

МИХАЙЛО
ГРУШЕВСЬКИЙ

МИХАЙЛО С. ГРУШЕВСЬКИЙ

**ПУБЛІЦИСТИЧНО-НАУКОВІ ПРАЦІ,
ІСТОРИЧНІ ЕТЮДИ, ПРОМОВИ, ВИ-
БРАНІ МАТЕРІЯЛИ З ЮВІЛЕЙНО-
ГО СВЯТКУВАННЯ.**

**DEMOCRATIC UKRAINIAN COORDINATING CENTER
OF AMERICA**

MYKHAILO S. HRUSHEVSKY

SELECTED WORKS

**PUBLISHED IN MEMORY OF THE HISTORIAN
ON THE 25th ANNIVERSARY OF HIS DEATH**

(1934 — 1959)

Material Collected and Arranged

by MYKOLA HALYI

**Published by
the Association of Ukrainians of Revolutionary-Democratic
Persuasions in U. S. A.**

NEW YORK 1960

ДЕМОКРАТИЧНИЙ УКРАЇНСЬКИЙ КООРДИНАЦІЙНИЙ ЦЕНТР
АМЕРИКИ

МИХАЙЛО С. ГРУШЕВСЬКИЙ

ВИБРАНІ ПРАЦІ

**ВИДАНО З НАГОДИ 25-РІЧЧЯ
З ДНЯ ЙОГО СМЕРТИ
(1934 — 1959)**

МИКОЛА ГАЛІЙ
(Зібрав і упорядкував матеріали)

Накладом Головної Управи ОУРДП в США

НЬЮ ЙОРК 1960

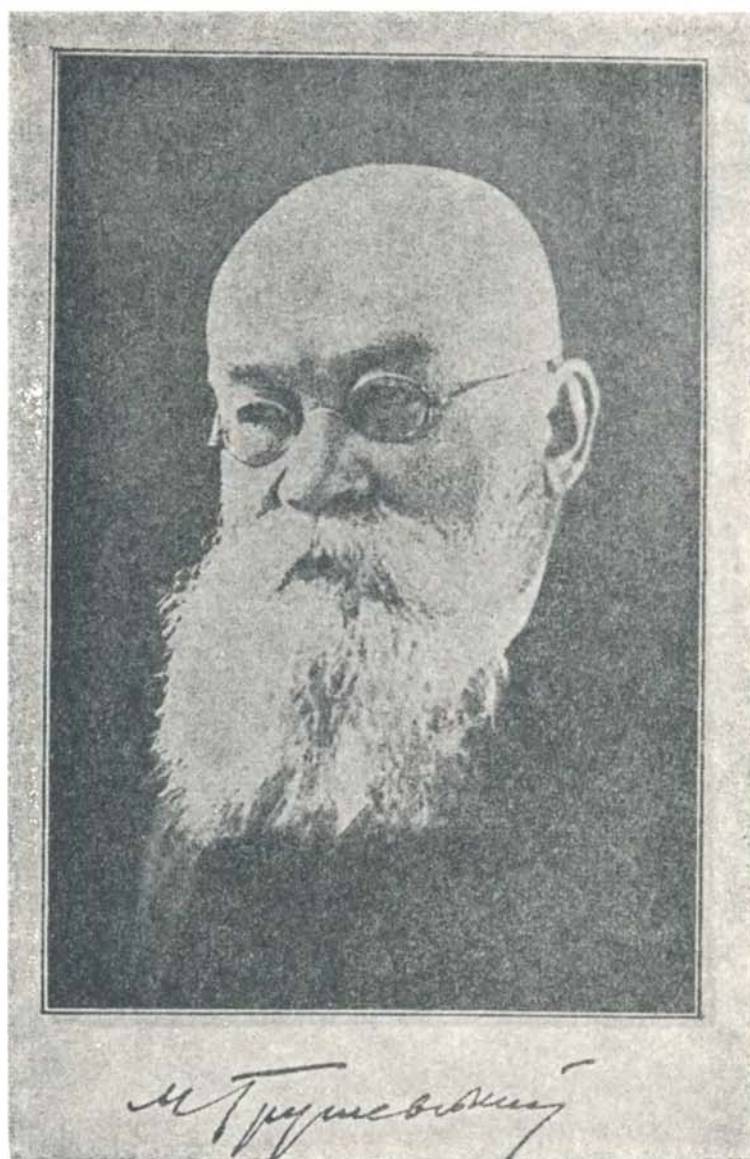
Мовна Редакція:
Володимир Дорошенко

Керівники Видавництва:
Кость Приходько, Віктор Кирейко

Обкладинка роботи:
П. П. Холодного

Printed in the United States of America
Copyright 1960

Друкарня „Прометей”
Prometey Publ. Co., Inc. - 129 E. 4th St., New York 3, N.Y.

ВІД ВИДАВНИЦТВА

За час від 25 листопада 1934-го року, коли помер один із найвизначніших українських учених і діячів — Михайло Грушевський, народилося ціле молоде покоління, а відійшло від нас у засвіти чимало старших наших діячів, що знали Покійного, а то й співпрацювали з ним.

В нормальних відносинах це ще не такий значний протяг часу, щоб затерти в свідомості пам'ять про особистість такої міри, як Михайло Грушевський.

Старші зпоміж нас, розуміється, знають, хто він був і що зробив. Але багато української молоді через невідрадні обставини нашого національного й політичного життя, що раз-по-раз розривали нитку нашої традиції, або цілком не знають про Грушевського, або дуже мало. І то не тільки молодь із підсоветської України, а й із західніх земель.

Червоні московські імперіялісти знищили фізично великого українського історика. Та не задовольняючися цим, вони ввесь час намагалися й намагаються всякими способами витерти з пам'яті українського громадянства саме ім'я його, або показати його діяльність, навіть суто наукову, в спотвореному вигляді. Вони ж намагаються за всяку ціну спалювати його, як „ворога” України й українського народу.

25. XI. 1959 року минуло 25 років від смерти великого українського історика, громадянина, політика й державного мужа, першого президента Української Народної Республіки, Михайла Сергійовича Грушевського. Здавалося б, що ця небуденна дата в житті української нації повинна була привернути до себе увагу українського громадянства бодай у Вільному Світі, бо на рідних землях, де діяв незабутній Небіжчик, „на всіх язиках все

мовчить” ще більше, ніж за часів Шевченка під тиранією Миколи Палкина. Цілком зрозуміло, що уяремлена московськими комуністами Україна, маючи замок на устах, не могла озватися на цю дату й там, за залізною заслоною, замість фанфар і пеанів на честь великого сина України можна було почути лише анатему та вуличну лайку над його передчасною могилою, що від них аж захлинався окупант із своїми підбрехачами українського роду.

Можна було сподіватися, що українська еміграція заступить Рідний Край і належно відзначить 25-річчя смерті великого сина України. На жаль поза академіями й ювілейними статтями по часописах у нас нічим особливим цієї сумної річниці не відзначено, якщо поминемо передрук великої Історії України-Руси й Історії української літератури М. С. Грушевського, що їх спромоглася перевидати Книгоспілка у Нью-Йорку. Отож, щоб хоч частинно заповнити цю прикру прогалину, ми й випускаємо пропам’ятну книгу.

Складається вона із двох частин. В першій ідуть праці самого М. С. Грушевського: публіцистично-наукові, розвідки наукового характеру, промови. Не маючи змоги дати повну збірку писань М. С. Грушевського на теми громадсько-політичні й державницькі та культурні й наукові, що мають визначну політичну вагу, даємо вибір найважливіших із них, які яскраво характеризують погляди їх автора на основні питання українського національного життя, його завдання й потреби. Найповніше представлена в нашому виборі публіцистична спадщина Михайла Сергійовича з доби української державности та безпосередньо зв’язаних із нею років його еміграції, бо ж це найважливіше джерело для пізнання політичної діяльності його в тих, таких вагітних у житті українського народу часах.

Таку саму вагу мають і промови М. С. Грушевського на ювілеї в 1926-му році, коли українська наука й громадянство вшанували 60 ліття його життя й 40 ліття літературної й наукової діяльності.

В інтересі історичної правди ми подаємо й ті з останніх, уже еміграційного періоду, публіцистик Покій-

ного, що можуть бути не до вподоби декому з його ревних прихильників, які воліли б, щоб про них не згадувано бо, мовляв, вони можуть дати зайву нагоду ворогам його паплюжити його святу пам'ять. З пісні, як то кажуть, слова не викинеш. Так і в нашому випадку: щоб належно зрозуміти практичну діяльність М. Грушевського, треба знати його теоретичні погляди, що ними він керувався в цій діяльності, нічого з них не приховуючи.

Такий зміст 1-ої частини. Попереджує її короткий нарис життя й діяльності М. С. Грушевського, що його зладив В. В. Дорошенко, один із небагатьох уже свідків праці великого українського діяча.

Кінчаючи, повинні ми з великою вдячністю згадати про підготовну працю до нашої книги, що її виконав др. Микола Галій, який прибирав увесь поданий у книзі матеріал. Хто знає труднощі, зв'язані з вишукуванням і писань самого Грушевського й писань про нього в умовах еміграційного побуту, той належно оцінить муравлину працю др. М. Галія, що не щадив ні своїх сил, ні видатків, ані не спинявся перед тими неприємностями, що їх зустрічав у добуванні потрібних матеріалів, часто-густо просто неймовірними, щоб тільки уможливити появу книги на вшанування пам'яті великого історика-державника.

Остаточний вибір із зібраних Др. М. Галієм матеріалів, його редакція й літературне оформлення належить В. Дорошенкові.

Зогляду на те, що свої твори писав М. Грушевський у різному часі різними правописами, значно відмінними від сучасного, Видавництво, крім справлення явних огріхів і друкарських помилок упросило дир. В. Дорошенка виправити й оформити подані в книзі твори великого історика з погляду словно-стилістичного, що він і вчинив ні в чому не порушуючи змісту самих творів.

ЖИТТЯ Й ДІЯЛЬНІСТЬ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

Володимир Дорошенко

1. МОЛОДІ РОКИ

Народився Михайло Грушевський у Холмі 29 вересня 1866 року в сім'ї педагога.

Батьки його походили з старих українських родів на Чигиринщині: батько Сергій — із козацько-священичого, а мати Глафира — із священичого роду Опоцкевичів.

Сергій Федорович Грушевський (1833-1901) був тоді вчителем у Холмській Духовній Семінарії. В 1869 році він перенісся на Кавказ, до міста Владикавказу, на високу посаду директора народних шкіл.

В сім'ї Сергія і Глафири Грушевських панували українські традиції, і завдяки цьому, всі їх діти виховалися свідомими українцями та стали щирими працівниками на українській національній ниві.

Та найславнішим з усієї родини став старший син — Михайло.

Середню освіту здобув Михайло Грушевський у класичній гімназії в Тифлісі (Тбілісі) в роках 1880-1886.

Вже в гімназії майбутній український учений почував себе свідомим сином рідного краю. Він докладно познайомився не тільки з українським красним письменством, але й основно простудіював усі доступні йому тоді друковані праці з українознавства, передовсім із історії України.

Він пильно перечитував усі книжки „Київської Старини”, журналу, що був справжньою криницею українознавства.

На основі прочитаного почав пробувати і сам писати ще таки на шкільній лавці. У видаваних у Львові в 80-х роках мин. сторіччя українських часописах — „Діло” і „Правда” — появляються перші спроби його пера: оповідання на теми з давнього минулого України, під псевдонімами **Хлопечь, М. Заволока**. Перше його оповідання під наг. „Бех Аль Джугур” появилось в „Ділі” в 1884 році.

Скінчивши блискуче гімназію, Михайло Грушевський вступив на історично-філологічний факультет Київського Університету. Тут молодий студент із головою впірнув у студії рідної історії під проводом такого визначного нашого вченого, як проф. Володимир Антонович.

Ці студії у великій мірі влегшила йому придбана ще в гімназії знайомість із українською історичною літературою. І в університеті не марнував Грушевський часу. Він не знав ніяких забав і розваг, властивих молодим юнакам, що вирвалися зпід ферули сухих, закостенілих „казьонних” педагогів. Молодий студент без відпочинку віддавався університетським студіям.

Завдяки цій своїй пильності, хистові і знанню він став улюбленим учнем Антоновича.

Ще на студентській лавці написав Михайло Грушевський велику наукову працю (звичайно по московськи): „Історія Київської Землі від Ярослава Мудрого до кінця XIV-го віку”, за яку одержав від університету золоту медаль.

Ця солідна монографія появилася друком у 1891 році, коли молодому вченому було всього 25 років.

Скінчивши з відзначенням університет, Грушевський незабаром здобув науковий ступінь магістра історії, оборонивши в 1894 році дисертацію про „Барське Староство”.

Саме в тому часі галицькі українці здобули від австрійського уряду низку національних концесій, а в тому й катедру історії України на Львівським Університеті, і шукали для неї відповідного викладача.

Вони запрошували Антоновича, але той, покликуючися на свій похилий вік, відмовився, а порадив галицьким землякам спровадити на цю катедру його найкращого учня — **Михайла Грушевського**, що вони і вчинили.

2. ГРУШЕВСЬКИЙ У ГАЛИЧИНІ

Грушевський прийняв запросини і, прибувши восени 1894 року до Львова, розпочав виклади, що лягли в основу його великої історії України-Руси. Її написання він уважав за свою повинність, за діло свого життя.

Крім викладів на університеті, Грушевський зараз же увімкнувся в працю незадовго перед тим (р. 1892-го) перетвореного на наукове „Товариство ім. Шевченка”, ставши на чолі його історично-філософської секції, а в 1895 році був обраний і редактором „Записок” — наукового органу Товариства.

21 листопада 1897-го року Загальні Збори НТШ, оцінюючи наукові заслуги й енергію молодого професора, вибирають його на голову Товариства.

На цьому високому й великоважному та незвичайно відповідальному становищі перебуває Грушевський аж до літа 1913-го року, розбудовуючи Товариство в справжню Українську Академію Наук.

За таку і вважали НТШ всі наукові установи культурного світу, і тільки через спротив поляків австрійський уряд не зважився надати Товариству титул Академії, хоч як цього домагалися галицько-українські політики.

Цілих 20 років працював Грушевський у Галичині, віддаючи їй усе своє знання, всі свої сили й енергію, щоб допомогти її культурному й політичному розвитку.

Як і Михайло Драгоманів, він уважав, що все, що він зробить для Галичини, піде в свій час на користь усієї Соборної України. І як колись Драгоманів був посередником між Галичиною і Наддніпрянщиною, за що дістав від киян прізвище „Михайло Галицький”, так і тепер таким зв'язковим між ними стає другий Михайло — Михайло Грушевський, добуваючи з Києва інтелектуальну й матеріальну поміч для Львова.

Але Грушевський не обмежувався чистою науковою ділянкою. Побіч неї займався він також широкою культурно-освітньою і громадською діяльністю. Співпрацював у місцевій пресі, виголошував публічні доповіді, заснував перший український, на європейську міру закrojений, літературний журнал-місячник „Літературно-Науко-

вий **Вістник**" (1898), що має в історії української літератури й культури величезні заслуги, а рік пізніше — **„Українсько-Руську Видавничу Спільку**", перше на всю широкую Україну книжкове видавництво, заслужене не в меншій мірі, як „Літ. Наук. Вістник". І Вістник, і Спілька видатно спричинилися до пожвавлення українського видавничого руху.

В тому ж часі Грушевський, разом із гуртом поступових галицьких діячів, брав діяльну участь у заснуванні **„Української Націонал-Демократичної Партії"** (1899 р.), що відігравала великоважну роль в національно-політичному житті Західньої України.

До цієї партії втягнув був Грушевський і Івана Франка, але обидва вони невдовзі покинули її ряди, не погоджуючися з тією політичною лінією, яку почала вести її верхівка на чолі з д-ром Костем Левицьким, і віддалися головно науковій і літературній діяльності.

Проте Грушевський не покидає і громадської праці. Стає на чолі **„Шкільного Союзу"**, що дбає за розвиток українського шкільництва в Галичині, очолює **„Українську Учительську Громаду"**, товариство учителів середніх і вищих шкіл у Львові, стаючи першим головою цієї станової організації.

А скоро тільки настала змога вільнішого розвитку для українства в межах російської держави, Грушевський розгортає свою невсипущу діяльність і на Наддніпрянщині. Вже від 1904-го року починає він працювати в цьому напрямі, переносячи за Збруч здобутки науки, культури й політичної думки, osiąгнені в Західній Україні при співпраці також наддніпрянських патріотів.

Маючи саме на увазі широкі кола українського громадянства в Росії, видає Грушевський у Петербурзі в 1904 році свій **„Нарис історії українського народу"** російською мовою. Склався цей нарис із його викладів у „Вільній Російській Школі Суспільних Наук" у Парижі в квітні-травні 1903 року, куди запросили його її поступові основники на чолі з істориком і соціологом, нашим земляком із Харківщини, проф. Максимом Ковалевським, ученим, добре відомим в європейському науковому світі.

Нарис цей видержав три видання — 1904, 1906 і

1913 рр.

За зразком паризької школи задумав М. Грушевський улаштувати університетські курси українознавства у Львові для наддніпрянської молоді. Ці курси відбулися в липні 1904 р. при участі численної молоді — як місцевої, так і приїжджої з різних сторін Східньої України.

Кошти на ведення курсів дав відомий український меценат Євген Чикаленко, а очолював їх комітет, що складався з Грушевського, Франка й Володимира Гнатюка.

На цих курсах Грушевський дав огляд української історії — короткий, але змістовний, у дусі свого нарису.

Згадані курси безперечно багато допомогли зазбручанській молоді в її національному самопізнанні, тим більше, що курсанти, крім викладів, на практиці знайомилися з порядками конституційної держави та національними здобутками своїх західньо-українських братів, осягненими саме завдяки цим вільним порядкам.

Від 1905 року Грушевський бере щораз діяльнішу участь у культурно-науковому та громадсько-політичному житті Східньої України. За його участю і впливами організується тоді на Наддніпрянщині **Українська Демократична Партія**, на взір галицької Націонал-Демократичної Партії.

Ця участь стає особливо активною з постановням російського парламенту — „Державної Думи”, де (в 1-ій і 2-ій Думах) були окремі українські посольські громади (клуби), що їх створили свідомі депутати українці.

Грушевський стоїть із цими громадами в тісному зв'язку, керуючи їх діяльністю, та бере дуже близьку участь у журналі „**Украинский Вестник**”, що виходив у Петербурзі в 1906 році російською мовою для ознайомлення ширших кругів українського й російського громадянства з українським рухом. Цей журнал рівночасно був і органом українських думських послів. В кожній його книжці появлялися статті Грушевського на актуальні теми української справи в Росії. Крім того, містить він у тому часі (1905-1906 рр.) статті на такі теми і в поступових російських газетах, головно в щоденнику „Син Отечества” в Петербурзі.

З цих його статей склалася чимала книжка, що вийшла в 1907 р. у Петербурзі під загальним наголовком **„Освобождение России и украинский вопрос”**.

Пізніше бере Грушевський таку саму живу участь у другому подібному українському журналі, **„Украинская Жизнь”**, що почав виходити в 1912 році в Москві російською мовою за редакцією С. Петлюри і продержався аж до революції 1917 року.

В 1907 році переносить Грушевський до Києва **„Літературно-Науковий Вістник”**, а також друкує тут чимало книжок **„Української Видавничої Спільки”**, засновує під фірмою редакції ЛНВ тут, а згодом і в Харкові та Катеринодарі українські книгарні, що були фактично філіями львівської книгарні НТШ, а що найважливіше, його заходом постає в 1908 р. в Києві, за зразком НТШ, **„Українське Наукове Товариство”**, перша справді українська наукова установа на Наддніпрянщині, ним самим очолена.

Крім того, видає тут популярний часопис для народу **„Село”** (1909-1911 рр.), а по його забороні царською адміністрацією, **„Засів”**, що теж незабаром став жертвою адміністраційної сваволі (1912).

Рівночасно він далі керує львівським Науковим Товариством ім. Шевченка й стежить за культурним і політичним життям Галичини, критично оцінюючи політику її провідників. Його статті на теми галицької політики, поміщені в Літ. Наук. Вістнику, вийшли в 1911 р. окремою книжкою під наголовком **„Наша Політика”**. Викликала вона велике невдоволення **„Народного Комітету”**, проводу найсильнішої в краю націонал-демократичної партії на чолі з д-ром Костем Левицьким. У відповідь на критичні заваги Грушевського **„Народний Комітет”** відгукнувся окремою брошурою під наголовком **„Наша Політика і проф. М. Грушевський”**, дуже несмачно написаною. Замість річево полемізувати з закидами Грушевського, анонімний автор підніс різні, явно несправедливі, а то й просто абсурдні обвинувачення проти Грушевського, передусім як голови Наукового Товариства ім. Шевченка, а також як політика.

„Народний Комітет” пішов так далеко в своїй нена-

висті до Грушевського за його критику, що рішив скинути його з головства в НТШ на Загальних Зборах Товариства влітку 1913 року. І хоч цей плян не вдався, бо Загальні Збори знову вибрали на голову НТШ Грушевського, проте він, не бажаючи працювати з неприхильними до нього людьми, що попали до нового „виділу”, тобто до управи (а між ними був і автор згаданої вище брошури), зрікся очолювати Товариство, але залишився ще у Львові, щоб докінчити свою службу в університеті, після чого наміряв переїхати до Києва на постійний побут.

Перша світова війна захопила Грушевського з родиною в Карпатах, у Криворівні, де він мав свою віллу і де звичайно перебував улітку на фєріях. Як багато інших діячів того часу, він ніяк не сподівався наглого вибуху війни й був цілком невідготований до міжнародного катаклізму. Тим часом вернутися до Львова не було ніякої можливості, бо австрійський уряд спинив усяку комунікацію в краю для цивільної людности. Ні залізницею, що була віддана виключно до вжитку війська, ні кіньми, бо й коней і фірманів забрали до війська, дістатися з далекої Криворівні до Галицької столиці було неможливо. Одне перебувати в горах, забитих дошками від світу, було для Грушевського не тільки неприємно, але й дуже небезпечно, з огляду на обох національних ворогів України — поляків і москалів.

Польські ендеки (вшехполяки) ненавиділи Грушевського, вважаючи його за головного промотора українського національного руху в Галичині, що загрожував польському пануванню в краю. А що адміністрація в Галичині була в польських руках, то перший-ліпший „староста” (начальник повіту) або командант місцевої жандармської станиці міг, прикриваючися воєнним станом, знищити „батька гайдаків” під будь-якою прикриттю, як москвофіла й ворога Австрії. Становище Грушевського і його сім’ї було тим небезпечніше, що поляки та їх приятелі мадяри тоді люто кинулися на наших свідомих людей і багатьох із них без ніякого суду безповинно повісили за їх ніби то москвофільство і шпигунство на користь Росії. І в Криворівні було тоді вже неспо-

кійно: поліція робила ревізії (труси) в мешканнях української інтелігенції, літників, що їх застукала в горах війна.

Грушевські потерпали вже за свою долю.

А знов, якби поляки їх не зачепили, то можна було сподіватися лиха від москалів, коли б вони дійшли до Криворівні, бо російська Чорна Сотня весь час цькувала Грушевського, як провідника українського сепаратизму, й закликала уряд до розправи з „клятим мазепинцем”. Отож, якийнебудь військовий старшина, російський шовініст, міг, користаючи з воєнного стану, на власну руку знищити „батька мазепинців”, сподіваючися за це від влади навіть нагороди.

З цього прикрого положення вирятував Грушевського і його сім'ю „Союз Визволення України”, що добився від австрійського генерального штабу вивезення їх до Відня. Військова влада відставила Грушевського з дружиною й дочкою автом із Криворівні на залізницю до Ворохти, звідки вони без жадних пригод прибули до наддунайської столиці.

Ідучи до Відня, Грушевський гадав, що мабуть війна вже кінчається, або й скінчилася й має зібратися міжнародний Мировий Конгрес для впорядкування відносин в Європі, а його викликають для участі в нарадах цього Конгресу, як знавця східньо-європейських справ, передусім російсько-українських. Та у Відні він побачив, що до кінця війни ще далеко і результатів її ще годі передбачити. Почував він себе там осамітненим, бо не був прихильником австро-німецької орієнтації, що її майже поголовно поділяло галицько-українське громадянство і українські політики, що перебували у Відні — і галичани, і наддніпрянські емігранти, зорганізовані в „Союзі Визволення України”. Особисто всіх їх він знав, але не годився з їх поглядами й надіями. Щоб зорієнтуватися в ситуації, виїхав до Італії, де стрінувся з деякими знайомими російськими діячами та обговорював із ними становище України по війні.

В результаті цих розмов Грушевський, журячися долею України, рішив вернутися до Києва, куди й прибув через Румунію в листопаді 1914 року.

3. ДІЯЛЬНІСТЬ ГРУШЕВСЬКОГО НА УКРАЇНІ

Перед виїздом він відбув конференцію з президією Союзу й обіцяв по приїзді держати з Союзом зв'язок, листуючися з його діячами через нейтральні країни. В листах мав уживати задля конспірації умовлених виразів.

Та не так сталося, як жадалося. Скоро тільки Грушевський прибув до Києва, військова влада його арештувала. Просидівши (без книжок) кілька місяців в одиночці в Лук'янівській в'язниці, він помандрував на заслання, спочатку до Симбірська, опісля до Казані, а врешті, завдяки заходам Російської Академії Наук, де у Грушевського були приятелі між поступовими академіками (як от академік Федір Корш, Ол. Шахматов та інші), до Москви. Тут, маючи під руками архіви й бібліотеки, Грушевський міг далеко успішніше займатися науковою працею, якої не покидав і на засланні.

Рівночасно з арештуванням Грушевського російська поліція зробила трус і в його львівському домі, де позабирала деякі його рукописи, фотографії, тощо, а при цій нагоді арештувала двох його приятелів, що на прохання пані Грушевської доглядали дому й, не передбачаючи ніякого лиха, приходили поглянути, чи все в порядку, й попали в засідку (директор книгарні НТШ Дермаль і нотар та письменник Михайло Мочульський).

З вибухом революції 1917 р. Грушевський вертається до Києва, куди прибуває 27. березня, і відтоді керує тут українським визвольним рухом, стаючи на чолі заснованої 17. березня, ще перед його приїздом, **Української Центральної Ради**, що тоді ж вибрала його поза очі на голову.

Всі пізніші події проходять від того часу при його найближчій участі. Так, під його проводом відбувся в Києві 16. квітня **З'їзд ТУП-а** (Товариства Українських Поступовців), таємного об'єднання всіх українських демократичних угруповань, заснованого перед війною, коли царський уряд заборонив українські поступові політичні партії.

Цей з'їзд намітив політичну лінію, що її мали дер-

жатися українці в часі революції. Грушевський грав на з'їзді провідну роль.

Також **Всеукраїнський Національний Конгрес**, що радив у Києві 17-21. квітня, ушанував Грушевського, вибираючи його своїм почесним головою.

Тут не місце спинятися на історії того часу. Вона, крім численних спогадів, присвячених їй, має вже своїх дослідників — проф. Дмитра Дорошенка, проф. Іс. Мазепу й ін. по українськи, й проф. Решетаря та Армстронга по англійськи. Також не місце розглядати точка за точкою всю діяльність Михайла Грушевського, як голови Центральної Ради. Але не можна не згадати, що саме йому, як історикові, завдячує відновлена українська державність такі важливі свої атрибути, як герб — тризуб, жовтоблакитний прапор і гроші.

Поділ України на **Землі-Області** також був його ідеєю, як і утворення „**Союзу Народів**”, що опинилися в російській ярмі, для оборони своїх прав перед зазіханнями москалів.

Цей Союз відбув свій Конгрес у Києві 21-28. вересня 1917 року і між іншим ухвалив домагатися створення окремої „**Ради Національностей**”, що мала б узяти участь у вирішенні національних проблем на терені колишньої царської імперії. На цьому з'їзді були заступники оцих національностей: білорусинів, бурятів, грузинів, донських козаків, естонців, жидів, лотишів, литовців і молдаван.

На цьому місці слід спростувати байку, що Грушевський ніби то був проти створення Української Армії. У протилежність до Володимира Винниченка й інших тодішніх соціалістичних провідників, Грушевський добре розумів потребу власної української збройної сили і про це не лише говорив, але й писав у тодішній українській пресі та у збірці своїх статей „**На порозі Нової України**”. Він навіть приготував відповідний закон, що його мав подати Центральній Раді. На жаль, грізні події, що настали на Україні у зв'язку з наступом московських большевиків, а опісля з приходом німців, не дали змоги про-

вести плянований закон у життя¹⁾

Взагалі, оцінюючи діяльність М. Грушевського, як Голови Центральної Ради, не слід забувати, що Центральна Рада діяла надто короткий час і в умовах гострої боротьби з внутрішніми і зовнішніми ворогами, серед розбурханого революцією океану пристрастей, отже, не могла зорганізувати українську державу на всі сто відсотків, і то майже з нічого.

Кінець 1917-го й початок 1918 р. проходив саме серед важкої боротьби з російськими більшовиками, піддержуваними збройно московською салдатнею, що ринула з фронту, та російським і жидівським населенням по містах.

Та не зважаючи на це, Грушевський не заломився, а енергійно працював і як Голова Центральної Ради, і як науковець і письменник, хоч не раз життя його висіло на волосочку.

Під час наступу Муравйова мало не згинув і він сам, і його сім'я. Ворог умісне збомбардував його будинок, і тоді ледве врятувалися його дружина й донька серед пожежі дому, що валився. В цій пожежі згинули величезні скарби, що їх прибирав був Грушевський: увесь його архів і бібліотека з рідкими стародруками, збірки колосальної музейної вартости старих українських ікон, килимів, вишивок і старовинних меблів та начиння, виробів зі скла, тощо. Впали жертвою вогню і всі матеріали Грушевського до історії України, всі його виписки, начерки, замітки й таке інше, що їх він громадив протягом усього свого життя, ще з гімназійних і студентських часів.

При виїзді з Києва вночі з 8 на 9 лютого 1918 р. перед наступом орд Муравйова, Грушевський тільки чудом залишився живий, коли його авто, де зіпсувалася гальма, гнало з гори з цілим розгоном.

З відбиттям Києва українським військом і німцями (1-2. III.) Грушевський вернувся до Києва й далі керму-

1) Оці думки Грушевського про потребу української армії пригадав був др. Микола Андрусяк у „Літопису Червоної Калини” 1935 р., ч. 3, ст. 7-8.

вав Центральною Радою аж до її розгону 29 квітня 1918 року.

Я вже згадував, що Грушевський був проти орієнтації на Німеччину, як і деякі інші тодішні наддніпрянські політики, напр. проф. Ол. Шульгин, тож прихильність німців на Україні відчув він дуже боляче, тим більше, що вони почали вмішуватись у внутрішні справи України. Та Грушевський тримався гідно супроти немих йому союзників.

Варто відмітити, що коли молодий німецький старшина, розганяючи на чолі відділу вояків депутатів Центральної Ради, гукнув: „Руки догори!”, то один тільки Грушевський не підніс рук.

Саме на цій останній засіданні вибрано Грушевського Президентом Української Народної Республіки, але йому не судилося керувати нею в характері Президента.

За гетьмана Грушевський, очевидно, зійшов із політичної сцени й навіть жив в укритті на Звіринці, побоюючися за своє життя. На нього був навіть замах, на щастя невдалий. Коли Грушевський уночі з 29 на 30 квітня їхав фаєтоном додому, якийсь військовик, що йшов поруч екіпажу, хотів його заколоти багнетом, але тільки подряпав руку.

Але й за Директорії не вернувся він до колишньої активної політики і впливу. Він стояв за відновлення Центральної Ради, але Директорія на це не погодилася, бо, мовляв, народ проти Центральної Ради за те, що вона закликала німців.

По короткій урядованні Директорії в Києві Грушевському довелося покинути Україну на довший час. Перед наступом большевиків він виїхав із Києва до Кам'янця Подільського, де між іншим редагував популярний часопис для народу „Життя Поділля”.

Але коли фронт наблизився й до столиці Поділля, Грушевський через Галичину виїхав на захід.

У Галичині він спинився на короткий перепочинок у Станиславові, що був тоді столицею Західної Области УНР. Приїзд колишнього Президента УНР проминув майже непомітно, без ніяких урочистостей. Та й сам Грушевський держався майже інкогніто.

Але навіть на цьому перепутті він не переставав працювати. Й займався науковою працею, не зважаючи на непригожі обставини тимчасового перебування в готелі. Я бачився тоді з ним і зауважив, що він, скоро тільки мав вільну хвилину, все щось писав або хоч нотував. Я розпитував його про його наукові пляни і між іншим запитав, чи не думає він докінчувати свою велику Історію України-Руси. На це Грушевський зрезигновано махнув рукою.

— Як я можу, — казав він, — вести її далі, коли згинули всі мої матеріали до неї.

Замість історії, він плянував тоді взятися за історію української літератури.

Із Станиславова Грушевський через Будапешт виїхав до Відня. І тут зараз же по приїзді розгорнув живу діяльність: бере участь у заснуванні Українського Вільного Університету, засновує Український Соціологічний Інститут, де, крім своїх праць, видає низку праць своїх співробітників.

Крім наукової праці, займається й публіцистикою, друкуючи статті на актуальні теми української політики в редагованому ним органі лівого відламу Української Партії Соціалістів-Революціонерів „**Борітеся — Поборете**”, підготовляючи ґрунт для повороту на Україну.

Повний енергії й охоти працювати серед свого народу, почував себе Грушевський на еміграції несвійсько і врешті вернувся, очевидно, з дозволу советського уряду, на Україну.

До цього факту у нас ставилися і досі ставляться різно. І на західніх землях під Польщею, і на еміграції та й на самій підсоветській Україні багато хто осуджував цей його крок. Пригадаймо, напр., оповідання одного з колишніх його приятелів Мих. Могилянського „Убивство” (в харківському журналі „Червоний Шлях” 1926), де автор символічно розстріляв Грушевського. Противники повороту Грушевського на Україну казали, що це особисте і національне пониження для Президента Вільної України упокорюватися перед окупантською владою. Повертаючися на підсоветську Україну, Грушевський, мовляв, тим самим признав цю владу.

Безперечно, в цих словах багато болючої правди. Очевидно, й сам Грушевський мусів відчувати всю гіркоту повороту під владу, до боротьби з якою ще так недавно сам закликав.

Він довго важив, яке рішення прийняти. Вів переговори з советським урядом про поворот при умові легалізації партії Українських Соціал-Революціонерів, але большевики на це не годилися. В одному листі до мене з 1921 року він писав: „Я не їду на Україну, товариш наш, що їздив туди, вернувся з відповіддю уряду, що УПСР (себто Українська Партія Соц.-Революціонерів) легалізована бути не може, і що ми могли б вернутися тільки як безпартійні” Тому Грушевський мав намір працювати на еміграції над історією української літератури, тощо.

Проте бажання жити серед свого народу його не покидало й він розважав навіть про можливість повороту до Львова. В листі до мене з 23 березня 1922 р. він питався: „Як думаєте, Михайлові Сергієвичеві ще не час до своєї вілли й бібліотеки? Се питаю я вас вповні довірочно, розуміється, і прошу відповісти зовсім щиро”

Але, очевидна річ, і з політичних, і особистих мотивів це було неможливе, бо коли б польська влада дозволила йому осісти у Львові, що було дуже проблематичне, то, очевидно, під умовою невтручання в політичне і громадське життя, передусім у місцеве українське, та й сам він почував би себе у Львові осамітненим. А з чого б він там жив? Крім того, польська влада видавалася йому гіршою, ніж большевицька. Отож лишався поворот до Києва, хоч би й на тих умовах, що на них він спершу не годився. Тут треба зауважити, що Грушевський схилявся тоді в своїх поглядах на большевиків до багатьох діячів лівого напрямку різної національної й партійної приналежности, що хоч не поділяли большевицьких постулатів, а особливо практичного їх переведення в життя, і навіть боролися з ними збройно, проте вважали їх за соціалістів, що, як-не-як, будують соціалізм, роблять те саме діло, що й вони. Отже з ними, як із товаришами, можна таки порозумітися й домовитися про спільну працю.

Виходячи з цих поглядів, Грушевський і закликав: „Шануючи загально-людську вагу соціалістичної революції, що її вони роблять, треба пробачити їм не одне, з того, що нам боком вилазить”, бо, „які б не були хиби большевицької політики в українській справі, ми не повинні спускати з ока того, що все таки скорше з ними, ані ж із якимнебудь іншим російським урядом чи партією, можемо сподіватися порозуміння”

Такі думки висловлював Грушевський у журналі „Борітеся — Поборете”, що його він редагував у Відні в 1920 р. В згоді з цими поглядами Грушевський і переговорював із советським урядом про свій переїзд на Україну.

Большевики ставляли за умову повороту не втручатися в політику. Грушевський цю умову прийняв, але не дав советському урядові жадних обіцянок на його користь, крім однієї, що не виступатиме прилюдно проти советської влади. І Грушевський ніде і ніколи не виступав хоч би з найстриманішою заявою про свою піддержку советського уряду й ладу, ні в словах, ні на письмі, не зважаючи на спроби большевиків намовити його до цього.

Очевидно, лишаючися за кордоном, Грушевський міг був вести не тільки наукову, але й політичну й культурно-національну роботу. Міг здійснити свій голос проти гноблення України московськими большевиками, але в тодішніх обставинах урядові і громадські кола Європи й Америки не багато звертали б уваги на його протести й інтервенції. І хоч би Грушевський став навіть професором Оксфордського Університету, як це йому пропонували, все ж таки за кордоном він не міг би зробити тієї роботи, що її зробив на Україні. Продуктивність його наукової праці за кордоном ніколи не могла б набути таких розмірів, що їх досягнула на Україні в 1924-1931 роках. Ось що говорить про цю його працю проф. Наталя Полонська-Василенко: „Можна сказати без перебільшення, що поворот Грушевського був у житті Академії Наук найбільшою подією. Він став „персона грата” в Академії і тому, що в уряді було багато колишніх „боротьбістів”, що мали давні зв’язки з М. Грушевським,

він мав виключне становище в Академії. Всі академіки мали при своїй катедрі одну-дві комісії, а Грушевський мав цілий цикл їх, що розробляли всю історію України, аж до первісного громадянства. Вони об'єднувалися під назвою „Історичні установи”, для них було відведено окремий двохповерховий будинок”.

Грушевський мав свій окремий бюджет і створив такі видавничі можливості, що їх ніхто не мав в Академії. За допомогою Держвидав-у він видавав не лише окремі монографії та збірники, а й низку періодичних видань: „Україна”, „Первісне Громадянство”, „За сто літ”, тощо.

І зовсім справедливо говорить інж. Ф. Пігідо в своїй цікавій статті про Грушевського в „Українських Вістях” (Н. Ульм 1952, ч. 95), що „всі ці багаточисленні видання стали трибуною, цілком незалежною від офіційної доктрини марксизму. Історія, краєвознавство, етнографія, фолкльор, мовознавство, літературознавство, соціологія — все це в умовах окупаційного режиму використано як провідні канали, як легальні форми поширення й поглиблення української національної свідомості. Величезний авторитет Михайла Грушевського як серед найширших шарів українського народу, так і в урядових колах, давав йому майже необмежені можливості легальної наукової праці. Михайло Грушевський був єдиним духовним репрезентантом української нації і мав належну можливість вимагати від українського советського уряду додержання взятих на себе зобов'язань: забезпечити декляровану державними актами й обіцяну йому свободу національно-культурного розвитку в Україні. Десятки тисяч патріотів-культурників, науковців, письменників, мистців, надхнених прикладом М. Грушевського, прикриваючись його авторитетом, максимально використали, майже протягом десятиох років, легальні можливості боротьби за українську культуру й тим поширили й закріпили відроджену в 1917-20 роках національну свідомість серед найширших шарів українського народу.

Присутність Михайла Сергійовича в Україні в ті тяжкі роки врятувала український нарід від духового занепаду і поруч з іншими чинниками породила ту від-

порну національну силу, що її не спромоглися зламати більшовики ні в роки колективізації й лиховісного 33 року, ні в наступних роках червоної реакції”

До цього треба додати, що надумавшись вернутися на Україну, М. Грушевський звернувся в 1923 р. до своїх друзів і найвидатніших академіків із запитанням, чи слід йому це робити, і всі вони, за винятком М. П. Василенка, відповіли, що він мусить повернутися.

Як раділо українське громадянство з повороту М. Грушевського, свідчать ті овації, що ними воно вітало його при зустрічі в Харкові в 1924 р. Ця зустріч відбулася в університеті. Велика зала, що вміщала тисячу осіб, була переповнена. На зустріч з'явилася вся харківська свідомо українська інтелігенція. Вона вітала М. Грушевського, як законного провідника України в протиставленні до большевицької влади. З таким самим ентузіазмом вітала його українська інтелігенція 3-го жовтня 1926 р. в Києві під час святкування його подвійного ювілею: 60-ліття народження й 40-ліття наукової праці. Пам'яткою цього святкування zostався виданий ВУАН великий, двотомовий науковий збірник праць численних його учнів і прихильників із України й цілого світу. Додатком до цього збірника вийшов показник писань Грушевського, що містить 1800 позицій, при чому чимало його статей, друкованих по закордонних українських виданнях, не ввійшло до цього показника. Проте, не зважаючи на величезну вагу роботи М. Грушевського й усю пошану до нього українського громадянства, його життєві умови у Києві були жалюгідні. Уряд не допоміг йому влаштуватися хоч у с'як-так вигідному мешканні. Він довго не мав окремої кімнати для своєї праці. Нарешті дістав маленький покоїк. 29. III. 1926 писав він до мене: „Я все таки маю осібну цюпу для занять, хоч прохідну, без печі і таку мініатурну, що нема де й книжок розкласти, але все таки осібну. Слово принаймні звучить гордо”.

Правда, крім спаленого в 1918 р. великого будинку, мав Грушевський у Києві ще старий партеровий дім і флігель (офіцини) в подвір'ї, але в будинку при вулиці засіла колишня куховарка Грушевських, що її советська

влада не рухала, як „пролетарку”, а у флігелі (офіцинах) жили його брат і сестра з родинами. Проте, Михайло Сергійович, не зважаючи на невідрадні умови особистого життя, працював, не покладаючи рук. Та минуло кілька років і його велетенській праці настав кінець. Налякавшись буйного розквіту українського культурно-національного життя, що почав загрожувати першенству „старшого брата”, Москва спровокувала процес „Спілки Визволення України”, щоб мати привід розправитися з українським рухом.

В 1929-30 рр. згинули тисячі українських науковців і культурників, але тоді ще Грушевського не чіпали. Всім бо було відомо, що М. Грушевський і С. Єфремов стояли від себе здалека. Але вже в 1931 році київська урядова газета „Пролетарська Правда” виступила й проти Грушевського та його школи, закидаючи їм антимарксистську методу, ворожу „єдино-науковій” методі Маркса-Леніна.

У зв'язку з нагінкою „Пролетарської Правди” почалися публічні диспути-суди над М. Грушевським і його школою, де мусіли виступати працівники Академії й паплюжити великого історика і його твори.

Большевики навіть випустили дві чи три книжки журналу „Україна”, що його заснував і вів Грушевський, як орган Історичної Секції Академії, зі статтями проти його основника й довголітнього редактора. Мусіли їх писати чи підписувати співробітники Академії.

А незабаром, 5-го березня 1931 р. Грушевський на наказ НКВД мусів виїхати до Москви. Приїхавши в супроводі доньки в Москву, він 9-го березня захворів, а на другий день агенти НКВД арештували його й, викупавши в холодній ванні, повезли на допит до Харкова, але за пару днів слідство припинили й порадили їхати в Москву.

В Москві жив Грушевський із сім'єю в тяжких матеріальних, а тому й харчевих і мешканевих умовах. Щоб не перешкоджати собі в праці, Грушевські попере-ділювали кімнату, де мешкали, простиралами, як це робили ми в таборах на скитальщині. (Див. О. М., Остан-

ні роки життя Мих. Грушевського. „Наші Дні”, Львів, 1943, ч. 3)

Та хоч у яких тяжких умовах доводилося працювати старому історикові, він не покидав праці, але йому не дозволяли друкувати її по українському, тому він мусів містити свої твори по-російськи у виданнях Всесоюзної Академії Наук, як презвали большевики колишню царську Академію.

Та й на засланні не мав Грушевський спокою від НКВД: він раз-по-раз мусів був зголошуватися на реєстрацію та на обов'язкові при цьому допити. Від часу до часу, завжди несподівано, приходив до нього до хати агент НКВД. Викликали його навіть до Центрального Комітету большевицької партії на розмови з самим Кагановичем, що вважався за спеціаліста від українських справ. Від Грушевського вимагали якоїсь важливої заяви, що від неї залежала дальша його доля, проте він цієї заяви не склав.

Нічого дивуватися, що в результаті всіх цих переживань і злиднів Грушевський захворів. Передусім почали слабнути очі. Вкінці в половині жовтня 1934 р. його, цілком хворого, дозволено було вивезти на лікування на Кавказ, до Кисловодська. Тут у санаторії раптом появляється у нього на карку карбункул. Для операції відвозять його до Хірургічного відділу міської лікарні. Тут відмовлено дружині Грушевського, Марії Сильвестрівні, запросити на операцію відомого їй лікаря, що перебував тоді в Кисловодську. Керівник відділу д-р Хургін сам зробив поспішну операцію. Після цієї операції Грушевському погіршало. Запрошений на 24 листопада М. Грушевською спеціаліст, оглянувши хворого, ствердив, що стан його безнадійний. 25 листопада в 5-ій годині вечора Михайло Грушевський покинув нас навіки.²)

Варто тут занотувати, що советська влада не дозволила спровадити з-за кордону дуже важливого ліку, якого не було в Сове́тах, а який міг допомогти хворому.

Вбивши Грушевського, большевики наостанку відог-

² Подавана досі у нас дата смерті Грушевського 24 листопада неправдива.

рали справжню комедію. Тіло покійного перевезли до Києва й тут улаштували парадний похорон. Поховано М. Грушевського врочисто на державний кошт на Байковому кладовищі.

Але НКВД пильно стежило, щоб похорон не перетворився в українську національну маніфестацію. А незабаром після цього показового похорону Москва розпочала завзяту боротьбу з пам'яттю великого українського історика, що триває й досьогодні. В зв'язку з великими ювілеями Франка большевики ще й посилили її, намагаючися сфальшованими словами Франка поборювати його устами „фальшиві історичні концепції Грушевського” тобто його тезу про окремий історичний розвиток українського народу, незалежний від московського.

Твори М. Грушевського і його школи червоні московські окупанти вилучили з продажу й бібліотек, а саме його ім'я виклинають нарівні з ім'ям „зрадника” Мазепи.

СТАТТІ З БРОШУРИ
„НА ПОРОЗІ НОВОЇ УКРАЇНИ”
КИЇВ 1918

САМОСТІЙНА УКРАЇНА

ВЕЛИКЕ РІЗДВО

Різдвяні статті прийнято писати в радісних, тріумфальних або тихомирних тонах, справляючи свято миру, надії, згоди. Писав колись і я такі, а сим разом не можу настроїтись на сей тон. Не можу писати про радість, про згоду, про мир, не можу кликати ні на хвилю до них, коли треба накликати до крайнього напруження всіх сил, пильної чуйности й уваги.

Ми стали на межі обітованої землі українського визволення, української державности, задоволення одвічних мрій трудящого українського народу. Ми заткнули на сій межі наш побідний прапор — наш третій універсал — мабуть найважніший акт, який коли небудь з'являвся на нашій землі. Але ми ще тільки на межі! Ми не ввійшли ще до сеї обітованої землі, котру віщували нам наші пророки, до котрої вели нас наші вожді, тим менше — ми не опанували її!

Нам судилося побачити її навіч, й наші серця огортає тривога, що ми можемо упустити се близьке щастя нашої країни, що від границь сеї сподіваної землі нас відіб'ють, нас відкинуть назад на довгу нову блуканину в пустині. І замість радісних різдвяних пісень, замість співів миру і благоволення, нам хочеться на се Різдво кликнути бойовим, сторожким кличем, словами старого псалма, до всіх синів нашого народу й нашої землі: „Не задрімаймо й не заснім, доки не забезпечимо й не закріпимо здобутого. Відложім на будуще святкування, спочинок і втіхи. Тепер, коли ворог стоїть на всіх границях наших, коли в середині краю шириться самоволя і рózрух і отруйним потоком течуть большевицькі брехні й наклепи, не час на спочинок, не час на святкування!”

Мені пригадується Різдво, святковане українським

народом по побідах 1648 р. Воно було світле і радісне, але радість ся була не тривка! За нею прийшли зборівські розчарування, берестейський погром, переяславська угода, велика руїна нашої України. Нехай минують сим разом нас такі страшні розчарування!

Краще будьмо сим разом занадто, ніж замало пильні, розважні й чуйні! Лишім радість і свята на пізніше, а нині не зійдім і на мить з тих чат, на котрих кожного з нас поставила велика нинішня хвиля, і борімся тою зброєю, яку кому вложила вона, неустанно і неослабно до повного забезпечення долі нашого краю, нашого народу, його відновленої Народної Республіки!

ВЕЛИКИЙ ОБОВ'ЯЗОК

Важке слово сказане! Україна стала самостійною й незалежною, відокремленою державою.

Як довго вона пробуде в сім становищі, себто — як скоро з'явиться для неї реальна можливість установити федеральний зв'язок з іншими республіками, сього в сій хвилі не може напевно сказати ніхто: може се буде дуже скоро, а може й протягнеться сей час, коли Українська республіка буде кермуватись виключно волею самої української демократії і на ній лежатиме вся відповідальність за долю нашого народу і краю.

Се великий обов'язок і велика відповідальність. Залізні неухильні обставини продиктували українській демократії сей рішучий крок. Але вони ж вимагають від неї не тільки великої рішучості, але й незвичайної уваги й напруження всіх духових і фізичних сил, щоб поставивши сей крок, на нім не схибнутись.

Для забезпечення нашої волі й долі в сей гострий момент, для переведення миру і захищення нашого краю від напасників наше правительство мусить мати повну свободу діяльності, яку може дати тільки державна незалежність нашої республіки. Сильний тільки той, хто стоїть одинцем, каже звісна, глибоко справедлива, не зважаючи на свою дивовижність, фраза славного скандинавського психолога. Щоб виявити вповні всю свою ініціативу, щоб розгорнути всі свої сили, людина мусить стати відокремлено, незв'язаною ніким, і так само нарід.

В люту, небезпечну хвилю, яку переживаємо ми, се вірний рахунок. Треба відкинути ілюзії, мов би то ми на когось можемо спиратись, мов би то хтось стоїть за нами — якийсь „єдиний фронт”, якась солідарність народів і країв „колишньої Російської держави”, коли в

дійсності нічого того нема, а властиво, навпаки, — останки і пережитки тих колишніх зв'язків тільки гальмують, тільки дезорганізують наші зусилля.

Але стаючи відокремлено, щоб мати свободу діяльності, щоб розвинути всю свою енергію, українська демократія й повинна її розвинути, — щоб її рішучий крок, її відокремлення не було хибним кроком.

Я сподіваюсь міцно, що сього не буде. Що українська демократія, зріло й розважно рішившись на своє повне відокремлення, зміркувала й усі наслідки, всі обов'язки, які з нього витікають для неї з сього моменту.

Що українське громадянство, український народ, волю котрого чинили відповідальні українські фракції, проголошуючи самостійність Української республіки, віддасть тепер усі сили, всю енергію, всю волю, всю працю, весь розум, всі засоби для забезпечення будучності нашого краю й його трудящого народу.

Що в нім у сей великий момент зникнуть усі партійні конкуренції, всі групові чи особисті амбіції, все, що може паралізувати, гальмувати або зменшувати продуктивність, видатність наших сил і засобів.

І проголошена самостійність стане твердою підставою забезпечення нашої державности й нашого соціального будівництва, котрого жде від нас наш робочий народ.

Нехай буде так!

УКРАЇНЬКА САМОСТІЙНІСТЬ І ЇЇ ІСТОРИЧНА НЕОБХІДНІСТЬ

Четвертий Універсал Української Центральної Ради ясно зазначив лінію політики Української Народної Республіки. Не розриваючи з традиційною ідеєю федералізму, зіставляючи Українським Установчим Зборам останнє слово в сій справі, Центральна Рада для даного моменту однак вважала потрібним підчеркнути повну й абсолютну незалежність і самостійність Української Республіки, себто її повне право розпорядження собою.

Першим мотивом сього кроку вона вказала заключення миру. З огляду на хитку і непевну політику народних комісарів, у котрих поза шумною фразеологією не виявляється в сій справі ніякого конкретного пляну, ніякої навіть виразної тактики, Українська Народна Республіка, коли не хоче йти їх дорогою, мусить рішуче відмежуватись від них і повести діло миру зовсім самостійно, як окрема, суверенна, незалежна держава. Сей мотив оправдав себе вповні, і найближчі факти ясно впевнили історичну неминучість проголошення самостійності України. Великоруські „народні комісари” по останнім відомостям розірвали мирові переговори і zarazом об’явили повну демобілізацію, — так що се віддає Росію на повну ласку Германії. Українська ж делегація, виступаючи представницею Української Республіки як самостійної держави, довела до миру почесного, гідного, демократичного.

Другим мотивом проголошення самостійної Української Республіки була потреба більш рішучої політики в боротьбі з походом Великоросії на Україну під проводом народних комісарів. Поки не було сказане се остан-

не слово української державности і Українська Республіка не була відмежована виразно і рішуче від інших областей Російської держави, все ще знаходились охочі розглядати боротьбу України з большевицьким правительством Великої Росії, як боротьбу політичну, боротьбу партійну. В ній, мовляли, беруть участь прихильники українства з одної сторони, прихильники большевизму з другої, а хто не хоче — може собі зіставатись нейтральним. Після проголошення самостійности Української Республіки ніхто вже не може ховатися в хащі нейтралітету, бо тепер є боротьба двох держав, України і Великої Росії, в котрій усі громадяни Української Республіки, всі жителі її без різниці поглядів і переконання обов'язані підтримувати українське правительство. Хто від того ухиляється, нарушає свій обов'язок перед державою, а хто виступає по стороні ворогів Української Республіки, будучи жителем України, той є зрадником і бунтівником проти свого законного правительства.

Третім мотивом, котрого тут не будемо розвивати, а тільки зазначимо, є необхідність повної свободи в упорядкуванні соціальних, економічних і фінансових справ України. Українській мировій делегації в Берестю і в сих справах вдалося зробити дуже багато — уставити товарообмін на вигідних підставах, свободу в торговельних трактатах, відповідну валюту для українського карбованця (462 карб. на 1000 германських марок золотом).

От ті кілька фактів і мотивів, які з повною очевидністю вияснюють, що проголошення повної самостійности Української Республіки було необхідною вимогою даного моменту, історичною необхідністю, через котру мусять пройти Україна і зробити з неї всі виводи.

Пройде сей незвичайно гострий і тяжкий момент, Україна перейде через усі потрясення, її економічне і соціальне життя ввійде в свої береги, здобутки революції будуть закріплені, інтереси трудящих українських верств будуть забезпечені, культурні й національні умови українського життя утверджені, національні інтереси інших народностей України — також.

От тоді буде час розглянутись по сусідах, які зорганізуються навколо України, і зміркувати, з ким буде по-

дорозі нашій селянсько-робітничо-трудовій Народній Республіці. З тими, з ким буде їй по дорозі, вона й уставить федеративну зв'язь в інтересах кращої охорони завойованої свободи і соціальних здобутків, забезпечення від визиску трудових республік чужою імперіялістичною буржуазією.

Але доти ввесь той тяжкий і небезпечний шлях до повного тріумфу наших демократичних і соціальних завдань Українська Народна Республіка мусить пройти самотійно, як незалежна держава, нічим незв'язана в порядкуванні своїх справ і в страшній боротьбі на життя і смерть за найвище добро — за свободу і незалежність, котру їй приходить вест.

В такій страшній боротьбі треба бути свободним і незв'язаним! Се перша умова і велика необхідність — вимога самотійности, котрої тому мусять до останнього боронити всі, кому дорогі інтереси України й її трудового народу.

Вона прийшла, як історична неминучість українського життя, й її треба обстояти, щоб зберегти ввесь той дорогий зміст, котрий хочемо вложити в нашу Народню Республіку.

Не розриваючи з федералістичною традицією, як провідною ідеєю нашого національно-політичного життя, ми мусимо твердо сказати, що тепер наше гасло — самотійність і незалежність.

ОЧИЩЕННЯ ОГНЕМ.

Де не помагають ліки, оздоровлює залізо,

Не помагає залізо — оздоровлює огонь.

Старе латинське лікарське правило.

Останні тижні внесли дуже багато в роз'яснення політичної ситуації, хоч перериви в телеграфічних і поштових зносинах, у діяльності преси і т. ін. дуже обмежують той матеріал, яким ми розпоряджаємо безпосередньо. І в тім, наприклад, і боротьба великоросійських большевиків з Українською Республікою за сей час розкрила дуже значно свій власний підклад, свої підстави, свій дійсний зміст. Піднята нібито в інтересах перемоги крайніх демократичних і соціалістичних гасел, а властиво — демагогічних кличів, над розважнішою, бо обрахованою на реальні наслідки, роботою Української Центральної Ради та її правительства, вона все більше стає ясною в своїх реальних мотивах і завданнях, що зовсім не мають нічого спільного ні з соціалістичними, ні з демократичними завданнями.

З повною очевидністю виступає мотив боротьби національної, в самій грубій і неприкрашеній формі, принаймні в поглядах і висловах рядової маси. Для неї завдання сього походу — „бити хохлів”, що по 250-літнім поневоленні наважились піднести голови й скинути з себе московську кормигу. Інтелігентніші проводирі большевиків не виявляють так щиро дійсних національних мотивів, але з їх тактики виступає так само ясно се завдання: повернути назад у московську службу збунтованих українських підданих, а для того знищити культурні центри України, інтелігентні сили українські. Українців ловлять, арештують, розстрілюють тільки за те, що вони

українці.

Се продовження, під брехливими демагогічними большевицькими гаслами, того самого завдання на винищення українства, яке собі була поставила царська зграя жандармів і посіпаків з початком світової війни. І в слід їй летять і тепер тихі побажання успіху від московської буржуазії: промисловців, фінансистів і — дуже багатьох інших, як летіли вслід жандармським подвигам давніших літ від усіх тих, що про око людське умивали руки від участі в них, або навіть робили більш або менш ефектні жести благородного обурення, а в серці молили Бога, щоб тим жандармам, поліцаям і всяким іншим опричникам удалась їх „брудна робота” — по викоріненню українського „сепаратизму”.

Московська буржуазія всяких сортів сподівається, що сим большевицьким „товаришам” справді вдасться „вибити хохла”, і большевизм перше, ніж згинуті самому, підріже і кине під ноги московському капіталізові назад Україну з її хлібцем, сахарцем, вуглем і іншими добрими речами. За се, вступивши в володіння по большевиках усією їх спадщиною, вона радо пробачить большевикам розстріляння Кремля і всяких інших московських святощів, аби тільки було врятоване для Москви володіння „полуднем”.

В сій погоні за утікачем з московської неволі — „хохлом”, в запалі боротьби з ним, большевицькі проводирі без церемонії викинули старі гасла „права самовизначення народів аж до повного відділення” й перешлилися в „федералістів”, — дуже оригінальних „федералістів”, які своїм завданням поставили „об’єднання демократії”, великоросійської й української, і, очевидно, — всякої іншої з колишньої Російської імперії.

Не знаю, як витримає й переживе федералістична ідея сей тяжкий удар, який задають їй Леніни і Троцькі, називаючи себе федералістами. Дуже трудно буде когось, принаймні якийсь час, називати себе федералістом, коли федералістами Леніни і Троцькі вважають себе, а під сим „федералізмом” лежить у дійсності самий поганий, терористичний централізм.

Старий московський централізм виступає тут ще раз

перед нами — під маскою большевизму. Пів року тому він виступив під фірмою правлящих російських соціалістів-революціонерів, Керенського і Ко, котрі „про okazji” мали теж у програмі федералізм, а в дійсності всю енергію своєї внутрішньої політики всадили в боротьбу з дійсним федералізмом бувших недержавних народів Російської імперії. Вони впали, а на місце їх виступили ще більш рішучі „федералісти” большевицькі, які для врятування російської влади не спиняються перед руйнуванням і різнею.

Їх рішучість у сім напрямі без сумніву оцінили відповідно і московські промислові круги, які вже два місяці тому заявляли з повною отвертістю, що признають усяку власть, яка задержить у своїх руках непокірні провінції Росії (Україну, розуміється, в першу чергу), і так само — шановні союзники заклопотані тим, щоб було з кого взяти все вложене в Російську державу їх буржуазією.

Роля їх у поході большевиків на Україну буде, правдоподібно, незадовго освітлена вповні. Але вже тепер стає ясно, як близько стояли вони до всього, що гальмувало мир, що підтримувало анархію, що могло спинити транспорт і будучий товарообмін — вивіз збіжжя до центральних держав, а з другого боку — підтинала самоозначення народів і охороняло ідею „єдиної неділимої”.

Українське правительство ні під якими погромами, ні під якими улещуваннями чи обіцянками не давало вирвати у себе обіцянки, котрої не могло прийняти на себе дійсно — ухилитись від миру і зв'язаного з ним товарообміну з центральними державами. За се всі ті наймлені сили, котрими союзники розпоряджували на нашій території, були звернені на саботаж нашої оборони проти большевиків. А коли большевики опанували Київ, їх панування, як оповіщають большевицькі газети, було зараз признане союзниками.

Так вирисовується вже тепер у головних контурах обстановка сеї катастрофи, котру мусіла перейти наша Україна на порозі свого нового життя, того великого огненного очищення, в котрім, видно, мусіли згоріти

різні старі упередження, пережиті традиції й погляди, щоб не заважати в новім поході. Добре, чи зле се, не можна тепер того оцінити, але з реальними сими фактами прийдеться порахуватись.

Досі, хоч з різними тривогами й небезпеками, наша українська справа плила в попутнім вітрі загальної революції. Тільки тепер усі сили — і революційні і контр-революційні, всі заінтересовані в цілості російської фірми і просто ворожі українству елементи змобілізувались і повстали, щоб дати генеральну битву нашому національному життю.

Українство кінець кінцем її виграє, се ми знаємо. Але втрати її будуть великі, се ми бачимо. І розстрілюються в ній не тільки люди, а й ідеї. Руйнуються не тільки міста, а й традиції. Багато згоріло вже в сім великім огні, і ще згорить. Люди вийдуть із нього нові, й новими очима глянуть на світ.

Горять, між іншим, історичні, культурні, економічні і всякі інші зв'язки народу українського з народом великоруським. Історія сих двох „братніх народів” вступає, видима річ, в ту стадію, в яку вже раніше вступила історія двох інших слов'янських братів — українського і польського.

Раніше український народ мав діло з бюрократією й правительством, від котрого в якійсь мірі ще могло відмахуватись великоруське громадянство. Тепер ми, самим очевидним способом, маємо боротьбу самих народів — великоруського й українського.

Один наступає, другий борониться.

Історія сих двох „братніх народів” вступила в стадію, про котру оповідає біблійна історія перших братів:

І спитав Бог: Каїне, де твій брат Авель?

4 лютого, під Сарнами.

В ОГНІ Й БУРІ.

Україна пережила, з великою небезпекою для свого існування, страшну пробу в огні й бурі. Перейшла через глибоке провалля, яке розкрилось раптом на вступі нового її життя. Властиво, не можна навіть сказати, що перейшла. Переходить, се вірніше. І всі, кому близьке її життя, хто хоче бути гідним імені її громадянина, повинні приложити всі старання, напружити всі сили на те, щоб допомогти їй перейти вповні, стати твердо на новім ґрунті і забезпечити від можливого повторення таких страшних проб. Занадто багато й одної такої.

Правда, можливість такої грізної проби ввесь час висіла над Україною під час її визволення. Перший акт її самоозначення, великодній всеукраїнський з'їзд уже пройшов під загрозою розгону „штиками революційної армії”. Ми встигли вже забути сей маленький, але характеристичний інцидент, як забували скоро потім усі ті інші конфлікти й інциденти, які загрожували українському походові до волі й державности. Коли ці інциденти минали більше чи менше щасливо, не довівши до катастрофи, потім, оглядаючись на пройдене, ми мали навіть враження — особливо ті, що далше стояли від осередків нашого життя, — що українська справа йде гладко, розгортається дуже пляново. Але в дійсності вона ввесь час ішла від інциденту до інциденту і багато разів стояла під загрозою катастрофи. Під час Корнилівщини і під час большевицького повстання, не згадуючи епізодів менш яскравих і менш критичних, як конфлікт з правительством з приводу організації ген. секретаріату, з приводу інструкції, з приводу українських установчих зборів і таке інше. І кожний такий інцидент ставав тим небезпечніший, що за той час, так би сказати, зро-

стала та українська ставка, яка стояла на кону, і можлива катастрофа грозила загибеллю все більших і більших національних і соціальних досягнень, окуплених усе більшими й більшими жертвами й зусиллями.

Тепер наш національно-політичний рахунок дійшов особливо високих позицій. Боротьба йде за закріплення самостійності й незалежності Української республіки, за зібрання українських земель, за забезпечення основних соціальних реформ. Програння загрожує такими страшними втратами, що від самої мислі про них спинається серце. А тим часом не можна відмахуватись від цих мислей, не можна присипляти себе заспокоєннями, що якось то воно буде, якось зробиться само собою.

В великих болях родяться великі діла. Всі дотеперішні силкування провідних українських політиків, щоб народини нового життя пройшли якомога безболісно, без гострих розривів, без кривавих конфліктів, — були даремні. Наша українська революція, на жаль, не розвивалась самостійно, вона весь час мусіла маширувати з конвульсійними рухами і киданнями революції російської, хаотичної і страшної. Російська революція потягнула нас через кров, через руїну, через огонь.

Мусимо йти, бо спинити походу неможна. Мусимо перейти через цей страшний огонь і знищення. Мусимо жертвувати всім, щоб урятувати найдорожче в цій менті: самостійність і незалежність нашого народу.

Мусимо згуртуватись коло своєї мети всі, скільки нас є свідомих і відданих інтересам нашої батьківщини. Збиратися в тісну й компактну фалангу, відложивши всі партійні й групові різниці, всі міркування про партійні вигоди й інтереси. Все мусить бути підпорядковане вимогами мementу — перед ними мусить відступити все інше. Вони такі великі, що кожна сила, кожна одиниця тепер на рахунку. Всяке ухилення від роботи, від відповідальності, від сповнення того обов'язку, який накладається моментом, — являється дезертирством негідним громадянина. Всяка самочинність, ухилення від громадської чи національної дисципліни являється недопустимим злочином.

Помилки нам потомство пробачить. Становище за-

надто трудне, а досвід і приготування наше мале. Це не наша вина, коли ми чогось не зуміємо. Але відчути вагу моменту, потребу координації й організації, підпорядкування всіх своїх сил вимогам сеї хвилі — се наш обов'язок, і ухилення від нього не пробачить нам потомство. Це та вина, яка не може бути пробачена.

МИР ЗЕМЛІ НАШІ!

Маємо мир! Даремні були зусилля всіх тих сил, які напружились в останній хвилі, щоб не допустити його!

Український трудовий народ висловився відразу проти нинішньої війни, в котру був силоміць уведений старим царським правительством. Українські представники весь час рішуче відмежовувались від сеї проклятої справи, задуманої світовою буржуазією, і з самого початку революції Українська Центральна Рада, представництво українських селян, робітників і салдатів, рішуче стала добиватись негайного миру. Але тимчасове коаліційне правительсто Керенського, Мілюкова і ін. так само, як старе царське, підпало впливам імперіялістичної європейської буржуазії й усіма силами старалось затягнути війну, або підняти її навіть наново, й через те всі зусилля Центральної Ради коло припинення війни й заведення спокою зіставались даремними, аж поки розклад фронту й тилу в дійсності зробив неможливим їх утримання.

Коли власть взяли „народні комісари”, вони проголосили негайну ліквідацію війни. Але як з іншими большевицькими обіцянками, так і з сею вийшло те ж саме: виявилось, що большевики не можуть на ділі сповнити своїх обіцянок, даваних робочому народові, не можуть дати країні обіцяного миру, демократичного, негайного. І коли се стало ясным уже під час перших переговорів у Берестю, тоді делегати народних комісарів стали всякими способами затягати переговори й робити всякі труднощі українським делегатам, щоб і їм не вдалось те, що не вдалось делегатам „народних комісарів”

Заразом, коли виявилось, що правительсто Української Народної Республіки таки твердо постановило да-

ти українському народові бажаний ним мир, правительство народних комісарів ужило всіх заходів, щоб знищити Українську Народну Республіку, заливши територію України бандами крiсногвардійців і всяких інших насильників, вирядило паралельну делегацію від фіктивної своєї харківської ради, і в Українській Центральній Раді силувалось викликати внутрішні замішання — „зірвати її з середини”.

Разом з тим і агенти „союзників” з свого боку, користаючи з трудного становища Української Республіки, всіми способами хотіли залякати її правительство, обіцяючи фінансову поміч і збройну допомогу від тих частин, які стоять в їх розпорядженні, коли Україна відмовиться від миру, а коли б вона не відмовилась, — грозили всякими бідами і повною загибеллю.

Але правительство Української Народної Республіки не могло під ніяким страхом відступити від такої дорогої нашому народові справи. Воно обіцяло добути йому мир, — і добуло його, не вважаючи на всі труднощі. Мир гідний і почесний, мир демократичний, який вертає їй її землі, забезпечує міжнародне становище, її грошову систему, і полишає повну свободу в політиці й економічних справах.

Се доказ високого авторитету українського правительства, її парламенту — Української Центральної Ради. Се запорука скорої й повної перемоги її над усіми ворожими силами.

Більше, — се початок, твердий і вірний, сеї повної перемоги!

ПОВОРОТУ НЕ БУДЕ!

Київ знов в українських руках. Українські й заприязнені з Україною германські війська проходять на Задніпров'я, щоб відрізати Україну від нового напливу росіян і закінчити очищення від московських військ і банд. Боротьба з большевиками рішена, в очах навіть найбільш недовіжливо настроєних людей. З тим, очевидно, впаде дуже скоро і большевизм, прищеплений нашим людям московською агітацією. Міцна власть українська, виконана в огні сеї війни з Московщиною, увільнить дійсну трудову людність від терору розагітованих „товаришів” і дасть змогу селянству й робітництву України будувати своє життя в інтересах своєї продуктивної праці, а не уравнительного грабування економічних запасів.

Так! Се повинно бути! І тому твердо мусить бути сказано тепер же, що марні й даремні надії тих елементів, які мріють, що упадок большевизму й анархії та установлення порядку й міцної влади принесе касування дійсних здобутків революції, демократичних свобод, і соціальних реформ, начеркнених третім і четвертим універсалом Української Ради. **Сього не може бути і сього не буде!**

В повній силі зістається те, що сказане було в Центральній Раді два місяці тому, що українська держава, той устрій і лад, котрий вона заводить, нам важна і цінна, цінна так, що ми задля охорони її виявили готовість пожертвувати всім, але цінна як тверда, тривка й певна форма, котра має бути заповнена соціальним і культурним змістом, відповідно нашим намірам і бажанням, себто бажанням і інтересам трудового українського люду.

Не тільки демократичні свободи, проголошені нами — свобода слова, преси, сумління, спілок, страйків

і організацій, але й ті соціально-економічні реформи, які проголошені нашими універсалами й законами: закон земельний, закон про робочий день, про контроль над продукцією й кредитом, про державну монополію торгу важнішими предметами пожиткування і таке інше, всі вони зістаються цілими і ненарушеними. Не може справдитись надія противників сих реформ, що нинішня війна спалить і їх разом з анархією, з большевизмом, з усобицею!

Ні! Наша боротьба з большевизмом се zarazом боротьба з контр-революцією, яка причаїлась за ним і зпо-за нього чекала хвилі, коли, ступаючи його слідами, або йдучи попліч із ним, можна буде задавити революцію. Поборюючи нинішню анархію, борюємо zarazом реакцію, яка ждала своєї черги, щоб виступити після неї. Громлячи і вибиваючи з України бувших жандармів і поліцаїв, що повели на нас наступ під большевицькими прапорами, відгороджуємо Україну від старорежимних елементів, які готуються до повороту на старе панування.

Ні, у нас сього повороту не має бути і не буде!

Боронячи українську державність, будуємо міцну твердиню, до котрої не буде приступу поліцейсько-бюрократичній реакції. Укріплюючи авторитет нашої соціалістичної Центральної Ради й її соціалістичного міністерства, хочемо зробити нашу Україну твердою кріпостю соціалізму. Будуємо республіку не для буржуазії, а для трудящих мас України, і від сього не відступимо!

НА ПЕРЕЛОМІ

25 січня, під час бомбардування Києва, большевики запальними стрільнями ростріляли дім, де я жив — наш фамільний дім, побудований десять літ тому за гроші, полишені батьком. Кільканадцять запальних стрілен, що влетіли один за другим до нашого помешкання й сусідніх, за кілька мінут обернули в одно огнище весь дім¹⁾. Згоріли мої рукописи і матеріали, бібліотека і переписка, колекція українських старинностей, що збирав я стільки літ, збірки килимів, вишивок, зброї, посуду, порцеляни, фаянсу, окрас, меблів, малюнків. Довго було б оповідати, і прикро навіть згадувати. Ніякі сили вже тепер не вернуть його...

Згоріла між іншим і недописана книжка „На порозі нової України”, котру я писав як свого роду політичний заповіт. Того, що там було, я вже не напишу. Не тому, що не міг би пригадати собі написаного там, — се може було б можливо, коли б останні тижні не вирвали б такого глибокого провалля, не зробили б такого спустошення в нашому житті, в нашій мисленню.

1) Большевицький „главнокомандующий революционной армией” Муравйов, як писалось (К. Мысль ч. 17), потім хвалився в Одесі сим як особливим подвигом: „Революционная месть заставила нас быть беспощадными. Я велел артиллерии бить по самым высоким и богатым дворцам, по церквям, попам, монахам... Я зажег снарядами огромный дом Грушевского, и он в течении трех суток горел как яркий костер. Сотни офицеров и юнкеров были беспощадно убиты”, і т. д.

Домовий комітет Паньківської вул., в завідуванні котрого був сей дім, пише у своїй записці міністерству внутрішніх справ, на potwierдження того, що дім був дійсно знищений умисно: „Потвер-

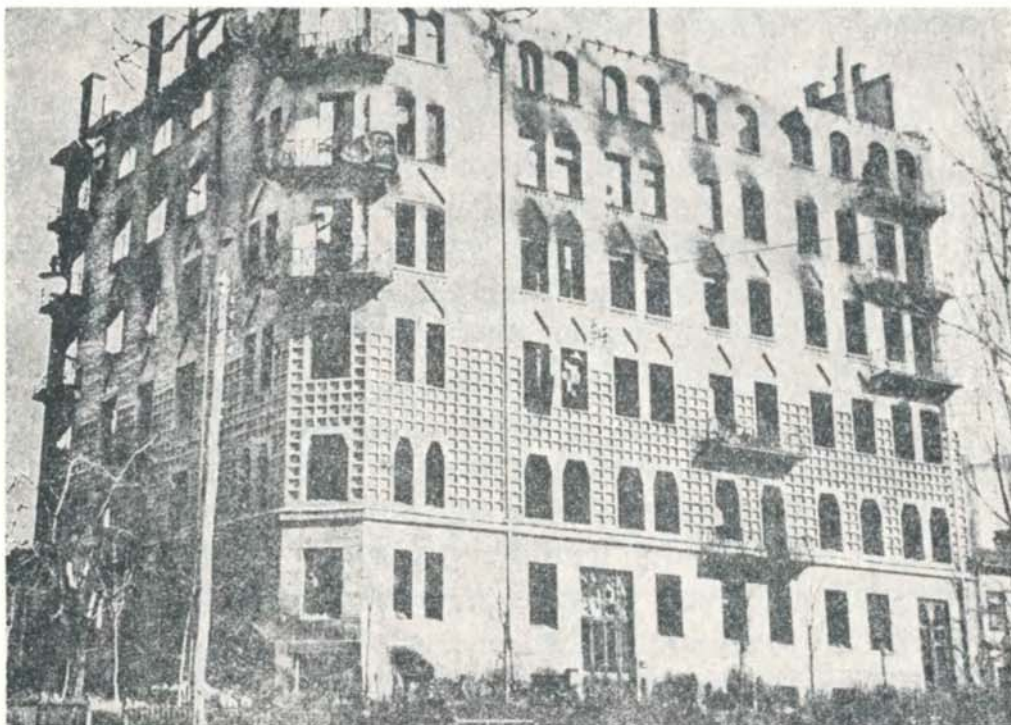
Розстріл, зайняття і знищення Києва більшовиками були вершом, кульмінаційним пунктом, збірною точкою, в котрій зосередився сей великий, просто необчи-

женим этого факта служит то обстоятельство, что парламентарю, посланному от жильцов дома к стрелявшему с железнодорожных путей большевистскому поезду, на просьбу прекратить обстрел уже горящего дома с тем, чтобы дать возможность вывести стариков и детей и спасти хотя-бы часть имущества, бывший в поезде матрос, командовавший артиллерией сообщил, что уничтожение этого дома производится согласно диспозиции, почему он отклоняет просьбу о прекращении обстрела и категорически заявляет, что дом будет разрушен и сожжен до основания, после чего обстрел действительно продолжался непрерывно не менее двух часов, вследствие чего жильцы лишены были всякой возможности спасать свои вещи даже из тех квартир, которые загорелись спустя некоторое время. Самый характер обстрела, производившегося специальными зажигательными снарядами, в несколько минут буквально залившими квартиры в шестом этаже целым морем огня, также является бесспорным доказательством правильности сделаного вывода о том, что дом стал жертвою преступного умысла", і т. д.

Мушу завважити тільки, що більшовики явно постарались роздути розміри сього свого подвигу. Дім зовсім не був „огромний", в нім було 15 помешкань, і в них 75 кімнат разом. Протягом кількох годин він завдяки масі запальних стрілен, пущених у нього, згорів до споду, так що зісталися з нього тільки мури.

Належав сей дім мені спільно з моїм братом і сестрою; в будову його вложено було 100 тис. у паперах, залишених нам батьком, що при реалізації дали коло 80 тис. рублів, і на розплату була ще затягнена банкова позичка, 102 тис. паперами, які при реалізації дали 85 тис. Доходу він не приносив нам ніякого — останніми часами не ставало його навіть на оплату банкових процентів. Але розстріл сього дому, в тім роздутім виді, в яким його рознесли більшовики, дійсно зробив вражіння на обивательську уяву, і потім трохи не про всі великі дома, розбиті під час обстрілу Києва, говорили, що се мої дома, і навіть у Москві знаходилися у мене якісь міліонні дома, — хоч окрім третьої (приблизно) частини сього дому на Паньківській і ще одного маленького одноповерхового дому, у мене з жінкою ніяких домів не було й нема в цілій бувшій Російській державі.

слимий у своїх наслідках перелом в історії України, вчинений большевицьким находом. І для мене сей перелом конкретизується ще гостріше в сім зруйнуванні моєї хати, мого кабінету, з ними всього мого майна, мого духового добутку, всього дорогого, що я зібрав навколо себе, всього передуманого і перестражданого за останні, найтяжчі і найзначніші роки мого життя. Мені прийдеться починати все знову — не продовжувати або відновлювати, а таки починати: повторювати вже ні рука, ні думка не повернеться по тім страшеннім потрясенню, котре пережилося в сій руїні. І мені здається, що те, що

**Руїни будинку М. Грушевського під час бомбардування
Києва большевиками**

переживаю я так гостро в сім моменті, переживає й уся Україна. Що Україна також поховала своє старе в сім огнищі, як я в могилі матері, яку півживою винесли з пожару і вона за кілька днів умерла від сих страшних заворушень і потрясень. Що Україна, як і я, стоїть на сій руїні тепер, новими очима розглядаючись у сих згарищах, і перед нею встають зовсім нові перспективи і вигляди, не тільки тому, що змінились реальні умови

життя, але й тому, що око бачить їх і мозок приймає їх інакше.

В одній із статей, писаних під час нашого ісходу на Волинь, я писав, що в тій новій руїні України розстрілювалось не тільки людей, а й ідеї, руйнувались не тільки міста, а й традиції. Коли мені приходить тепер оцінювати відносини і перспективи, і я пригадую, як оцінював я їх ще кілька місяців тому, я ясно відчуваю різницю в тім, як підходить тепер моя думка, моє почуття до них тепер і як підходила тоді. Коли приходить тепер відступати від тих мірок, від тих критеріїв, від тих принципів, котрих ми тримались так недавно, я кажу, що вони згоріли в моїм кабінеті, разом з моїми рукописами і матеріалами.

Я розуміється, не хотів би, щоб мене зрозуміли так, ніби то я говорю про впливи тих почувань — скажім прямо, пімсти, гніву, роздраження, котрі викликала в нас ця руїна. Емоціональна сторона не повинна мішатися до наших міркувань, не повинна зводити нас з твердого ґрунту реального мислення в такий важний і відповідальний момент.

Всі наші утрати, які б вони не були болючі й ненагородимі, ми запишемо на рахунок відбудови державного життя нашого народу, забезпечення його економічних і культурних потреб, інтересів наших трудових мас, утвердження нашого національного існування — і приймемо сей рахунок до уваги в нашій дальшій діяльності. Тверезо і твердо оцінимо ті реальні умови, в котрих ми опинились в результаті революції й війни за українську самостійність, — не уносячись роздраженням, але не ведучись і старими поглядами, відносинами й зв'язками. В тім лихім і тяжкім, що нам довелося пережити, єсть безперечно і добра сторона, що воно прискорило процес визволення від старих пережитків і упереджень, від спадщини старих при зви чаєнь і поглядів, яка в обставинах більш нормальних ще довго б тяжіла на нас і гальмувала нову творчу роботу.

Се взагалі та позитивна сторона всяких великих суспільних катастроф, котру здавна висували в оправдання переворотів і війн їх прихильники. Безперечно, в

тім єсть правда. На новім будувати не тільки легше, ніж поправляти плохе, але краще можна вибудувати по новому пляну, ніж поправляти старе. Сила старих поглядів і відносин у громадянстві не тільки гальмує темп його поступу, але й викривляє його хід, і се особливо буває небезпечно в такі відповідальні й критичні моменти, як нинішній.

Україна і український нарід переживають хвилі, які випадають народові раз на всю його історію, або й зовсім не випадають. Не тільки злетіли з них кайдани і з'явилась можливість відновити свою державну самостійність, але обставини дали змогу розгорнути також на всю ширину і соціяльну програму, про котру мріяли цілими століттями українські трудові маси. Таке нагромадження великих можливостей, накладає особливо великі обов'язки на сучасне українське громадянство. Може се воно вважати своїм щастям, що йому присудилося творити се велике історичне діло. Може плакатися, що сей присуд долі позбавив його права чи можливости звичайного обивательського життя і положив на нього такий тяжкий хрест, такий важкий обов'язок. Але увільнення від сього нема під страхом вічної ганьби й осуду пізніших поколінь. І для того, щоб се відповідальне діло зробити, наше громадянство мусить відложити все і піддати, підпорядкувати себе йому і тільки йому.

Всі привичні погляди, утерті формули, традицією передані ідеї, всі пляни, уложені в інших обставинах, все се мусить бути відложене; або краще сказати — до ґрунту переоцінене, розібране, наскільки воно відповідає сьому черговому завданню, поставленому перед нами історією, і все, що заважає його здійсненню, не годиться з ним, не помагає йому, — мусить бути без милосердя відкинене, відложене, сховане до інших часів, коли воно буде можливе.

Я чую велику відповідальність сих слів. Я розумію, який твердий зміст в них лежить, як багато вони вимагають. Але я пишу їх в повній свідомості, і кличу всіх, для кого вони є неприємними:

Ви. люди боязкої душі і невідважної мислі! Ви всі, хто цінить понад усе незакаламучений спокій свого сер-

ця і своєї голови, над усе боїться відступати від раз прийнятої догми і стягнути закид невтримання своєї програми, в інших обставинах і умовах уложених принципів. Ви, що хочете проїхати безплатними пасажирами до будучої України, не віддавши нічого тій страшенній боротьбі, котрою вона здобувається, не побивши святочних черевиків на тій груді, на котрій тягнеться тяжкий обоз сього походу. Ви краще відійдіть, коли не маєте охоти піддатися твердим вимогам сього страшного часу. Зійдіть з політичної, з громадської арени — і не перешкоджайте тим, хто має сміливість працювати і творити нове життя тими методами, котрими воно може творитися в даний момент.

Менше всього в даний момент я вважаю можливою безпринципність, аморальність, легкодушність, моральну розхристаність. Навпаки, я вважаю, що ця стадія українського життя, в яку ми ввійшли, вимагає високого морального настрою, спартанського почуття обов'язку, певного аскетизму і навіть героїзму від українських громадян. Хто не може відповісти сим вимогам, той не гідний того великого часу, який ми переживаємо. Хто хоче бути гідним громадянином, той мусить видобути з себе сі моральні сили.. Царство свободи здобувається також сильним примусом над собою, як і царство Боже, обіцяне колись вірним християнам. Менше всього годиться для вступу до нього моральний чи політичний індіферентизм, принцип: „моя хата з краю” Але так само не відповідає моментові і всяке перетяження спадщиною старого, пережитого. Полишім мертвим ховати небіжчиків. Будучина належить живим, і за тим, що згоріло в цім огні очищення, нема чого оглядатись і пригадувати його собі — поскільки воно зв'язане з минулим, а не з будучим. Мусимо дивитися вперед, а не назад.

КІНЕЦЬ МОСКОВСЬКОЇ ОРІЄНТАЦІЇ.

Перше, що я вважаю пережитим і віджитим, таким, „що згоріло в моїм кабінеті!\", се наша орієнтація на Московщину, на Росію, накидвана нам довго й уперто силоміць, і кінцем, як то часто буває, справді присвоєна собі значною частиною українського громадянства.

Вона була підірвана російською революцією, що ослабила той московський примус, який тяжив за старого режиму над Україною. Але тільки ослабила, а не знищила. Навіть для лівих груп нашого громадянства, те, що було страчене в примусовості сього зв'язку, було до певної міри зрівноважене ідеями „спільного революційного фронту” українсько-російського, здобутками спільної революції і спільними інтересами революційної демократії. Провідники українського життя довго стояли під властю сих гасел і я сам не відрікаюсь її. Тільки коли російська керма, після угоди з Україною, перейшла до революційних соціалістичних кругів і вони в відносинах до України виявили себе твердоголовими централістами і об'єдинителями, нездібними чого небудь навчитися від революції, се сильно захитало такий пієтизм для спільної революції. Ну, а війна большевиків з Україною рішуче поставила хрест над сею ідеологією, розв'язала всякі моральні вузли, які ще могли в чиїх небудь очах зв'язувати українця з московським громадянством спеціально. Вона, так би сказати, зняла з Московщини права „особо благопріятствуемой” нації й дала почуття права кермуватися в своїх відносинах до неї єдино добром українського народу, а не якимсь інтересам спільної революції, спільної культури, спільної отчини, чи що.

Я вважаю таке визволення від „песього обов'язку” супроти Московщини незвичайно важним і цінним. Роз-

думуючи над сим моментом, я думаю, що недаремно пролилась кров тисяч розстріляних українських інтелігентів і молодіжі, коли вона принесла, чи закріпила духове визволення нашого народу від найтяжчого й найшкідливішого ярма, яке може бути: добровільно прийнятого духового чи морального закріпощення. Я скажу різко, але справжніми словами: се духове хлопство, холуйство раба, котрого так довго били по лиці, що не тільки забили в нім всяку людську гідність, але зробили прихильником неволі й холопства, його апологетом і панегіристом. Російські белетристи закріпили в художній формі тип такого холопа, і я ще раз вибачаюсь за грубе слово: таким холопством вважаю ту вірність, ту служебність не за страх, а за совість, глибоку і непобориму, поколіннями виховану, яку українське громадянство виявляло в одних частях менше, в інших більше — супроти державних, культурних і національних інтересів Росії й великоруського народу.

Початки її лежали в мотивах самих не ідеальних: користи й страху. Заходи коло московської милостині для церков і монастирів, царського „жалування” для козацького війська були першим початком. За сим, по з’єднанню України з Москвою, пішли вислужування перед московським правительством для своєї приватної користи — для маєткових надань, для жадування. Ще далі — забігання коло урядів у козацькім війську, яким фактично стало розпоряджатись московське правительство, а потім, з заведенням московського урядування, вся та неуголима „охота до урядів, а особливо до жалування”, яка всю українську інтелігенцію перетворила в одну масу кандидатів на царські посади, затопила Петербург хмарою землячків-поганців, описаних Шевченком у його „Сні”, і покоління українського громадянства стала виховувати в переконанню, що зміст і завдання життя се „служба”, „царська служба”, щастя чоловіка — се вислужитися, найгірше нещастя — необачним учинком, нелояльністю, „хахломанством”. чи „українсфільством” загородити собі дорогу до сього, зіпсувати свою службову кар’єру.

В тім же напрямі впливав інший невисокої моральної

якості мотив — страх. Від перших своїх стріч з українською людністю московське правительство тероризувало її незвичайно. Карна система на Україні від початків історичного життя у всі часи не визначалась суворістю. Чужоземні карні кодекси, які містили в собі суворі кари на тілі, калічення, кару смерти в різних нелюдських формах, — візантійські, середньовічні німецькі — не приймалися українським життям. Кара смерти практикувалась рідко, звичайно заступалась в'язницею або вигнанням, і такі кари московські, як „нещадне биття” батогами або палицями за найрізніші, зовсім несерйозні провини, калічення, засилання в Сибір з відібранням маєтку „на государя” — для української людности були чимсь жахливим невимовно. Можливість впасти в руки московської адміністрації й підпасти таким карам лякала українців незвичайно. А такі факти московської кари „за зраду” почались вживатись незвичайно широко, і робили на українську людність враження незвичайно гнітюче.

Спомини „Історії Русів” про ці московські кари й езекуції на Україні в першій половині XVIII в. віддають ці почуття страху й огиди перед московським „таїнством”, яким було перейняте українське громадянство. З покоління в покоління виховуючися в панічному страху перед сим терором, психологічно незрозумілим і органічно противним українській природі, українська людність тратила кінець кінцем усяку психічну відпорність перед ним і виявляла незвичайну податливість на вимоги московської політики, за котрими стояла ця система кар. І от поставлене перед вибором між московським катуванням і московським жалуванням, українське громадянство й виробляє у себе сей ганебний тип „самовідреченого” служальця, хама московського, який не тільки служить до самозабуття, готовий віддати всяку національну позицію, всякий національний інтерес московській політиці, але й підводить під се ідеологічні підстави.

Виступають українські ідеологи монархізму, від різних Шельменків до геніяльного Гоголя, одного з найяскравіших показчиків — при всій геніяльній інтуїції — сеї громадсько-політичної деморалізації українського

громадянства, „роздвоєння” його душі. У Гоголя воно веде свій початок ще з дитячих літ (як показує його листування) — з виховання в поняттях тодішньої служальської української старшини. Він і вмирає жертвою сього психологічного надлому. Але менш тонкі духові організми живуть, процвітають, плодяться і множаться, заповняють українську землю і володіють нею.

Інші розпинаються за єдинство руского народу і Російської держави, доводять, що всякі традиції української політично окремішності давно пережились, і трудно відроджувати їх — се робота реакційна, не демократична, бо розвій демократизму і освіти, поступу взагалі веде Україну до європеїзму через російську культуру, тільки через неї, і всяке ухилення від неї є гріхом против культури взагалі. Доказують, що російська культура так глибоко ввійшла в українське життя, в українську плоть і кров, що Тургенев і Пушкін для українця є такими ж близькими, національними письменниками, як Шевченко, і російська літературна мова українцям ближча, ніж „видумана” українська, і т. д.

Всіми сими парадоксами й натяганнями, повторюваними так довго, що їм починали справді вірити ті, котрі їх повторювали, замазувано, масковано, заслонювано ту велику історичну, культурну, психологічну, всяку, яку хочете межу, яка від віків розділила Україну від Московщини, український нарід від московського. Не добачати їм могли тільки люди в шорах, засліплені й оглушені тими фальшивими, століттями повторюваними фразами. Реальні факти на кожному кроці говорили про глибоку синтезу сих двох близьких по крові, а відмінних духом народів, і мабуть аж нинішнє „велике потрясення”, сей кривавий напад большевиків на „хохлів” і огонь руїни знищить ті шори, ті пов’язки, котрі лежали на очах українських громадян і не давали їм орієнтуватися в реальних фактах.

НАША ЗАХІДНЯ ОРІЄНТАЦІЯ

В одній з ненадрукованих статей, які згоріли в моїм кабінеті, містився написаний два роки тому для задуманого Горьким збірника української літератури огляд українського питання з історичного становища (друга копія повинна бути в петербурзькій редакції сих збірників, коли не згоріла й там). В сім огляді, спиняючись на різних відмінах, які глибоко відрізняють український нарід від великоруського, я між іншим вказував на те, що в порівнянні з народом великоруським український є народом західньої культури — одним із найбагатших східними, орієнтальними впливами, але все таки по всьому складу своєї культури й свого духу народом західнім, тим часом, як великоруський, хоч і європеїзований, стоїть вповні у власті орієнтального духу й стихії. Я постараюсь відновити з пам'яті те, що писав у тій статті про історичний процес, який держав українця в тіснім зв'язку з Заходом, його життям і культурою.

Полишаючи на боці ті факти й дані, які вказують на тісні зв'язки нашої України з германською й кельтською культурою Подунав'я ще в часах передісторичних, ми маємо перед собою масовий вплив скандинавського елементу, в добі формування Київської держави, потім у часах її розцвіту, в добі Ярослава, і за його синів і внуків — незвичайно широкі династичні зв'язки з німецькими князівствами і всякими іншими державами, які стояли в сфері німецької культури. Поруч з тим розвивалися зносини культурні й торговельні, і в міру того, як слабли зносини чорноморські — з балканськими краями, Візантією, Малою Азією, в XII і XIII віці, зносини з німецькими землями набирали все більше значення.

Коли ж з упадком Києва, при кінці XII в., центр тя-

жкості переходить у нас на Галицько-волинську державу, се означає повну перевагу західніх впливів над тою комбінацією впливів візантійських і східніх, котрі переважали в періоді фõрмування Київської держави. Тим часом, як Московщина далі жила спадщиною Київської держави, все більше розмішуючи її елементами фінськими, татарськими, монгольськими, — Західня Україна, в котрій з XIII в. зосередилось українське життя, входить вповні в круг західньо-європейського життя. Галицько-волинська держава XIII — XIV в. не ввійшла формально в систему імперії, як Чехія скажیم, але весь круг політичних і культурних інтересів її орієнтувався на захід.

В її головніших містах з'являються великі західні колонії, особливо німецькі, які служать живими посередниками з Заходом, провідниками західніх впливів. Се почалося ще з галицько-волинських князів, далі скріплюється й росте з переходом цих земель під владу Польщі. З кінцем XIV в. Львів, наприклад, се чисто німецьке місто (говорячи про саме привілейоване місто, а не про його передмістя) і таким був він увесь XV в. і навіть частину XVI, а тим часом він у сім часі — культурний центр України, „митрополія механіків (ремісників). Сі „механіки” і у Львові, і по інших містах України організовані в цехи на західньо-європейський взірець, і подорож до західньо-європейських міст вимагається обов'язково для стажу майстра того чи іншого ремесла. Поруч того розвиваються безпосередні зносини торговельні і всякі інші культурні зв'язки.

Таким чином зв'язана тісно і безпосередньо з Західньою Європою, Німеччиною в першу голову, а далше — з Італією також, Україна перейшла, з деяким тільки опізненням, добу італійсько-німецького відродження (ренесансу), німецької реформації й католицької реакції, яка всім тягарем своїм упала на українські землі з кінцем XVI в. Тим чином як Московщина все більш розгублювала спадщину, одержану від Київської держави, і все глибше поринала в східніх, вірніше — середньо і північно-азійських впливах, Україна жила одним життям, одними ідеями з Заходом. У нього черпала куль-

турні засоби, у нього брала взірці для своєї культури.

Правда, вони не запозичались невідільно. Вони переходили через призму присвоєння і перетворення. Старі східні й візантійські традиції, вірніше — та оригінальна комбінація, яку витворила українська творчість часів Київської держави, не зіставалась і тепер пасивною. Вона брала участь у переробленню нових західних здобутків і впливів, приносила до них свої оригінальні нюанси. Всім на погляд західно-європейської людини власне лежить оригінальність і час українського мистецтва XVII-XVIII в., народного мистецтва, яке виросло з нього, і взагалі української культури, що західні елементи і впливи на ній вона стрічає в новім одязі, в новій комбінації, яка дає зовсім нову зафарбу, нову красу тим елементам західної культури. Але в кожному разі, коли українську культуру й мистецтво епохи передкиївської можна назвати східними, бо переважають у них східні елементи, а культуру й мистецтво київської візантійськими, — не в тім розумінні, що се було чисте запозичення, а в тім, що певна течія вибивалась особливо яскраво й надавала свою переважну зафарбу, — то культуру й мистецтво XVII — XVIII вв., до самого кінця Гетьманщини, треба назвати західними. Головно німецькими, почасти італійськими й французькими, що проходили і безпосередньо і посередньо через польську верству.

Вроцлав і Гданськ, два історичні ринки українського експорту (зруйнованого тільки силоміць російським правительством в XVIII в.) були головними посередниками й джерелами цих західних, німецьких впливів. Поруч них стичність розвивалася широко, в різних інших пунктах і моментах. Починаючи від заграничних, головно німецьких — університетів, куди так учащали українські студенти до кінця Гетьманщини, і кінчаючи тими ярмарками, куди йшли гурти українських волів, транспорту спирту, коноплі, лою і т. ін. і звідки вивозилося все, почавши від бакалії й аптеки й кінчаючи книжкою, гравюрою, малюнком. Побут і життя старої України з цього погляду не простудійовані добре, але чи в пам'ятках українського мистецтва й побуту XVIII в., чи в записках і листуванні тодішніх людей, ми на кожному кроці стрічаємо-

ся з тісними зв'язками з Заходом. Тільки з кінцем XVIII в., з упадком Гетьманщини (я кажу тут не про момент скасування гетьманства, а про упадок автономного строю і установ українських і повну нівеляцію їх у 1780-х рр.) вони слабнуть і упадають під натиском примусового російщення українського життя і українське життя й культура вступають у період російський, великоруський.

Російська торговельна і митова політика приложила всі старання, не спиняючись ні перед чим, щоб розірвати й зруйнувати торговельні зв'язки України з її історично сформованими західними ринками, щоб знищити взагалі українську торгівлю, віддати український торг у руки купецтва московського й притягнути Україну економічно до півночі, до великоруських центрів — Петербурга й Москви. Російська політика національна приложила руку до того, щоб розірвати родинні й усякі інші зв'язки української інтелігенції з закордонними західними країнами й попхнути її до Великої Росії, ослабити або й дощенту знищити всяке культурне життя на Україні, друкарство, літературну продукцію, не дати розвинутись там вищій школі нових типів на місце старої пережитої, схоластичної, а притягнути українську молодіж до російських шкіл, закладаних у Петербурзі й Москві, до діяльності в тутешніх установах, до російської служби. В сій справі давались спеціальні інструкції російським представникам на Україні, рекомендуючи їм орудувати в сім напрямі „і лисячим хвостом і вовчим зубом”, пускаючи в рух підкупство, терор, всякого роду натиск, що хочете — і дійсно результат був досягнений. Україна XIX в. була відірвана від Заходу, від Європи і обернена лицем на північ, ткнута носом у глухий кут великоросійської культури й життя. Все українське життя було повернене з своїх нормальних умов, історично і географічно сформованої колії й викинено на великоруський ґрунт, на потік і розграблення.

ОРІЄНТАЦІЯ ЧОРНОМОРСЬКА

Історичні умови життя орієнтували Україну на захід, географічні орієнтували і орієнтують на полудне, на Чорне море — „єже море словеть руськоє”, як каже київський літописець XII в. — українське, говорячи теперішньою термінологією. З того часу, як полудневі східнослов'янські племена, з котрих вийшов український нарід, півтори тисячі літ тому пробились до Чорного моря, йдучи за тим потягом, що непереможно пхає взагалі всі народи у всі часи на полудне, до сонця, в легші умови існування, — вони тим самим мусіли ввійти в сферу чорноморських зв'язків і впливів, того, що я означаю отим виразом — „чорноморська орієнтація”.

З сього часу Чорне море здавна грало дуже велику роль. Чорноморські степи служили від непам'ятних часів битим шляхом з Подунав'я, з Середньої Європи, з балканських країв до Туркестану, Середньої Азії і відти до Індії, через Авганістан, і до Китаю. В переказанім у Геродота оповіданні Арістея дуже правдоподібно додають передану в поетичній формі звістку про караванну путь з чорноморських портів до Середньої Азії. Археологічний матеріал не полишає сумнівів щодо старих тісних зв'язків між Подунав'єм і Кавказом, Чорномор'я з Туркестаном і північною Персією (напр. в поширенні так званої передмікенської культури, або типів бронзових виробів). Сим пояснюється перехід у наші степи і типів явно середньо-азійських з одного боку — глибокої Середньої Азії, яка вже стояла в сфері впливів Китаю, політичних і культурних, а з другого — різних предметів з побереж Індійського океану.

Пізніше історично звісні мандрівки з глибини Середньої Азії таких орд, як Гунів або Аварів, не полиша-

ють сумніву, що культурні торговельні зносини з Чорномор'я могли сягати на границі Монголії й Китаю, а з другого боку через Іран, котрого впливи і відгомони ми стрічаємо у нас на кожному кроці, могли йти до Авганістану й Індії.

На полудні Чорне море тісно зв'язувало наше побережжя з малоазійським, а через нього з сферами старих культур — месопотамської, єгипетської, єгейської. Чорне море таке невелике, що не зважаючи на брак на ньому островів, плавати ним з північного берегу на полудневий було дуже легко — за поміччю берегових вітрів, під простим парусом, улучаючи час так, щоб проплисти до середини моря під вітром, що дме з берега, а там попасти під вітер, що дме до супротивного берега. Нема сумніву, що сей секрет був побережним мешканцям звичний від незапам'ятних часів, і комунікація північного берега була дуже жвава. Оцим пояснюються й такі на перший погляд може й дивні факти, як тісні зв'язки грецьких колоній Криму і нашого чорноморського побережжя з Понтом, державою Мітрідатів, пізніше — з Трапезунтською імперією. Чорне море не ділило, а зв'язувало бережні краї.

Азовсько-каспійські степи відкривали нашому Чорномор'ю дорогу через „Залізні ворота”, теперішній Дербент і Дагестан, до Персії, Перської затоки й індійського океану. Сюдою ходили київські князі по здобич, сюди тікає від них половецький хан Отрок, оспіваний звітною нашою піснею, тут товклись за володіння хазари з арабами. Дорога була „бита” з кожного погляду.

На заході таким же битим шляхом була теперішня Басарабія й Молдава. Хто володів Чорномор'ям, стихійно, непереможно мусів пхатись кінець-кінцем сюди, на Дунай, не тільки тому, що в східній частині цих степів кінець кінцем усе мусів явитися з часом новий приходень зі Сходу і потискати його на Захід, а й тому також, що степ чим далі на захід, тим вогкіший, родючіший, багатший, і тому, хто міг з Подніпров'я сягнути за Дністер і Дунай, мусів пробувати зробити се. Але сягаючи туди, ослабляв свої сили в краях на схід від Дністра і мусів боротися з збільшеним натиском східних сусі-

дів, поки вони нарешті не випирали його звідти.

Українські племена пробились до Дунаю і довго тут тримались над морем, опираючись о море і дунайські гирла після того, як уже в степах поширились турецькі орди, а в Подунав'ю розвинулась волоська (румунська) колонізація й покрила слов'янську (болгарську й українську). Ще при кінці XVI в. папському нунцієві Комуловичеві оповідали про велику й сильну людність „руську” в околицях нижнього Дунаю, і пізніше політичні пертурбації в сусідніх молдавських і українських землях, що жили рівно ж неспокійним і авантурним життям — то гнали українську людність з України „в Волохи”, то волоську з Басарабії й Молдави на Україну. Сила тут хвилями бувало її. При таких тісних взаєминах колонізаційних зах. Україна і Молдава були тісно зв'язані між собою й економічно й культурно. Молдава служила посередником у торгу зі Сходом, українські торговельні міста посередничали в торгу Молдави з західними ринками й засібляли її західними товарами й своїми. В культурній сфері — в церковнім житті, в мистецтві, в літературі обопільні зв'язки їх були також дуже великі. В сфері політики Молдава служила спеціальною ареною для різних українських політичних діячів і авантюристів, вони брали дуже діяльну участь у тутешніх усобицях і часом захоплювали в свої руки владу.

Взагалі, коли обставини тому сприяли, Україна йшла до того, щоб широко заволодіти чорноморським побережжям і стати тут міцною ногою. На перешкоді стало суперництво з іншими державами — Візантією, турками, а головню ті удари кочових орд, що від часу до часу спадали з страшною силою на Чорномор'я. Вони розбивали всі політичні конструкції, всі економічні пляни на Чорномор'ю. Нарешті в XVIII в. ослабла остання з тутешніх орд — Кримська. Україна могла б тепер розгорнути свою колонізаційну, культурну енергію. Дещо дуже цінне і позитивне в сім напрямі й стало виявляти Запорозжя, в руках котрого опинилось Чорномор'я дарма, що Січове братство менше всього, як би здавалось, було

сотворене для економічної й культурної роботи. Але скоро виявилось, що політична й економічна енергія України вже паралізована московською політикою, яка зарубала їй усі шляхи і силоміць, як я вже сказав, повернула в глибокий кут українське життя.

НОВІ ПЕРСПЕКТИВИ

Коли українське життя розриває нав'язану їй московською політикою, московським насильством північну орієнтацію, вона може з новою силою, з новою енергією відновити свої зв'язки з західнім світом. Се не тільки диктують їй старі традиції, старі навички, а й те духове споріднення, яке без сумніву єсть між українським народним етнічним елементом і життям західньо-європейським. Український нарід належить до західньо-європейського, чи коротше сказати — просто таки європейського коругу не силою тільки історичних зв'язків, які протягом століть зв'язували українське життя з західнім, а й самим складом народного характеру.

Єсть з того погляду глибока різниця між характером українським і великоросійським, глибоко відмінним від європейського. Сю відмінність підчеркували свого часу московські слов'янофіли, протиставляючи західньо-європейським принципам права, умови, конституції великоруську патріархальність, відносини довір'я „на совість”, а неохоту до якої небудь форми. Вони бачили в тім певну моральну вищість великоруського народу над бездушною, формалістичною „гниллю” західньої культури. Інші прихильники великоруської стихії виставляли взагалі її байдужість до справ практичного будівництва життя, а підвищений інтерес до проблем моральних „народа богоносця”.

В сім є трохи правди, — тільки ці прикмети краще було б не прибирати в гарні назви й не ідеалізувати, бо до „богоношення” дуже рідко підіймаються вони, ці прикмети: брак власної людської гідності і непошанування гідності іншої людини; брак смаку до вигідного, доброго, урегульованого життя для себе і непошануван-

ня чужих інтересів і потреб у такому житті та чужих здобутків на сім полі; брак волі до організованого громадського і політичного життя, нахил до анархізму і навіть руїництва соціального і культурного; легковаження культурних і громадських вартостей і величання своєю некультурністю й неорганізованістю супроти цих вартостей; вічне хитання між громадським і моральним максималізмом і повним нігілізмом, яке спадає часто до повної затрати моральних критеріїв, — усе це мало гарного має в собі і перед сими хибами соціального характеру на другий плян відступають різні добрі, навіть дуже добрі прикмети індивідуального характеру, оскільки й вони теж не заслонюються, не затроюються теж грубістю й індіферентизмом.

Сі прикмети глибоко противні всякому європейському організованому індивідові — з цього становища, напр., їх гаряче й різко осудив такий знавець великоруського життя, як Горький. Вони ж є повною антитезою народним прикметам українським, з їх високим розвитком гідності своєї, пошануванням гідності чужої, любови до певних, уставлених зверхніх форм, „законних речей”, етикету і добрих манер, любов'ю до чистоти, порядку, краси життя, прив'язанням до культурних і громадських вартостей життя, і т. ін. Це всі прикмети, які роблять українця дуже близьким по духу, по характеру до західно-європейської стихії, де в чім до германської, з її солідністю, діловитістю, любов'ю до комфорту, порядку, чистоти, достатності, до рівноваги і стоїцизму, в іншому до романської, — напр., оцим потягом до форми, елегантії, бажанням внести в усе красу, освітити нею всяку сферу життя, взагалі світлим і ясним, радісним поглядом на життя.

Сею созвучністю пояснюються тісні зв'язки й потяги українців до західної культури, легке й глибоке її присвоєння — не через зверхній примус і натиск, а власне завдяки цьому внутрішньому спорідненню.

Відчуження від цієї культури, від західного світу взагалі штучними, насильними заходами московськими, Україна зможе тепер вернутися з новою, навіть — по реакції — з дещо перебільшеною силою до цього близь-

кого їй духом і вдачею світу. В першу чергу — до світу германського, німецького, з котрим і в минувшині у неї було найбільше зв'язків, найбільше перейнять і запозичень, і тепер обставини так складаються, що найлегше буде тут зв'язатися з західнім світом, користати з його запасів знання, культури, громадського інстинкту й дисципліни.

На перешкоді стоїть тільки також російським життям переданий гріх — незвичайно слабо розвинене знання мови. Ся перешкода мусить бути усунена якнайскорше, негайно — не тільки наукою живої німецької і англійської мови по школах, але й через так звану „виміну дітей” — широко практикований на Заході спосіб посилення навзаєм дітей з одної країни в другу; я вважаю незвичайно корисним таке посилення дітей, звідти і звідси, на піврік, на два, на три, не тільки для навчання мови, але й для присвоєння цінних прикмет з чужої культури і способу життя. Для людей дорослих мусять бути заведені також курси мов — німецької й інших, і для служачих певних вищих категорій мусить навіть бути признане обов'язковим присвоєння котроїсь мови до визначеного терміну.

Тою дорогою ввійде наша суспільність у безпосередню стичність з західньою культурою, особливо багатою науковою й технічною німецькою літературою, котрою вона досі користувалася з різних випадкових, запізнених і часто зовсім лихих перекладів, або ще гірше — російських перерібок. Тою дорогою наші спеціалісти ввійдуть у саму лябораторію сеї техніки: дружні відносини з Німеччиною обіцяють нам, що двері її фабрик, лябораторій, досвідних станцій, спеціальних шкіл будуть відкриті перед нашою молодіжжю й усякого роду спеціалістами. Буде се відновленням, у нових формах, того майстерського стажу, який наші „механіки” переходили тому триста і чотириста літ у своїх мандрівках до Німеччини.

Але я далекий від гадки бачити завдання нашої молодечі, наших людей взагалі в тім тільки, щоб іти слідами німецького життя, присвоювати його здобутки, бути його учениками нині і вовіки.

Ні, завдання наші, чи потреби наші, краще сказати, далеко ширші й складніші. Я вище одмітив, що і в минулім німецька культурна стихія не покривала нашої культури — деякі форми її були ближчі до культури романської, яка свого часу також дала свої вкладки в наше життя. Далі — дуже сильною і діяльною в нашім житті була і зісталась стихія східня, дуже складна в своїх елементах.

Про се я говоритиму далі, тут підчеркну, що так, як перші кроки нашого нинішнього політичного відродження мали в собі багато оригінального, що не вкладається в звичайні рамці тої чи іншої західньої революції, так і далі нам не треба підганяти нашого життя до котрого небудь західньо-європейського взірця, хоч би й німецького. Визволення від примусової залежності від московського життя не повинно бути заміною одної залежності другою, хоч би й добровільною. Українське життя повинно емансипуватися взагалі — так би сказати **випростуватись**, як випростовується людина, якій прийшлося довго сидіти в якійсь скуленій позиції — розпростувати своє тіло, щоб потім уложитися в найбільш вигідній позі.

Українське життя, здавлене дотеперішньою неволею, направляване різними примусовими впливами і репресивними заходами, в нинішній хвилі само ще не відчуває вповні своїх потреб і потягів. Воно повинно насамперед „знайти себе”. Вияснити свої засоби, завдання й потреби і тим часом не спішити замикатися в який-небудь один круг зв'язків, відносин і впливів, а брати як можна ширше, широко-одвертою рукою, все, що може бути корисним для нього.

Не зв'язуючись ніякими симпатіями чи антипатіями, ніякими упередженнями, по французькому прислів'ю — „я беру своє добро скрізь, де я його знаходжу”, брати і в сфері старих зв'язків колишньої Російської держави, і нових зв'язків з Центральними державами, і поза ними.

Далеко цінніше розгорнути своє індивідуально-корисне, з місцевих і власних задатків і засобів, ніж уложитися в готову чужу форму. Тому не тільки в сфері духо-

вої, а навіть і матеріальної культури та технічного виучення наші люди повинні брати з усіх усюд те, що може здатись корисним — в Швейцарії, Бельгії, Швеції, Франції, Англії, а особливо — в Америці.

Ся країна для нашої будучини безсумнівно матиме величезне значення — і своїми незвичайними фінансовими та технічними засобами, і теж як школа для наших людей, будучих поколінь наших техніків, економістів і суспільних робітників. Більш демократичний, ніж який небудь з європейських народів, більш ініціативний, більш сміливий у замислі й виконанню, сей нарід може дуже багато чому навчити наші кадри робітників і діячів. Німеччина і Сполучені Держави Америки — се дві великі школи для них, Німеччина більш теоретична, Америка більш практична. Німецький підручник буде без сумніву українським підручником передусім, і всі, хто шукатимуть більш загального освідмлення і поглиблення в своїй спеціальности, звертатимуться туди. Але як практична робітня, практична школа переважатиме мабуть Америка, і та українська колонізація, яка зібралась досі в Америці, дуже значна і під теперішню хвилю перейнята гарячим бажанням чимось послужити нашому відродженню, вона в сій сфері, як посередниця з американським світом, відповідно направлена і усвідомлена, зможе справді вчинити чималі послуги Новій Україні.

Але коли школою для нас мусять бути сі краї західньої культури, полем нашої діяльности, нашої власної творчости повинні бути краї, які подібно, як і Україна, вирости у впливах чи зв'язках східньої культури, — краї в сфері нашої чорноморської орієнтації, об'єднані Чорним морем як центром комунікації й різнородних культурних і політичних взаємин. Та східня спадщина, котра так глибоко залягла в нашім житті — перероблена, перетравлена реактивами західнього нашого духу, але зовсім не витравлена, настільки цінною складовою частиною української культури, українського життя, що ми зовсім не маємо причини її цуратись, ослаблювати чи хочби ігнорувати в плянах нашого будучого життя.

Ми одним із найбільш орієнталізованих (дозволю собі так назвати) західніх народів — подібно, як бол-

гари, серби, еспанці, — і ми повинні не забувати, а розвивати і використовувати те корисне і цінне, що дала нам ся орієнтальна стихія.

Вона не тільки збагатила нашу етнографію, нашу творчість, наше мистецтво, не тільки, без сумніву, влила різні цінні прикмети в нашу вдачу, в нашу психіку, — вона улегшує нам зв'язки з нашими сусідами, ближчими і дальшими, які перейшли через подібні орієнтальні впливи, творить ґрунт для спільного порозуміння, для певної моральної близькості в тій області, на котру звертають нас географічні умови нашого краю. Коли **народність** наша, дух нашого народу тягне нас на захід, **край** звертає нашу енергію, нашу працю на схід і полудне, в сферу нашого моря, нашого комунікаційного центру, до котрого ведуть нас наші ріки і повинні б були повести всі наші дороги, коли б вони будувались нами, в орієнтуванні нашими інтересами, а не мали своєю метою — навпаки — боротися з природною орієнтацією нашого економічного й культурного життя.

Я боюсь, що в моїх словах хто-небудь схоче побачити те, чого в них зовсім нема — імперіялістичні забавганки до захоплення чужих ринків, до експлоатації культурно-відсталих країв як своїх колоній, взагалі до політики економічної експансії. Я не хочу цього. Я не бажаю своєму народові **панування**, бо вважаю, що **панування** деморалізує, вироджує самого пануючого і не може бути поєднане з правдиво-демократичним устроєм. З тих же мотивів я навіть не вважаю корисною для нашого народу сильно виражену гегемонію. Я не хочу українського імперіялізму. Не вважаю як перед тим, так і тепер, самітнього державного відокремлення за політичний ідеал. Я був і зістаюсь і далі федералістом.

Тільки — маючи на меті завсіди, як кінцеву мету, федерацію **світову**, я буду виходити, як з першого конкретного кроку до неї, з федерації країв, зв'язаних географічно, економічно й культурно, а не з якоїсь федерації поневолі, на тій підставі, що ми колись разом були піймані при різних okazіях і замкнені до одної в'язничної клітки. І як першу ступінь до такої федерації, продиктованої географічною, економічною й культурною спіль-

ністю, я вважаю економічне й культурне сотрудництво, кооперацію народів Чорного моря.

Се співробітництво може бути незвичайно корисне. Чорне море об'єднує й зв'язує до купи краї з дуже відмінними фізичними й господарськими умовами, які незвичайно добре можуть себе доповняти. В одних дуже гарні умови для продукції збіжжя, інші можуть дати вовну, бавовну, вино, овочі. Одні багаті деревом і вуглем, інші його потребують. Одні містять невичерпані поклади залізної руди — як Україна. Інші мають мідь, срібло, нафту, сіль.

Тісно зв'язавшись між собою, сі чорноморські краї можуть сотворити незвичайно багату, велику і многосторонню економічну базу, і елементарне піклування про добро народне вимагає такої економічної політики, щоб економічна робота на сій базі велась власними заходами. Щоб продукти сих країв не вивозилися з чорноморських портів усякими іншими сторонніми кораблями — французькими, англійськими, данськими, норвезькими, тільки не українськими, не болгарськими. Щоб коли через сі краї йшли старі природні торговельні шляхи до Індії, до середньої Азії й Китаю, до Перської затоки, Сирійського побережжя, Арабії й Єгипту, — щоб сі шляхи були відновлені й налажені в сучасних технічних формах засобами самих тутешніх народів. Щоб коли через сі краї будуть іти великі транзитні дороги на схід, то при них наші люди, чи інші місцеві не були тільки носіями або мазчиками, а щоб сей транзит був у руках сих країв, через котрі він веде.

Я не хочу, щоб наш нарід, чи турецький, чи якийсь інший займався на своїй землі тільки моральним досконаленням, укладанням гарних пісень, чи komponуванням оригінальної східної музики, а щоб він повною рукою використав також і ті природні багатства, які історія дала в його руки, а він оплатив їх великими жертвами крові. Щоб він зужиткував їх уповні для себе, для своїх широких трудящих мас, а не давав їх використовувати чужоземному капіталізові.

В сім напрямі нашому громадянству й нашому наро-

дові, коли до його високих стихійних прикмет додати Quantum Satis, скільки треба, усвідомлення, освіти й організації, можна зробити незвичайно багато. Історія поставила перед ним дуже вдячну задачу, і не треба її відсувати від себе.

КУЛЬТУРА КРАСИ І КУЛЬТУРА ЖИТТЯ.

Може когось неприємно здивує се, що я так легко-важно відізвався про те, що ми привикли вважати своїм найкращим національним скарбом — пісню й музику. Я ціню їх — тільки не можу здавити в собі гіркого почуття, думаючи про наше багатство в сій сфері й нашу бідність в інших сферах, яка себе дає так сильно відчувати в теперішнім моменті. „Занадто багато квіток, занадто багато”, міг би й я сказати.

Коли я, вернувшись до Києва з нашого ісходу, слухав на Шевченківськiм спектаклі чудові співи наших хорів, я плакав — але плакав не з радості! Ми не тільки гарно співаємо — ми таки занадто гарно співаємо в порівнянні з тим, що ми вміємо й можемо в інших справах. У нас занадто гарна література, музика, мистецтво в порівнянні з нашим убожеством у громадській і політичній роботі! Справді, як легко у нас зібрати великий і гарно зіспіваний хор, і як — виявилось — трудно зладити добрий, дисциплінований курінь на оборону українських вільностей! Скільки у нас цілком порядних або й добрих поетів, белетристів, публіцистів — і як трудно знайти порядного комісара. Скільки нарешті чудесних, принципових людей, які страшенно осуджували стару правительственну систему, але охоче брали платню з державних грошей, збираних з народного п'янства, з виколочуваних „поронцями” податків, і тепер заявляють повну готовість брати платню від українського правительства, полишаючи йому збирати на них гроші всякими способами, хоч би й розстрілом, але по-пілатівськи умивають руки від усякої солідарності з ним у тяжкий момент і охотненько тісняться набік, поки переїздить

по груді й болоту теперішній тяжкий обоз української державности.

Ми досі свою увагу звертали сливе виключно на культуру краси, слова, форми — і коли доля поставила нас перед завданнями будови державного, соціального й економічного ладу, в таких невимовно тяжких обставинах, після трилітньої небувало-руїнної війни, серед уособиці і анархії, — в повній наготі виявилась недостача у нас сил практичних, організаційних, адміністративних, технічних. Се велика хиба, і сю недостачу мусимо залагодити якомога найскорше, щоб не піти слідами сусіда, „народо-богоносця”, що після довгих віків державного життя, великодержавної величі, величається довгим рядом світових імен у поезії, белетристиці, музиці, Достоєвським, Тургенєвим, Толстим, Чайковським і т. д. — і в той же час виявляє в своїм житті повний брак громадського почуття і зрозуміння, повний параліч організації, страшенну пільму і некультурність у масах і повну нездатність до позитивної, творчої, реальної роботи в інтелігенції.

Краса добра, але на окрасу, а не на саму субстанцію життя, і горе тим, хто буде гіпертрофувати її коштом сеї субстанції! Поспівати добре — щоб підняти енергію й настрій для реального життя. Ритм створила праця, і свою найвищу мету він має в організації й упорядкуванні роботи. Нарід, який уміє так гарно налагодити хор, безперечно має великий хист до гуртової діяльності, до колективної праці. Але не можна занедбувати довше реалізації сього хисту, прийшов час власне приналягти на нього, менше дбаючи про спів і музику і всяку іншу красу.

Добре робити історію важніше, ніж гарно писати її. Добра конституція вартніша від геніяльної поеми, і добрий земельний закон займе місце в нашій національній бібліотеці поруч Шевченкового „Кобзаря”.

Покоління, котрих жде Україна тепер, повинні бути людьми діла реального, практичного — спеціалісти-адміністратори, фінансисти, економісти, знавці військового й морського діла, техніки різних категорій — технологи, механіки, електротехніки, гірники, гідротехніки, агроно-

ми. Треба відкинути погляд, що сі спеціальності практичні менш цінні, менш благородні, ніж заняття гуманітарні. Треба в сей бік як раз обернути всі здібності, всі таланти, нинішніх і найближчих поколінь.

Я думаю, що з огляду на занепад на Україні вищих шкіл всякого роду, а особливо технічних, треба асигнувати зараз же повною рукою кілька мільйонів, щоб щороку тисяча, не менше, відповідно підготовлених студентів вищих спеціальних шкіл, таких, що прослухали кілька років, або й повний курс, мали змогу виїхати на рік, на два до вищих спеціальних шкіл Німеччини, Швейцарії, Америки (потім, по війні й до інших країв), аби докінчити там свою технічну підготовку, попрацювати в кабінетах, у лабораторіях і на фабриках і стати в рівень з сучасним станом науки і техніки.

Зараз же тепер міністерство освіти повинно про се оповістити і відкрити запис кандидатів на сі стипендії, зробити з них пильний вибір і урядити для них практичні курси мов — німецької, англійської, французької, щоб улегшити їм користування з занять. Стипендії повинні бути визначені настільки великі, щоб вони дали повну змогу стипендіатам зайнятись виключно своїм ділом, не шукаючи сторонніх занять. Але зате їх заняття повинні бути поставлені під пильну контролю, щоб народний гріш не марнувався: наприклад, щомісяця стипендіати повинні подати спеціальним делегатам справоздання з своїх занять, інакше виплата стипендії припиняється.

Професори, доценти, лаборанти і всякого роду наукові сили — знов таки в першу голову з наук технічних, фізичних, математичних, лікарських, здатні до навчання в вищих школах, повинні дістати відпустки й заповоги для наукових подорожей за границю, щоб освіжити свої знання і присвоїти собі здобутки науки за останні роки, коли був розірваний зв'язок і обмін виданнями, часописами і т. ін.

Сіть спеціальних шкіл після сього мусить бути сильно розширена: в кожній землі повинна бути принаймні одна вища спеціальна школа. Школи теоретичного характеру, які потрохи вчать усього і нічого спеціально, повинні дати місце школам, які готують спеціалістів з

різних спеціальностей; їх має бути якнайбільше, і на їх організацію повинна звернутись увага, тим часом, як школи з перевагою наук гуманітарних, взагалі теоретичних, які мають на меті загальну політичну чи гуманітарну освіту, повинні мати значення побічне при спеціальнім, а не служити альфою і омегою освіти.

Взагалі було б бажано, щоб типом інтелігента став у нас спеціаліст, який одначе, крім свого спеціального стажу, пройшов і загальний курс наук, а не нинішній інтелігент, який має тільки загальну освіту і ніякої спеціально, або ніби спеціальну, але таку поверхову, яка сама по собі не має ніякого практичного значення. В сім напрямі повинна бути переведена реформа школи — бо теперішня з сього погляду не витримує критики. Елементи загальної освіти і спеціальної підготовки переходять у ній від краю до краю, мішаючись і не даючи змоги дійти спеціального підготування, яке через се лишається в значній мірі власному промишленню й енергії поза організованою школою. Вчать маси наук, маси дисциплін — але дають з них тільки загальні вступи, prolegomena, і забирають масу літ, не даючи часу на спеціальну підготовку. Думаю, що середня школа мусить бути не довша шости літ (після добре організованої чотирилітньої нижчої школи), щоб почавши в шість літ науку, в 16 літ можна було перейти до вищої освіти — спеціальної і загальної. Вищу школу загальну, як то не раз проєктувалось, треба б відділити від спеціальної, організувати її нормальний круг у два роки, поділивши на кілька груп: з перевагою наук політичних або реальних, і дати змогу віддати найкращі роки спеціальній підготовці в школі й практиці.

Наш край жде армії спеціалістів, котрі підняли б переліг, запущений попередніми століттями і підняли його з того економічного занедбання, в яким зістала його нам Росія. Наші ріки, почавши від Дніпра, ждуть своєї регуляції і використання їх великої енергії („білого вугля”), щоб ослабити односторонню експлуатацію вугля чорного і лісу. Дніпро і Дністер не діждуться обводних каналів чи шлюзування, котрі можуть зробити Катеринослав, Кременчук і Київ морськими портами. Наші північні

болотисті простори ждуть водяних робіт, які б перетворили ці болота в цінні пастівні, чекають утилізації торфу, будови водних доріг, які сю занедбану країну можуть зробити територією незвичайно цінною з погляду комунікації й розвитку фабричного діла. Піщані кучугури ждуть систематичного заліснення, балки і урвиска — робіт по укріпленню й засіву спеціальними рослинами, які б припинили розмив і трату родючих верств землі.

Залізнична сіть повинна незмірно згуститись і поширитись, а поруч неї розвинути сітка доріг шосейних, що повинні зв'язати між собою села, замість тих непролазних ґрунтовних доріг, які паралізують усякий розвиток селянського господарства.

Хліборобська продукція повинна попрощатися з односторонньою культурою збіжжя, стати більш різносторонньою й інтенсивною. Культура технічних рослин — прядільних, олійних, красильних, лікарських, культура насіння — повинна розвиватися коштом культури збіжжя.

В чорноморських степах повинна бути розвинена культура бавовни, її проби дали тут дуже гарні результати. На полудневім побережжі в далеко більших розмірах мусить повестись культура полудневих овочів.

Садівництво, городництво, виноградарство взагалі повинно вестись в розмірах далеко ширших.

Скотарство, птахівництво, рибальство, навіть бджільництво — все се повинно бути поведене в розмірах широким, більш раціональним, обрахованим на далекий експорт.

Експлоатація багатств підземних мусить бути також поведена інтенсивніше, розумніше й пляновіше.

Республіка наша, ставши єдиним властителем усіх підземних багатств краю, повинна повести насамперед широку гірничу розвідку і експертизу щодо них, а потім і широку та всесторонню їх експлуатацію.

Вона ж, через економічну раду, через інші урядові й півурядові апарати, повинна також дати й більший розмах, і більшу широту і різносторонність фабричному й заводському промислові. Економічна політика Росії звела його у нас у порівнянні з економічними засобами

краю до убожества просто неймовірного. Виріб деяких залізних фабрикатів, найбільш грубих і примітивних, цукрова й горільчана промисловість — се все, що ми мали.

Явна річ, що металургічна фабрикація в нормальних обставинах повинна у нас дійти і спеціалізації і розмірів безконечно більших — вона повинна прийти на ту позицію, на якій стоїть металургічна ренська промисловість Німеччини. Але поруч неї повинні відповідно розвинутися й інші галузі промислу, які тепер або не існують зовсім, або існують у таких малих розмірах, що не задовольняють навіть нашого внутрішнього краевого попиту, тим часом як повинні б давати свої вироби на експорт. В такому стані, напр., скляна фабрикація, а фабрикація порцеляни і фаянсу — зовсім не існує, хоч ми маємо всякі прегарні роди глини. Хемічної фабрикації також сливе нема, хоч матеріялу вона має багатства несказанні. Текстильного промислу нема зовсім, хоч маємо свою вовну, коноплю й інше прядиво, можемо мати свою бавовну, а й чужу маємо значно ближче, ніж має московський чи лодзінський район, що задовольняли наші потреби в мануфактурі. Теж саме треба сказати про всякого роду гал'янтерію.

Все се мусить бути налажене можливо скоро, планоно, енергійно. Воно потрібне для повноти нашого економічного життя, на те, щоб воно не визискувалось, не використовувалось чужинцями, щоб заробіток і рента з природних багатств нашого краю йшла нашому народові. Воно потрібне також і для того, щоб збільшити поємність нашої країни: щоб індустріалізацією її відтягнути від землі той надмір рук, котрі прагнуть знайти собі працю коло неї, а котрих вона при теперішнім стані хліборобської культури не може коло себе знайти. Щоб приріст нашої людности не кидав рідної землі й не розпорошувався, шукаючи країв ще з більш екстенсивною хліборобською культурою, де знайшлись би свободні землі для такої ж примітивної культури.

Щоб право на землю, проголошене нашим законодавством, могло бути здійснене справді: щоб кожний, кого тягне до праці, власної праці на землі, міг своє ба-

жання справдити.

Щоб наладити все се, щоб утворити економічну підставу нашої держави, потрібні, кажу, легіони свідомих, підготовлених спеціалістів, озброєних останніми здобутками науки і практики, і тому в сей бік повинні бути направлені живі сили нашої інтелігенції і тих поколінь, які тепер виходять із шкіл. А коли буде утворена економічна база, можна буде дати більше уваги й культурі краси, щоб вона була окрасою організованого добробуту, а не світила яскравою латкою на убогих лахманах талановитого безштанька.

ВЕЛИКА УКРАЇНА

Продовжу ще на хвилю свої гадки на зачеплену тут тему.

Розуміється, я не хотів попереднім принижати значення культури духу, науки, мистецтва. Все се потрібне, се дуже цінний, неминуче потрібний елемент життя.

Без „високої”, так би сказати, чи „чистої” науки ні освіта, ні школа, ні популярна література, ні навіть публіцистика не можуть держатись на відповідній висоті — се той фундамент, той рівень, по котрому рівняється все. Україна повинна мати академію наук і через неї забезпечити можливість зайнятися чистою наукою людям, які виявляють до того потрібний хист і енергію, сотворити національну, чи пак народну бібліотеку, гідну великої держави, національні архіви й музеї — я не кажу про бібліотеки й музеї місцеві, котрі повинні густою сіттю покрити всю територію, стати невідмінним атрибутом не тільки кожної землі й її центру, а й кожного міста. Ті три університети, які ми маємо, і які повинні бути зреформовані так, щоб з них були вилучені елементи спеціальної практичної освіти й перенесені до спеціальних шкіл, а їх полишено як вищі школи теоретичного знання, і для сього завдання їх буде мабуть досить і трьох — зате вони повинні бути поставлені на висоту високо-європейську.

Повинні бути гарно поставлені й академія мистецтв, і консерваторія, й школи практичного мистецтва, котре повинно бути трактоване як мистецтво нарівні з „високим” чи „чистим”, бо власне наш нарід має той високий хист вливати артистичний зміст, елемент високої краси в сфери й атрибути практичного життя, яким визначалися старі елліни.

Але — все се повинно знайти свою міру і „пропорцію” в житті, щоб не бути культивованим надмірно, себто, щоб на все, що потрібне для подвигнення й видвигнення на відповідну культурну й економічну висоту життя практичного, увага була звернена ще більша, ніж на культуру духову, власне в тих найближчих роках, чи властиво десятиліттях, коли буде переходити формація Нової України!..

Повинен бути піднятий загальний матеріальний рівень життя, не тільки духова його культура. Люди мусять і набрати охоту жити по людськи, і мати до того змогу, не тільки в сфері духу, але і в сфері життя звичайного, буденного — певні вимоги комфорту, порядку, достатності, забезпеченості свого життя. Се надзвичайно важний і цінний елемент культури, який повинен увійти в плоть і кров, стати неодділимим і ненарушимим елементом життя.

Але з другого боку, мусить бути ясным і те, що він не повинен захопити людину всю, не повинен гіпертрофуватись, розвиватись надмірно коштом духових і соціальних вимог і потреб. Громадянство, нарід наш не повинні занадто оматеріалізуватись, обміщанитись, дійти до занедбання духових і соціальних завдань і обов'язків.

Для того, щоб дати з України світові ще одну міщанську республіку, хоч би й демократичну, по правді, не варто було стільки труду й заходу. Для того тільки, щоб підняти добробут нашого народу й дати йому кращу матеріальну культуру, шкода тої крові й жертв, котрі зроблено для визволення України — і ще мусить ся робити, довго і довго, для закріплення і забезпечення її політичних і соціальних здобутків. Найкращі сини нашого народу, цвіт і надія його покладали голови — і покладатимуть їх іще для того, щоб дати щось дійсно цінне своєму народові — і в нім людству взагалі.

Ті підстави соціального ладу, які досі положило законодавство Центральної Ради, диктувались не страхом перед большевизмом, не бажанням додержати йому кроку, не дати себе перегнати, як толкували різні приклонники старого буржуазного ладу, — вони клялись на те, щоб справді дати підстави **Нової України**. Ті де-

мократичні гасла, які проголошувались нами, не були демагогічними приманами, які тепер мають бути зняті разом з червоними прапорами. Ідеї національної згоди й гармонії, які знайшли свій вислів у нашвидку, щоправда, зложенім і не дуже досконалим національним законом, — звичайно, як у таких новім, ще небувалім ділі, — вони теж не були тільки тактичним маневром провідних українських кругів! Вони повинні ввійти в життя, глибоко залягти в нім, як фундамент, на яким будуватиметься нове життя, — і тільки на нім повинно будуватись.

І от почуття тих великих, я скажу — моральних вартостей, — не чисто інтелектуальних, тим менше виключно матеріальних, а моральних, чи морально-соціальних, які має здійснити Україна в своїм житті, щоб внести їх у життя людства, повинне бути провідною ідеєю, яка мусить запанувати над розумом, чуттям і уявою нашого громадянства, нашої молодіжі, наростаючих поколінь, щоб стати незайманною власністю нашого народу — я вживаю тут се слово в значенні суми всіх громадян України, — щоб воно стало його релігією, його найвищим добром, для котрого він живе й існує. Се повинна зробити преса, література, школа, мистецтво. Тільки тоді буде наше завдання осягнене, коли буде здійснене се!

Я пригадую собі статтю в „Народній Волі”, де молодий автор віддає в щирій безпосередності се почуття, влучно потягаючи паралелю між такою свідомістю будучої української демократії й громадянським почуттям — культом громади-держави у античного громадянина. Така паралеля повинна бути здійснена в українським житті. Так, як старинний римлянин або еллін виростав, жиє і вмирав у тім переконанні, що держава-громада існує для його щастя, і він повинен служити їй і сим завданням її віддати всі сили, все життя, — тому, що нема взагалі на світі іншої вищої й благороднішої мети, як се служіння своїй громаді-державі, і в таким переконанні виховувала його вся обстановка — релігія, школа, література, театр, мистецтво, всі ті пам’ятки, які він бачив наоколо себе, — так повинно бути й

на Україні!

Обставини так зложились, що великі завдання і досягнення стали для нас можливі, що ми можемо творити не тільки свободну й незалежну Україну, а й УКРАЇНУ ВЕЛИКУ. Велику не територією, чи багатством, чи пануванням над іншими, а велику отими соціально-моральними вартостями, про котрі я сказав. Сеї величі я їй бажаю й прагну, іншої — імперіялістичної, чи мілітаристичної не хочу ні трохи, вважаю її небезпечною спокусою. Коли хочу для України й економічної сили, й мілітарної, й культурно-інтелектуальної, то для того тільки, щоб була вповні осягнена й забезпечена можливість того морально-соціального розвитку, про котрий я говорив.

Але для сього розвитку, для сеї величі потрібний і певний моральний ригоризм, який уважали й старі демократії доконче потрібним для успіху, розвитку й твердості демократичного ладу, — певний республіканський героїзм, чи ригоризм, як я висловився. Великі епохи демократичних досягань висували його, школили й гартували в нім громадянство. Так було з пуританством, витвореним англійським революційним рухом XVII в. Так було з характеристичною, тільки менш тривкою течією культу громадського аскетизму, на античний взірець, під час великої французької республіки. Такі моменти переживала демократія американська. Мусять переживати, в більш чи менш яскравих і глибоких формах взагалі всякі серйозні громадські, ідеологічні рухи.

Сей моральний, чи громадянський ригоризм не повинен, розуміється, виявлятися доконче в формах попурих, ворожих радості й красі, як виявляв себе, скажім, англійський пуританізм. Життя має своє право. Щодня люди родяться, вмирають, закохуються, женяться, розводяться, люблять і ненавидять, і природного потоку людських почувань, зв'язаних з сими стихіями людського життя, не можна спинити ніякими формулами. Нехай живе радість, ясний погляд на життя! Але джерела сеї радості або краще може сказати — закраска, кольоратура сих джерел буває дуже змінна в залежності від домінуючих настроїв громадянства.

То воно, громадянство, часами починає цінити більше сексуальну сторону життя, то підносить чистоту звичаїв. То залюбки ломить усякі прийняті форми й принципи старої моралі, то творить особливий культ її. То вдаряється в матеріялістичний евідемонізм і сибаритизм, цінить грубі, найбільш матеріялістичні утіхи життя — сити й вибагливу їжу й пиття, пишається багатими уборами, дорогими клейнотами, то набирає смаку до „спартанської простоти” і благородної скромности.

Ще старий Тукідід підкрікнув у своїй книзі перелом, який стався в грецькій життєвій при переході до нового демократичного ладу, коли атенці й лакедомоняни стратили давніший смак до розкоші й виставности, до дорогих тканин, штучних зачісок, золотих прикрас і полюбили простоту зверхнього життя, а перенесли все завзяття в амбіцію в сферу інтелектуальну і соціальну, творчості літературної, артистичної, й найбільше — політичної, будування щиро демократичного ладу (розумію, очевидно, демократію атенську).

І у нас повинно стати тепер „негарним тоном”, прикметою невихованости людини все, що різко розминається з демократизмом і ідеєю соціальної справедливости: нахил до розкішного життя, імпонування зверхнім багатством, пишання виставністю, дорогими уборами, дорогоцінними прикрасами, кидання грошима. Гуляще життя, прив’язання до грубих матеріялістичних, сексуальних утіх повинно вважатися незгідним з поняттям громадянських чеснот — перевагою в житті людини інтересів колективу, громади, держави над інстинктами грубої особистої насолоди.

Особливо повинні бути гостро засуджені громадською опінією, громадськими поняттями старі відносини до добра громадського і державного, коли вважалося свого роду спортом, похвальною сміливістю „надати казну”, урвати у неї якнайбільше, „накрить” сліпу, непорядну і претенсійну бюрократію.

Підношу се особливо, бо все, що я бачу навколо себе покищо, не настроює мене дуже оптимістично. Скорше пригадує те, що робилося в Галичині, коли вона з рук німецької бюрократії перейшла до рук польсько-

го громадянства, і почалась оргія розхапування і творення дорого оплачуваних посад і синекур, заміщування їх по протекції різними родичами і свояками, саджання на державний і громадський кошт усяких неужитків, різних панків, нездатних прогородуватись якоюсь продуктивною працею. Таке відношення до служби державної і громадської, до коштів державних і громадських повинно бути громадою осуджене і ошельмоване найрішучішим способом. Не брати від держави або громади якнайбільше, а давати їй яко мога щедріше — се повинно бути предметом амбіції, завданням і втіхою життя!

Тільки тоді, як держава, громада стане не пустою вівіскою, порожньою декоративною фразою, повторюваною лише „для годиться”, а дійсним центром мислі і волі, предметом культу, релігії, яким вона була для старинного елліна або римлянина; коли послужити сотворенню Великої України в тім значінню, як я уживав се слово, стане найвищим і найбільшим щастям для кожного свідомого українського громадянина по щирості і по совісті, — тоді тільки збудується Велика Україна, і український нарід зможе сказати перед світом, що він послужив загальному ділу людства.

ПІДСТАВИ ВЕЛИКОЇ УКРАЇНИ

I. Село

Головною підставою сеї Великої України ще довго, коли не завсіди, буде селянство, і на нім прийдеться її будувати. В довгі часи нашого досвітнього животіння ми все повторяли, що в селянстві і тільки в селянстві лежить будуччина українського відродження і взагалі будуччина України. Протягом цілого століття українство і селянство стало ніби синонімами. З того часу, як усі інші верстви зрадили свою національність, від нього черпався звесь матеріял для національного будівництва, і на нього покладало воно свої надії: Україна зможе встати тільки тоді, коли встане наново сей скинений у безодню пітьми й несвідомости титан, сей позбавлений зору і сили, обстрижений з своєї політичної й національної свідомости Самсон. Треба було тільки подати йому сю чудотворну воду свідомости — тільки ж усе ходу не було, бо стеріг його пильно стоголовий цербер старого режиму!

І от нагло обійшлося без сього титана! Себто — не зовсім і обійшлося, його присутність у нашім революційнім поході значила багато, навіть страшенно багато, — але все таки він був тільки учасником походу, не він робив його. Старий режим повалено без нього, військо зробило се, і воно ж стало спружиною нашого революційного руху. І тоді стали мінятись відносини до селянства в певних кругах нашого громадянства. На нього стали дивитись не як на силу творчу і позитивну, а скорше негативну і небезпечну, як на того „грядущого хама”, котрим страшили російське громадянство всякі пророки над-культури. Пішли дотепкування з мужицьких розумувань про територію і автономію, про соція-

лізацію фортеп'янів, ставки на силового мужичка і такі інші речі.

І якось — се почулось виразно — урвалась зв'язь з народом власне у блюстителів старих добрих традицій старого випробованого українського народолюбства і радикалізму, що так довго, добре й безсумнівно щиро говорили про права й потреби народу.

Явище фальшиве і шкідне, з якого українське громадянство мусить зійти. Скажу більше — я глибоко переконаний, що в українськiм житті мають будучність, матимуть вплив, встоються тільки ті елементи, які стоятимуть у тіснiм і щирiм контактi з селянською масою, матимуть її потреби й інтереси на оці й ними орієнтуватимуться. І як підстава української стихії спеціально, і як основа соціальної й економічної структури нашого краю взагалі **селянство** зістанеться фундаментом, на котрiм треба будувати все. Тільки те буде міцне, що збудується на нiм, і горе тим течіям, партіям, плянам і замірам, котрі будуть іти проти нього — вони осудять себе на животіння або заникання, коли не розіб'ються о сей камінь в один гарний день відразу і дорешти.

Се треба мати на увазі, не захоплюючись тими зразками, які дають західні революції й західні народи, де будувала буржуазія, а революційні елементи опирались на пролетаріят. Наша історія йшла відмінними дорогами. Творчої, здорової, роботящої буржуазії у нас не було й нема, те, що зветься буржуазією, це переважно паразитарні елементи, викохані протекцією старого режиму, нездiбні до творчої праці, — в більшості не творці, а марнувачі економічних засобів нашого краю. Пролетаріят український ще незвичайно слабкий. Пролетаріят місцевий, свiдомо зв'язаний з краєм, сильніший від українського, але також у порівнанні з загальною міркою нашого життя він теж не бо зна який, і відступає перед чисельною і економічною силою селянства на другий плян. Тому революція наша пішла іншими дорогами, ніж на заході, з іншого боку підійшла до розв'язання соціальної проблеми і сею наміченою стежкою повинно йти й далше наше соціальне й державне будівництво, маючи своєю підставою інтереси трудово-

го селянства.

Навіть коли розвинеться той промисловий плян, який я вище начеркнув, і з села почне відпливати весь лишок, котрому фабрика чи інша праця зможе дати кращі умови існування, все таки й чисельно, й економічно, й політично — селянство зістанеться, очевидно, підставою політичного, державного й економічного життя України. Через те, чим сильніша економічно, культурно, морально, національно, політично буде ця підстава, тим певніша й сильніша буде наша будова, наша Україна.

Селянське господарство мусить високо піднятися над прожиточним мінімумом, повинно рівнятися фактично по принципу трудовому, і ця трудова норма з розвитком інтенсивної культури, машин і всяких технічних уліпшень повинна підійматися все вище. Але з другого боку, з розвитком інтенсивних культур ця трудова норма вимагатиме все менше земельного обшару, поємність території буде зростати, на українській землі знаходитиметься місце навіть для тих хліборобів українців, що помандрували з рідної землі, приводу ж до селянської еміграції мабуть не буде. Через те селянська верства хоч не буде зростати релятивно, — з розвитком індустріалізації й культури, із зростом фабричного пролетаріату й інтелігентських занять (у широкому значенні — інтелігентської й півінтелігентської праці), абсолютно вона таки зростатиме далі й соціальна та політична роль її буде першою дуже довго, а може — й завжди. Тому культурний і політичний рівень селянства матиме величезне значення для нашої країни.

З тим, як підійматиметься трудовий рівень селянства, зростатимуть його вимоги до життя, його *Standart of Life*. Це вповні нормальне й бажане. Селянське господарство повинно буде дати, як я сказав, не тільки мінімум прожитку селянської сім'ї, але й змогу задовольняти певні вимоги в достатку й комфорті, культурні й духові потреби, котрі повинні зростати, — і на зріст їх мусить попрацювати вся державна машина, органи самоврядування, а спеціально всі ті установи, до котрих належатиме шкільна й дошкільна освіта.

Освіта в народній школі повинна в першу чергу ста-

ти обов'язковою. Але згодом і в середній школі, зреформованій відповідно, так як сказано вище, — щоб науку в ній кінчили приблизно в 15-16 літ, наука теж повинна зробитись обов'язковою. Ся середня школа повинна тепер же піти на село. Її повинна буде мати кожна волость, кожна група сіл з людністю в 10 тисяч. Треба буде зараз приложити всі старання, щоб через сю середню школу проходило якомога ширше селянство — „отецькі сини”, ті, що потім зістануться господарями, держатимуть у руках управу своєї громади, волости, самоврядування землі.

Було б бажано також, щоб вони проходили й спеціальну агрономічну школу, щоб се в їх кругу не тільки стало добрим тоном, але й обов'язком для всіх держателів більших сільських господарств. Але й загальну середню освіту, я думаю, теж прийдесться зробити до повної міри обов'язком.

Публіцистика, школа, література, агітація живим словом, взагалі всі засоби повинні піти в тім напрямі, щоб підняти в селянстві самопочуття, навчити його дивитись на себе не як на послідніх людей, якими їх зробив старий режим, а як на хазяїв землі. А заразом і перейняти і свідомістю того, що така роля накладає й великі моральні обов'язки. Що селянин, покликаний республікою до участі в усіх органах самоврядування, в законодапній роботі, в державній діяльності в широкім значенні слова, не може бути темною, непросвіщеною, несвідомою людиною, ставити себе в смішне положення, давати кому-небудь привід до кепкувань з його невміння розібратися в справах, знайтися в обставинах.

Що виховати відповідно дітей, не для того, щоб вони потім кидали батьківське господарство й тікали з села, а для того, щоб вони давали раду собі в селі й за селом, се перший обов'язок сільського господаря, який шанує себе й своє становище, — обов'язок перед дітьми, котрим се буде важніше, як більший або менший інвентар, і обов'язок перед своєю громадою, обов'язок перед краєм.

Що перед сими будучими поколіннями селянства лежить велика місія репрезентувати Українську Народну

Республіку, Велику Україну перед світом — єдину покищо державу трудящого люду, що має послужити взірцем, школою для інших демократій світу, які будуть посылати колись своїх дітей до неї — вчитись жити, працювати і правити державою з становища трудящого люду.

II. Місто

Та хоч би як високо оцінювали ми значення селянства в нашій будучій житті й будівництві, не повинні ми обертатися спиною й до міста — в широкому значенні слова, розуміючи міста і містечка. Хоч вони і не українські по людності й є навіть тепер часто огнищами всяких протиукраїнських настроїв, агітацій, виступів, що підкопують і зривають нашу державність і тим викликають роздражнення в українському громадянстві, проте не менше, а, навпаки, навіть тим більше ми повинні думати про те, як увести в колії нашого життя ці гетерогенні, чужородні тіла та зв'язати їх з нашим життям, як вигладити й неутралізувати їх відчуженість і гетерогенність, чужеродність у нашій житті.

Ми дістали тяжку спадщину нашої історії в сій справі, від економічної й національної політики тих держав, у склад яких ми мали нещастя входити. Стара Польща дала нам єврейське місто і містечко, як результат своєї лихої соціальної й національної політики, що задавила наше українське місто, українську міську людність, а нездатна була натомість посадити людність польську. Місто, поставлене в неможливі господарські й адміністративні умови, кінець кінцем захопила напливова єврейська людність, найбільш витривала на всякі неогоди, найзручніша в приладжуванні себе до всяких соціальних і економічних абсурдів, і так витворився сей дуалізм українського села й єврейського міста (містечка і міста), з котрим Україна (особливо правобічна) перейшла під російський режим. Сей додав до польської буржуазії буржуазію московську, і утворив великі гнізда робітників-великоросів, з прихожих і місцевих денационалізованих людей по фабричних і промислових центрах. І так утворилась та картина, яка нагадує мені най-

більше Чехію в епоху її відродження, де міста й аристократія була німецька, як у нас єврейська, московська й польська*).

З цих трьох елементів особливої уваги варт елемент єврейський. Насамперед він найчисленніший, найтривкіший і найтісніше зв'язаний з нашим краєм.

Серед московської буржуазії на Україні є багато елементів нетривких — з денаціоналізованих українців („тоже малоросів”) і таких великоросів, котрі вже народились на Україні, міцно зв'язалися з її життям і тепер у значній часті тільки тому, що нагла зміна в обставинах вистала їх неприготованими, в замішанні опинилися в рядах „Союзу русских” і тому подібних організаціях. Правдоподібно, доволі скоро переважна частина цього елемента розійдеться: почасти вийде назад з України до Великої Росії, почасти знову розплинеться в українським елементі і зв'яжеться з ним. Треба терпеливо вичекати цього процесу, не вносячи непотрібного роздраження, не обгострюючи відносин гвалтовною українізацією, поступаючи розважно й можливо м'яко в переведенні тих вимог, які дійсно ставляться принципом української державності, становищем української мови як мови державної й т. ін. Я розумію, що в даний час є багато психологічних моментів, які обгострюють ці відносини: стан війни України з Московщиною, яка ставить багатьох із тутешніх „русских” в становище підданих ворожої держави, їх протидержавні виступи під час большевицького повстання і т. ін. Але віддавши з тих справ судові, коли щось до нього належить, треба поза тим гасити, неутралізувати всяку обопільну ворожнечу й шукати для даного моменту виходу з усякої колізії можливо безболісного.

*) Я досі вживав у своїх писаннях слів: жид, жидівський, стоячи на тім, що ці слова у нас не мали й не мають образливого значення. Але після того, як недавно представник єврейської робочої партії в Ц. Раді заявив, що ці слова, не зважаючи на всі коментарі, так ріжуть їх по нервах, я бачу себе змушеним відступити від свого дотеперішнього правила. Поправляю вирази в коректурі сеї книжки. Але все таки єврейське громадянство повинно прийняти до уваги й те, що в нашій письменстві ці слова вживалися без образи, й так їх приймати.

Тут, як у політиці, треба взагалі вміти чекати і не форсувати справ, котрі вимагають часу, щоб дозріти й розв'язатись самі собою.

Розуміється, великоруській стороні — поскільки вона не бере на себе завдань зривати українську державність, я теж міг би дати добру пораду — в інтересах устанавлення добрих і згідних відносин не обгострювати їх декларативними протестами, не брати на себе ролі авангарду єдиної й неділимої Росії на Україні і якнайскорше приймати й прилаштовуватись до того, що логічно й неминуче витікає з принципу державности України.

Але коли в відносинах до великоруського елементу на Україні мусимо рахуватись особливо з обставинами даного переходового моменту й ними орієнтуватись, то у відносинах до елементу єврейського треба рахувати навіки, і ця обставина, очевидно, заставить свідоме єврейське громадянство приложити всі старання до того, щоб єврейська людність на Україні не винароджувалася (не денаціоналізувалася), розвинула свою національну культуру й життя, а з другого боку — щоб вона виробила добрі й приязні відносини з елементом українським. Бо тільки в такому разі єврейська людність матиме обставини догідні й сприятливі для свого національного життя.

Український нарід через свою Центральну Раду дав уже досить яскравий і конкретний вираз своєму бажанню дати всім народностям змогу свобідного національного розвитку й культивування своєї культури, так що з цього боку справа ясна. Ніяких бажань винародовлювати єврейську людність у української демократії нема, і тому з свого боку єврейська людність повинна чути себе заінтересованою в тім, щоб власть на Україні зісталася в руках української демократії. Ся ж ставить до єврейської людности, як і до кожної іншої народности, тільки одне бажання: щоб вона чула себе на Україні не чужинцями, не колоністами, котрих інтереси лежать поза Україною, а її громадянами, що приймають на себе не тільки права, а й обов'язки вповні й зарівно з громадянами української народности: бути сторожами прав і вільностей України й оборонцями її державности, а не якимись неутралістами.

Ясна річ, що тільки під сею умовою можлива повна рівноправність єврейської чи якої небудь не-української народности України з українською і її право на повне культурно-національне самоозначення.

Маю всяку певність, що на сім ґрунті в українського елементу з єврейським може уставитися тверде порозуміння, міцна солідарність і навіть обопільна приязнь. В інтересах зближення села й міста, можливого вигладження їх антагонізмів і суперечностей та об'єднання в спільних політичних завданнях бажано се бачити якнайскорше. Тому обидві сторони повинні прикладати всякі старання до усунування всього, що сіє антагонізм між сими двома стихіями.

Так отже з української сторони повинно робитися все для неутралізування й викорінення антисемітизму, що раптом прокинувся останніми часами, підігрітий вульгарним націоналізмом з одного боку, з другого — загострений участю євреїв у большевицьких ексцесах. Треба мати на увазі, що се були елементи якраз не організовані в національних єврейських організаціях, так що участь євреїв у протиукраїнських повстаннях нічого не має спільного з єврейським національним рухом, і він ані трохи за них не відповідає. З другого боку антисемітизм — сей „соціалізм дурнів”, як його справедливо прозвали німецькі соціалісти, затемнюючи свідомість дійсних класових відносин і соціальних інтересів, служить інтересам реакції, і з становища української демократії рішуче шкідливий. За часів Хмельницького антисемітизм пускали для замилення очей селянським і козацьким масам польські пани. Тепер він може послужити інтересам інших буржуазних і реакційних кругів. Але інтересам українських трудящих мас не послужить він ні в чім.

З свого боку свідомі й політично відповідальні єврейські елементи повинні вважати своїм ділом не утрудняти, а улегшувати діло національного порозуміння. Єврейське громадянство повинно яко мога скорше визволитися з старих централістичних навичок, від ідеології всеросійської єдності, від ролі наймитів обрусенія, якими євреї були досі. Ми розуміємо, що їм не так легко

визволитись від сих навичок, від звички до російської мови яко мови культурної, від російської культури, яко провідниці світових ідей. Єврейські діти вчилися в російських школах, і їх батьки, щоб забезпечити їм можливість довчитися в російській же школі, горлають по батьківських комітетах проти українізації школи. Єврейським канцеляристам усяких категорій не хочеться перевчатися на українське, і вони агітують проти української урядової мови і т. д. Все се психологічно зрозуміло — але ся нездібність глянути поверх практичних недогід моменту, сорозмірно дрібних, орієтуватись завданнями й перспективами будуччини і для них поносити певні жертви і неогоди в теперішності шкодить їм і нам. Ся короткозорість ставить євреїв у ряди тих, що заважають перебудуванню України відповідно до її нового політичного становища, — в ряди противників української стихії, і натурально — викликає против них невдоволення, підозріння й обвинувачення.

В інтересах утавлення добрих і щирих відносин свідомі провідники єврейські повинні впливати на своє громадянство, щоб воно старалося вживатися в нові умови, привчалось до української мови, знайомилося з українським письменством, мистецтвом, історією, традицією. Там знайдеться багато симпатичного й для них, коли підійдуть до нього без упередження, навіяного старими балачками бутербродних общеросів про надуманість чи мізерність українського національного добутку, і на сім ґрунті обопільного розуміння й знання розвіється недовір'я й неохота, котра дає ґрунт під посів усяких недобрих плевелів.

Трудніше наладити відносини українсько-польські. Тут на перепоні стоять, з одного боку, всякі історичні рахунки й претенсії, від котрих ніяк не може увільнитись польське громадянство, з другого — та незагоєна рана, яку задала польському елементові на Україні соціальна реформа.

Річ зрозуміла. Скасування земельної власности вдарило по тій економічній базі, на котрій спиралася сила й значення польського елементу на Україні. Поруч великих землевласників зачепило воно також інтереси тисяч

сільсько-господарського персоналу, так званих офіціалістів, що жилися з того великого землевласництва, елементів, що вважають себе демократичними і тягнуть за собою польську буржуазію міську. Всі ці елементи не можуть помиритися з захитанням своїх економічних впливів, котре оцінюють з становища своєї національної сили і впливу на Україні, або — ще ширше — з становища сили польського елемента взагалі, в котрім польське землеволодіння України та зв'язані з ним засоби й ресурси становили теж дуже поважну позицію.

Все се, очевидно, настроює широкі круги польського громадянства на Україні дуже неприхильно до нашої „народної” державности, і в сих настроях польської буржуазії тонуть невеликі суголосні нам елементи соціалістичні й народницькі. Їм треба б піти назустріч, підтримати їх, протягнути руку трудовому польському елементові, де він є — полякам-селянам, польському робітництву й продуктивній демократичній інтелігенції.

Все се не так легко — бо, напр., на ґрунті культурнім і освітнім тут між ними й нами встане національно-персональна автономія, яка віддасть польську школу й культурні інституції в руки елементів буржуазно-клерикальних, настроєних націоналістично. Се та оборотна сторона національно-персональної автономії, котру взагалі треба мати на увазі в нашім будучім будівництві: автономія може створити заброніровані фортеці, де засядуть елементи реакційні, несоціалістичні, настроєні шовіністично, або вузько-націоналістично і творитимуть у нашім організмі тіла чужородні з становища загально-демократичного і соціалістичного курсу нашого життя. Тому всі, кому дорогий сей курс нашого життя, повинні загодя задуматися над тими способами, якими сей вплив ідей демократичних і соціалістичних може бути розтягнений і на ці національні острови, не обмежуючи і не рушаючи їх національних інтересів.

III. Державність

Я продовжу ще тільки, що порушену тему. Нашій народній державі ставимо грандіозні завдання: не тільки зверхню охорону ладу й порядку, яку ставить собі зви-

чайна буржуазна держава, хоч би й буржуазна республіка, а перетворення й поглиблення правдивого, послідовно розвиненого демократизму і можливе наближення до соціалістичного ладу, оскільки воно можливе в реальних обставинах кожного даного моменту, на кожному новім щаблю нашого життя.

Буржуазні республіки, як я тількищо сказав, і як се й так усім звісно, ставлять собі чисто зверхні, формальні завдання, зіставляючи внутрішню політику грі інтересів, по принципу *laissez faire, laissez passer*, що кінець кінцем неминуче приводить до панування економічно сильніших верств, — або й свідомо таки віддають впливи державної машини на службу сим економічно сильнішим елементам. Нашій же народній республіці ставимо завдання якраз відмінні. Хочемо охорони прав, інтересів і впливів економічно слабших, регуляції економічних і політичних прав на їх користь, створення можливо сприятливих інтересів для праці активної, а не для економічних впливів рантьєрів капіталістів. Бажаємо перебудови всієї державної й соціальної будови в інтересах можливо збільшеної продуктивності і можливо рівномірного розподілення її продуктів між громадянством.

Але, ставлячи такі грандіозні завдання нашій державності, ми, свідоме громадянство, котре тяжкими жертвами й муками творило її, менше всього само можемо стати супроти неї на позиції *laissez faire, laissez passer*, лишити кермування державою, будівництво державного ладу, охорону державних інтересів новій українській бюрократії, самій чи на спілку з провідними партійними групами, фракціями правлячих партій. Ми всі, все свідоме громадянство, повинні вважати се все своїм ділом, не випускати з своїх рук — і стати елементом державним!

Се може звучати неприємно, бо державність ми при звичаїлись нерозривно зв'язувати з одного боку з бюрократизмом, з другого — з імперіялізмом. Тому соціалістичні партії звичайно ставляться на опозиційне становище супроти держави й державного управління, а у нас, під впливом російського життя й культури, глибоко перейнятих елементами проти державними, анархі-

стичними, завсіди вважалось добрим тоном не мати нічого спільного з державою, зводити до мінімуму її роль у громадському житті, обходитись у всім без неї, а, навпаки, будувати все рахуючись з нею, як силою ворожою, руйнною, а не конструкційною.

Ся спадщина, яка між іншим так яскраво виявила себе в пресі не тільки російській, а й українській: в кампанії проти українського правительства по його повороті до Києва, в бажанні зіпхнути на чийсь сторонні, не соціалістичні і навіть не українські руки державну керму в такий незвичайно небезпечний, критичний момент, — се безперечно, нездорова і небезпечна для наших державних і народних інтересів спадщина. Українське громадянство повинно отрястися з неї якнайскорше. Українська демократія повинна приложити всі старання до того, щоб мати таку державу, яку їй треба й якої вона хоче, а не обертатись до неї спиною, ставитися до неї байдуже. Навпаки, вона повинна вважати діло держави своїм ділом і віддати її будуванню, кермуванню всю душу і силу.

Що ся держава повинна бути свободна від імперіалістичних забаганок, від потягів до панування, до експлуатування інших народів, я вже сказав. Але вона повинна бути міцним захистом і обороною свого народу і краю, і відповідно до того конструйована. І знов таки її сили супротивлення, сили охоронної повинна пильнувати як ока в голові так само українська демократія. Повинна зробити її силу своєю справою й держати її в своїх руках, не здаючи в руки чи власних преторіянців, чи сторонніх держав-охоронниць.

Се повинно бути ясным і не лишати місця для хибних толкувань. І от власне в сім значенні, виходячи з сих міркувань я й кажу, що українське громадянство, українська демократія повинна перейнятися почуттям державности-патріотизму і пієтизму для своєї трудової держави, зробити її центром, все будувати на державнім фундаменті, а від держави, навпаки, жадати забезпечення своїх потреб і сповнення своїх жадань соціалізувати державу, і zarazом удержавлювати соціальне життя в широкім значенні сього слова. Се вона мусить зробити

тим більше, що так, її мислимо й її будуємо, на підставах щиро демократичних, наша держава не може спиратись на ті органи й підстави, на які спираються держави іншого типу та за їх поміччю й посередництвом виховують чи обробляють своє громадянство в патріотизмі чи в лояльності до своєї держави.

Держави інших типів комбінують свої підстави різними способами. В одних головна вага лежить на добре організованій і незвичайно впливовій, просто таки всевладній бюрократії, або на сильно впливовім, перейнятим державним світоглядом духовенстві, яке „виховує” в лояльності, в відданості державі, в патріотизмі широкі маси. Інші опираються на школу, уняту в сильну державну контролю, ведену і направлявану в провідних ідеях державности, або на армію, що має становити разом громадянську чи політичну школу людности, яка через неї переходить. На що з того може рахувати наша українська держава?

Ми відкидаємо поліційно-бюрократичний устрій і хочемо оперти нашу управу на широкіх основах самоврядування, зіставляючи адміністрації міністеріяльній тільки функції загальної контролі, координування й заповнювання тих прогалин, які можуть виявлятися в діяльності органів самоврядування. Впливи бюрократії таким чином будуть дуже обмежені.

Церква має бути відділена від держави, духовенство таким чином виходить з-під усяких формальних впливів її й перестає бути державним урядовцем тої чи іншої релігії, яким воно було, прикладом у старій Росії

Школа має стояти під завідуванням почасти загальних органів самоврядування, почасти національних органів, вибраних національними союзами, і вплив правительственного центру на напрям шкільного виховання зводиться до розмірів дуже малих.

Нарешті армія, щоб відмежуватися від того політиканства, яке привело її до повного розкладу, будується також на принципі аполітичнім.

Державність наша зрікається тих формальних засобів, тих — так би сказати — каналів, котрими інші державні організації провадять і закріплюють у верствах

громадянства ідеї державности, послуху, обов'язковости і пієтизму для неї, роблять їх провідним мотивом діяльності громадянина. Чи значить се, що наша державність має зістатись безпомічною?

Там, де нема формальних органів для такого виховування громадянства в ідеях державности, очевидно, повинно взяти на себе се виховування саме громадянство — в інтересах самоохорони, в інтересах забезпечення того добра, котрим воно користується: громадських вільностей і демократичного устрою. Американська демократія не розпоряджає ні одним із тих органів, про котрі я сказав тількищо, для проведення ідей своєї державности, — але вона ціла вважає своїм ділом охорону її, і проводить державну ідею у всіх тих формах, в яких виявляє взагалі свою діяльність. Очевидно, те саме повинно бути завданням і всієї демократії української. Вона повинна взяти за свою справу укріплення ідеї української демократичної державности, її поширення в громадянстві, виховання його в почуттях обов'язку перед нею, як найвищого стимулу громадського життя, який повинний об'єднати всю людність, увесь нарід її в однім пориві, перемагаючи партійні різниці й розбіжності там, де зачинаються основні інтереси держави.

Американська демократія пережила тяжку, огняну пробу, поки дійшла до такої міцної консолідації на сім пункті. Українське громадянство переживає зараз теж тяжку школу. Чим скорше воно навчиться в ній цінити свою демократичну державність і її інтереси вважати початком і кінцем усякого діла, тим скорше вийде з сеї тяжкої шкільної проби.

IV. Армія

Вимагання державного патріотизму в наших ухах звучить по своїй новості ще доволі незвичко. Ще більш незвичайно, навіть дико будуть звучати заклики до культури армії, до котрих я зараз перехожу. Коли державність була синонімом імперіялізму й насильства, і тому була предметом неохоти і відрази, так що державна служба в ґрунті речі вважалася річчю невідповідною для демократичного й ліберально настроєної людини, то ар-

мія, як вияв мілітаризму, як знаряд державного примусу, як охоронна сторожа всіх гидот старого режиму, і поготів будила огиду і презирство, і туди за невеликими виїмками йшли тільки люди цілком аполітичні, позбавлені громадянського почуття, всяких зв'язків з громадським життям і поступовим рухом. Але коли держава наша має стати палядіюмом демократичних вільностей, заборолом соціалізму, ареною національної згоди, то, навпаки, на сторожу сих соціальних скарбів повинні стати якраз такі люди, котрі б цінили сей внутрішній зміст, ті вартості, які містить у собі ся держава. Бо опричницька банда, або навіть і набір бездушно вишколених манекенів не може бути надійною охороною таких великих вартостей. І коли охоронним засобом нашої держави має бути армія, треба подбати, самому таки громадянству подбати, щоб її скласти якнайкраще, влити до неї елементи здорові, надійні, дати їй напрям певний і незломний, характерові держави відповідний, щоб він не суперечив йому, не був для нього загрозою, а гарантією!

Нормальною формою охорони для держави демократичної є всенародна міліція. Се приймають за правило всі соціалістичні програми, і на сім принципі від початку стояли наші українські соціалісти. Але ще далеко перед тим страшним розвалом війська, який нам довелося пережити, один із найжахливіших моментів нашого недовгого, але скорого життя, було ясно, що відразу, при тій дезорганізації, яку ми маємо всередині, і при тих небезпеках, які чигають на нас з усіх сторін навколо, — міліційна служба нас не забезпечить від спекуляцій на нашу слабкість, і нам якийсь час буде доконче потрібна хоч невелика, але добра, тверда, дисциплінована армія. Плян, вироблений нашим військовим міністерством, побудований на принципах територіяльного устрою, так що без трудностей кожної хвили можна перейти від армійської до міліційної системи. Таким чином постійна армія є у нас інститутом переходовим, тимчасовим. Можна сказати, що його існування буде тим коротше, чим краще сповнить він свої завдання. Але поки він буде існувати, треба буде приложити всі старання, не тільки

правительству, а знов таки й самому громадянству, щоб сей інститут, ся армія не був чужородним наростом на демократичнім тілі держави, не викривляв би її демократичної та соціальної політики, не відтягав засобів, життєвих соків краю на чужі і шкідливі завдання мілітаристичні.

Все се можна досягнути не репресивними чи заборонними засобами, тільки позитивними, конструктивними заходами. Треба раз поставитись до армії не як до якоїсь свалки, куди скидаються найменш цінні, ні на що краще непридатні елементи, а як до окраси держави й нації, її почесну варту, куди йде все, що найкраще, найбільше перейняте щирим, серйозним відношенням до держави, її демократичних, соціальних і національних завдань, не за напасть, не за страх, а за совість, — щоб віддати кілька найкращих літ сповненню найвищого громадсько-по обов'язку: боронити найвищі народні досягання своєю кров'ю!

Треба, щоб кадрова старшина складалася з елементів ідейних, культурних, інтелігентних, — щоб ценз її не тільки спеціальний, а й загальний був досить високий (вища загальна школа), і вона була обставлена матеріально настільки відповідно, щоб не тікала з війська „на ситіші пироги”, як казали наші предки.

Щоб відносини старшини до козаків були близькі, щирі, братерські, щоб при формально твердій дисципліні і субординації армія мала дійсно демократичний характер по суті.

Щоб побут козаків у сій армії не був марнуванням часу, щоб час регулярної служби був використовуваний як найпродуктивніше, аби можливо в коротший час вмістити всю потрібну для війська технічну підготовку, доведену до рівня сучасних вимог, а потім усе даліше здійснити через учебні збори, організовані в різних порах року так, щоб вони якнайменше відтягали живі сили краю від продуктивної праці.

Щоб усе, що під час служби лишається від чисто технічної підготовки, було використане на завдання культури й освіти. Щоб побут козака чи старшини в війську мав характер громадянського виховання і демо-

кратичної культури.

На армію, так організовану і поставлену, не шкода буде великих засобів, великих вкладів, значної частки бюджету тому, що вона буде, як я сказав, не чимсь чужерідним, чужим і ворожим демократії й культурі, а її засобом.

Але поставити її так, повторюю, можна не паперовими законами і розпорядженнями, навіть не багатими асигнуваннями, а живою працею самого громадянства.

Як постелить воно тут собі, так і виспить. І постелити треба дуже добре, тепер же, зараз, бо від сього залежить уся дальша доля нашої держави, нашої нації, нашої культури, демократичних і соціальних здобутків трудящих мас.

V. Нація

Мої слова наближаються до кінця, бо я зовсім не маю заміру говорити про все те, що треба для будучої України. Се діло спеціалістів з різних сфер життя, я ж хотів зазначити тільки найголовніше, головні контури тої Великої України, задля котрої боролись ми ціле життя і задля котрої складали свої голови найкращі сини її в останній війні.

Я мав на меті вказати перспективи визволення, духового і економічного, після того, як досягнемо формального визволення політичне, і закріплення всіх сил здобутків у міцній організації демократичної державности. Як для людини, для її доцільної, плянної роботи треба передусім „знайти себе”, вияснити свої відносини до життя й його завдань, до тих умов, які його оточують, так і для народу, який вступає на новий шлях, перше діло „випростуватись” і розглянутися в нових умовах життя розумними, незасліпленими, неупередженими очима, щоб знайти свою стежку. Сей процес національного випростовування, розпочатий самими зверхніми реальними умовами, твердими, аж занадто, подіями, мусить бути свідомо продовжений усіма усвідомленими елементами нашого громадянства, щоб знайти „свою долю і свій шлях широкий” у сучасних обставинах.

Україна не може йти далі старими стежками, ні тими,

якими волікло її силоміць насильницьке московське правительство, ні протоптаними слідами буржуазних держав Заходу. Перше урвалось, дякувати Богові, — але ми мусимо ще сильно скріпитись, щоб захистити себе від його повороту, для якого працюватимуть і силкуватимуться ще довго різні елементи й сили, ворожі нашій державній окремішності, й виступаючи чи то під явними гаслами зломлення нашого національного життя, чи то під більш невинними окликами одности російської революції, або всеросійської демократичної федерації.

Друге — звернення українського життя на пробиті дороги буржуазної демократії, чи імперіялістичної самостійності, менш небезпечне на перший погляд — з становища національного, але в ґрунті речі є також небезпекою великою, навіть більшою — тому, що не знаходить такої різкої відправи в тих верствах нашого громадянства, які „роблять опінію”, держать у своїх руках виховання, школу, пресу, і т. ін. На сю ж стежку штовхають і штовхатимуть нас усі наші приятелі й союзники, де б ми їх не знаходили, чи по стороні Почвірного Союзу, чи в рядах Антанти, — штовхатимуть навіть не тільки з якихось власних інтересів, чи для охорони свого буржуазного ладу від привабних спокус соціялістичних реформ, — але в добрій вірі, що тільки в буржуазних формах ми зможемо закріпити свою державність.

Безсумнівно, протертими стежками ходити легше, хоч вони кінець кінцем, як каже євангеліє, ведуть до загибелі вищих моральних вартостей життя. Але спокуса велика, і тут от важно те, що я підчеркував вище: „знайти себе”, і не збиватись на чужу дудку, а йти тою дорогою, яку вказали нам реальні обставини нашого життя. Ми се повторяли десятиліттями, що Україна вийде тільки на трудових масах. Ми осуджували короткозору політику наших предків XVIII віку, котрі роздмухували повстання в широких масах, які мали передусім на меті свої інтереси соціальні, своє право на землю, а добившись їх кров'ю перемоги, думали пустити сю „чернь” ні з чим, а державний лад будувати на підставах шляхетських, тої старшини, що проводила політикою. Ми ясно

бачили, що се головно принесло тоді крах нашої державності, нашої національності, нашої культури, і тепер ніяк не можемо повторювати тої ж помилки, і „улегшуючи” завдання держави, спішити викидати за борт наші соціальні проблеми і з тої дороги, котрою ми пішли з початком революції, — дороги, вповні відповідної реальним умовам, збиватись на буржуазні, взагалі — західноєвропейські шабльони. Ні, ми мусимо „пізнати себе”, і пізнавши раз, держатися твердо тої лінії, яку вказує нам се пізнання, та не збиватись „на простору путь і широкі ворота” Інакше нам загрожує небезпека по якімсь часі ще раз, вдруге проробляти революцію — соціальну, боротьбу з домашнім соціальним більшовизмом, ще тяжчу і кривавішу, і даремні будуть усі ті криваві й матеріяльні жертви, які ми понесли в нинішній усьобиці.

Я не розвиваю сих гадок тут ширше, бо вони подані почасти в одній із дальших статей. Тут тільки додам, що як у соціальній сфері нам не можна ніяк збиватися з дороги, вказаної нам нашим минулим і сучасним складом життя, так само і в сфері нашої культури ми теж не повинні квапитись на проторені шляхи західного життя, на його шабльони, в значній мірі пережиті, що самі, можливо, переживають глибокий крах і стоять перед ґрунтовним оновленням і перебудовою. Зістаньмось собою в нових формах нашого державного і соціального життя, знайдім собі в них відповідний вираз! Обезбарвлювати й обезличувати себе, стирати з нашого життя й культури їх оригінальні, тисячоліттями вироблені вартні прикмети, щоб загнати в заготовлені німецькою чи іншою культурою форми, се був би гріх проти Духа Святого, якого б не простила нам сама ж та західня культура. Самі розважні представники німецької чи іншої культури, в котру ми притьмом поперлись би передягатись, осудили б нас за таке клясичне „малоросійське самоотверження”.

Я старався показати в попереднім ту базу, на котрій спираючись, ми можемо розвиватись нормально, зберігаючи нашу фізіономію, наші політичні і соціальні здобутки, нашу державну й економічну незалежність. Ся

база може утворитись тільки об'єднанням, щирим і міцним, правдиво-демократичних, а передусім соціалістичних елементів України, без різниці національності. Коли гасло „єдності революційного фронту України”, проголошене в недавніх дебатах Ц. Ради, було виставлене не для хвилевого ефекту, а серйозно і продумано, в повній свідомості його значення, то воно може бути дуже цінним початком такого об'єднання.

Треба його тільки щиро і сміливо продумати до кінця всій демократії, і тоді вона прийме за свою всю ту програму твердої солідарності демократії села і демократії міста, твердого об'єднання демократичних груп українських і неукраїнських і укріплення української державності їх силами. Тоді, оцінюючи реальні обставини, рахуючися з реальними інтересами пролетаріату України й її селянського люду, вона, не лякаючися страшних слів і утертих формулок, прийме як вимогу цих умов і укріплення суверенності Української Республіки, і заведення армії для її забезпечення, і навіть зверхню українізацію життя як один із проявів признання нових форм життя і укріплення їх престижу. Все се тоді не буде бити по нервах, викликати несмак і неохоту — тому, що воно витікає логічно з реальної оцінки фактів.

Але тепер ще на перешкоді стоять старі навички, упередження і просто — певна інертність життя. З нею треба рахуватись, і хоч як би в інтересах укріплення нового устрою було бажано, щоб сеї інерції було б поменше, — треба з нею рахуватись і не збільшувати непотрібно рефлексивної сили супротивлення форсуванням того, що легко прийде само собою без такого форсування. І я накликаючи всіх, чия мисль і почуття отверте для прийняття сього нового життя, завзиваючи прийняти його можливо глибше й повніше та піддати себе ціло його вимогам, накликаю їх також і терпеливо ставитися супроти неприготованості й інертності неприготованих.

Працюймо самі для утвердження щиро-демократичного і свободного ладу і будьмо певні, що він у такім разі захопить і збере всі щиро-демократичні елементи і в однім великім пориві перетопить усі ці демократичні елементи України, об'єднуючи в однім самопочуттю

націй.

Але се може бути досягнене тільки процесом внутрішнього об'єднання, а ніяк не примусом, не обмеженнями, не репресіями! Се ми дуже добре знаємо з історії старої Росії й не будемо повторяти її помилок. Внесім якнайбільше свого огню, запалу й щирости в се діло, щоб сей огонь розтопив льоди упередження й інерції, і тоді сей процес довершиться сам собою. А всі чужородні тіла, органічно нездібні з'єднатися з демократичною субстанцією, зістануться неутралізованими, як нерозтоплені зерна в моноліті граніту.

СТАТТІ
„НОВА РАДА”, Ч. 1-15,
З 25 БЕРЕЗНЯ ДО
15 КВІТНЯ 1917-18.
ПЕРЕДРУК В БРОШУРІ
„ВІЛЬНА УКРАЇНА”,
НЬЮ-Йорк 1918.

ВЕЛИКА ХВИЛЯ

Велика хвиля настала! Впали з України кайдани, в котрі прибрала її лукава політика Московського царства, коли визволений великими зусиллями український народ передав в його опіку свою новоздобуту свободу!

Як тільки виявилася дійсна основа московської політики — її заміри трактувати українців не як вільних співників, а простих підданців московського царя, власність московського царства, — українське громадянство, його політичні провідники голосно й рішуче заперотестували проти сього. Вже через чотири роки по підданню цареві, маніфестом 1658 року вони проголосили своє піддання за уневажнене, свій зв'язок з Москвою за розірваний. Але царське правительство, як раз узяло під свою руку український народ, так уже не хотіло вертати йому волі — права рішати про себе. Використовуючи кожную внутрішню незгоду в українським громадянстві, класові і всякі інші суперечності, що розбивали однастайність української політики, воно нитку за ниткою сплітало міцні ретязі на український народ і нарешті привело його до того поневолення, до тої безрадности і упадку, в котрім він опинився сто літ пізніше.

Всі героїчні зусилля, всі жертви і заходи кращих синів України в пізніших десятиліттях зоставались без успіху. Російський спрут цупко тримав свою здобич, і тільки російська революція визволила нас, розтявши нервовий центр його. Ми знову стали з підданців горожанами, вільними і повноправними і можемо знову рішати про себе, становити право для себе і будувати долю свого народу, своєї землі. В вільній Російській республіці не може бути невільних народів, так само,

як не може бути невольних людей!

Сю глибоку зміну в становищі нашого народу і нас, як його представників, ми мусимо в повній глибині відчуті і з неї відповідні виводи зробити. Минули ті обставини, коли ми мусіли виступати з петиціями, супліками, доказувати свої права навіть на культурне самоозначення, навіть на такі елементарні речі, як уживання своєї мови для своїх культурних потреб, допущення її до навчання в школі, до уживання в урядах і суді. Ще рік тому українське громадянство силкувалося прихилити уряд і законодавні органи до того, щоб вони звели українську справу в Росії з мертвої точки, признавши оці елементарні домагання: занехання репресій, відновлення скасованої з початком війни української преси і українських організацій, заведення української мови в школі і в урядуванні. Ні уряд, що ще вірив тоді в можливість повного винищення українства в виїмкових обставинах війни, ні російські парламентарні круги, ні поступове російське громадянство тоді не послушали нашого голосу. Українство зісталося на мертвій точці репресій аж до останньої хвили. Система утисків на українство була доведена до небувалих крайностей — дійшла до свого вершка, небувалого від ганебного указу 1876 року, саме впереддень революції, що переставила українську справу в зовсім інші обставини, на зовсім інший ґрунт.

Нічого більш помилкового не може бути тепер, як витягнути старі українські петиції й подавати їх наново правительству як наші домагання в даному моменті. Не може бути більшого нерозуміння хвилі, як наші старі домагання вважати мірою українських потреб у теперішності і сповненням їх думати задоволити потреби нинішнього українського життя. Те, чого ми домагалися п'ять, чотири, три, навіть рік тому, коли б дане було тоді, було б прийняте українським громадянством з щирою подякою, і дійсно могло б мати своє значення, було б добром для нашого народу, охоронило б його від переживання тяжких хвиль останніх літ, улегшило б йому дальший культурний похід. Воно розуміється, потрібне й тепер, мусить бути уділене негайно,

щедрою рукою, в розмірах найширших, свободних від усяких обмежень і застережень. Але воно ніяк не може вважатися задоволенням українських потреб, „розв'язанням українського питання” для даного моменту. Це треба з усею рішучістю сказати про останню заяву тимчасового правительства про його співчуття до „культурно-національного, самоозначення народностей Росії”. Не про нього тепер річ і нікого воно тепер не інтересує на Україні. Українського питання вже нема. Є вільний, великий український народ, який буде свою долю в нових умовах свободи.

Великі події, пережиті нами, зняли гальми з скритої енергії нашого народу. Як пригнетена пружина, вона підноситься перед здивованими очима чужих — і своїх.

Потреби і домагання України розгортаються у всій широті. Найбільше нещастя в сій хвилі і для правительства і для провідників громадянства — се не поспіти за скорим розгортанням домагань моменту.

Царське правительство кінець кінцем засудило себе на смерть, тим, що не могло йти з походом життя і дурило себе гадкою, що може його спинити або притримати, розложити задоволення навіть тих уміркованих вимог, які йому ставилися, на безконечні часи. Так можуть себе потопити і його наступники і всі, хто беруться кермувати народним життям, чи нашим, чи загально-російським, коли будуть водитися старими споминами про ті мінімальні жадання, які ставилися в самих умовах життя, в тім черепашім поступі, котрим воно поступало.

Остерігаємо їх від сього! Ми ж у кожному разі сих помилок не можемо робити! Мусимо тримати руку на пульсі народного життя і йти в ритм його биття. Воно тільки нам закон, йому ми мусимо коритись, його голосити всім, без огляду, чи воно буде їм приємне, чи ні.

Домагання, котрі висуває нинішня хвиля, можуть бути прикрою несподіванкою для багатьох. Але нема що робити! Мусимо їх ставити і проводити. Лагідно, по можності, і тактовно, скільки є змоги, — але рішуче, рішуче, рішуче! як говорить старе прислів'я: твердо

щодо самої речі, м'ярко щодо форми.

Перед вагою моменту і відповідальністю, яку він кладе на всіх нас, мусять відступити на другий план усякі інші огляди і рахунки.

Воля нашого народу мусить бути сповнена.

**Учасники Третього Всеукраїнського Військового З'їзду в Києві
3 листопада 1917 р. при участі През. УНРеспубліки
проф. М. Грушевського.**

ПОВОРОТУ НЕМА

Резолюції, винесені на вселюдних зборах, громадських і партійних з'їздах, конференціях і нарадах останніх тижнів, не полишають ніякого сумніву щодо тої політичної плятформи, на якій об'єднуються всі активні елементи української людности. Се старе наше домагання широкої національно-територіяльної автономії України в Російській федеративній республіці, на демократичних підвалинах, з міцним забезпеченням національних меншостей нашої землі.

Інакше й бути не могло. Домагання народоправства і суто-демократичного ладу на Україні у відокремленій, „незмішаній” автономній Україні, звязаній тільки федеративним зв'язком чи то з іншими племенами слов'янськими, чи то з іншими народами і областями Російської держави — се старе наше гасло. Підняте ще в 1840-их роках найкращими синами України: Шевченком, Костомаровим, Кулішем, Гулаком, Білозерським і іншими, воно від того часу не переставало бути провідним мотивом української політичної мислі, організаційної роботи, культурної і громадської праці. Часами тільки воно не розгорталося широко і прилюдно, з причини цензурних заборон і репресій, якими старий режим Росії окружав гасла автономії і федерації. Але як тільки українське громадянство діставало змогу свobodно висловити свою гадку, воно повторювалося всюди неустанно і завсіди: з трибуни першої і другої Думи, в пресі „днів свободи” і т. ін. Тепер же воно могло бути проголошене не тільки друкованим словом, але і живим — на великих зборах, маніфестаціях і у всякого роду прилюдних заявах, до котрих прилучаються українські і неукраїнські зібрання на місцях, заявляючи солідарність

з ними і потверджуючи, що се домагання всього українського громадянства і всіх політично-свідомих верств України.

Без сумніву, воно зістанеться тою середньою політичною платформою, на котрій буде йти об'єднання людности України без різниці верств і народностей. Середня між програмою простого культурно-національного самоозначення народностей і домагання повної політичної незалежності.

Програма культурного самоозначення, котру недавно в одній із своїх промов необережно прийняв за міру національних домагань народів Росії, і в тім і народу українського, голова нинішнього Тимчасового правительства кн. Львов, тепер уже нікого на Україні не вдовольнить. Ті часи, коли українському громадянству приходилось рахуватися з обставинами старого режиму, з неможливістю виявити масову волю українського народу до всеї повноти національного життя і з тим недовір'ям, яке виявляло до українства, як до руху народного, громадянство російське, минули безповоротно. Тоді не тільки уряд, але й поступове російське громадянство ставилося до українства як до якоїсь невеликої інтелігентної купки. Її зв'язки з народом представлялися сумнівними, її запевнення про потреби народного життя приймалися скептично. Українцям приходилося проробляти тяжку педагогічну роботу над сим громадянством, по принципу „від легшого до труднішого”, висуваючи на чергу найбільш елементарні, безсумнівні для всякої, просто тільки гуманно і культурно настроєної людини. Такі були домагання українського навчання в школі, допущення української мови в урядуванні, суді і церкві — на ниві, де українські маси стрічаються з культурою, громадською і державною організацією. Воля народу не могла бути виявлена, приходилося сі скромні домагання аргументувати більше „од розуму”. Вони повторялися довго, і так іще недавно, і коли б були вислухані в час, витворили б тривку моральну зв'язь між українським громадянством, з одного боку, російською державністю й великоруським поступовим громадянством, з другого.

Але, на превеликий жаль, їх не слухали, поки був час. Не послухано і в критичний момент, коли російське правительство, користаючи з війни, заходилося знищити і викорінити українство в Галичині і в Росії, не спиняючись перед найбільш вандальськими, варварськими заходами. Українці не знайшли помочі і підтримки у великоруським громадянстві ніде, — крім деяких соціалістичних груп.

Се, треба правду сказати, викликало в українцях глибоку зневіру до російської поступовости і демократії, до можливости, в союзі з нею, забезпечити повноту українського національного життя в рамках російської конституційности. В сю можливість українське громадянство вірило перед війною, коли зав'язувалися, як здавалося, міцні зв'язки між ним і поступовим великоруським громадянством. Але зв'язки ці не витримали воєнної проби. З тим стало все більше зростати переконання в неминучій потребі забезпечити українському народові державне право — або федерацією Російської держави, а як ні, то повною незалежністю України. Тільки державність признавалась певною запорукою вільного політичного і національного розвитку українського народу. Се сталося і відстатися не може. Від сього становища не може бути повороту назад, у пройдені стадії чисто-культурного самоозначення або культурної автономії.

Широка автономія України з державними правами українського народу в федеративнім зв'язку — се та програма даного моменту, від котрої не може бути уступлення назад. Всякі перешкоди, всякі вагання в задоволенні її з боку провідників Російської держави, чи кермуючих кругів російського громадянства можуть мати тільки один наслідок — се пересунення центру ваги в бік українського самостійництва. Про се самостійництво російські лідери заговорили з думської катедри ще перед війною. Але вони самі й дали йому зброю в руки своєю хиткою, ухильчивою політикою в українській справі в сих останніх роках українського лихоліття. В теперішній хвилі прихильники самостійної, чи вірніше сказати — незалежної України годяться

зістатись на спільній платформі широкої національно-територіяльної автономії і федеративного забезпечення державного права України. Прапор самостійної України стоїть згорнений. Але чи не розгорнеться він з хвилиною, коли всеросійські централісти захотіли б вирвати з наших рук стяг широкої української автономії в федеративній і демократичній Російській республіці?

З сим треба великої обережності. Се повинно бути ясне керманичам Російської держави!

ВІД СЛОВА ДО ДІЛЯ

Автономія — федерація! Широка автономія України в її етнографічних межах у федеративнім зв'язку з демократичною Російською республікою. Се наша платформа, се гасло, з котрим підіймаються і стають безконечні лави українського війська, селянства, робітництва, молоді, інтелігенції, і з ними пліч-о-пліч усе нові й нові групи інших народностей України, з неукраїнських меншостей Української Землі. Покищо відокремлені, вони щодаля будуть певно ставати густіші і більші, в міру того, як буде їм вияснитися реальна сила українства і усвідомлятиметься дійсний характер його, що воно не має в собі нічого насильного, виключного, агресивного, ніяких апетитів до панування, гноблення чи до обмежування в правах інших народностей.

Але яким шляхом мусимо йти до цієї мети, яким способом здійснювати се гасло?

Установлення автономного ладу в національних територіях і федеративного устрою в Російській республіці, так само, як і самої її республіки призначено на Установчі Збори Російської держави. Тимчасове правительство запевняє в своїм бажанні скликати ці збори як найшвидше, але не таїть трудностей, зв'язаних із скликанням їх у тих обставинах, коли величезна маса мужеської людности, найцінніша і найактивніша, стоїть на фронті, в окопах, або пробуває за границями в полоні. Кінець-кінцем зістається неясним і невідомим, як скоро можна буде скликати ті збори, чи можливо се буде раніше кінця війни й демобілізації армії. А до того часу — чи та програма автономії і федерації має зіставитися тільки в формі деклярації, і ми й інші народності та групи, заінтересовані в її здійсненні, буде-

мо займатися самою агітацією за неї та приготуваннями до виборів до Установчих Зборів!

Мабуть ні! Се була б недопустима пасивність, злочинне занедбання, становище з духом нинішнього часу, поведення, нав'язане дореволюційним способом мислення, у власті котрого нам ніяк не можна зіставатись!

Велика революція, пережита нами, була не тільки увільненням від царської деспотії, але й від уз того бюрократичного формалізму, що завданням своїм ставив полонити всяку ініціативу, гальмувати всяку самодіяльність людини і громадянства. Воно, се громадянство, навикши ходити як віл у ярмі, ще не може відразу навикнути до самодіяльності й ініціативи, далі жде всього згори, щоб йому звідти щось виразно дозволили (по старому принципу — що не дозволено, то, можливо й заборонене), до чогось закликали, щось задекретували. Тим часом новий лад власне чекає від громадянства, щоб воно як скорше, не гаючися, само організувалося відповідно новим принципам свободи й самодіяльності, приновлюючися до обставин нового життя, до вимог даного моменту, аби скріпити новий свободний устрій і забезпечити його від усяких лукавих замислів явних і тайних ворогів свободи й демократизму.

І так мусить бути. І раніше явна була неможливість правити і кермувати життям усеї двістімільйонної Росії, з її безконечними відмінами національностей і областей, культурних і економічних умов, навіть в сорозмірно спокійних обставинах і належних формах правління. Як можна тепер, від Тимчасового правительства чекати всякого розпорядку, нормувань і декретувань усього, коли сьому правительству приходить розриватись між скріпленням фронту, занедбаного старим режимом, страшенним розвалом тилу, сотвореним тим же режимом, і укріпленням здобутків революції? Як можна до того всього покладати на нього ще й організацію нового життя на місцях? Очевидно, Тимчасове правительство не меже того всього подолати; воно чекає, щоб на місцях прихильники нового ладу, свободи й демократії організували його самі, і готово дати

санкцію, приложити свою печатку до всього того, що буде зроблене в тім напрямі на місцях. Життя страшенним рухом летить уперед; що не поспіває за ним, тим самим розпадається, нищиться і гине. Треба творити нові форми організації згідно з новими умовами. Робити це можуть тільки організовані сили на місцях. Тимчасове правительсто се розуміє.

Ми бачимо цілий ряд таких виступів його, де воно санкціонує ті домагання країв і народностей, які йому приносяться. З різних сторін ідуть вісті, що місцеві національні більшості беруть на себе вже тепер справу організації свого краю на нових, автономних підставах у порозумінні з національними меншостями своїх країв і з Тимчасовим правительством.

В середині березня ми прочитали звістку, що литовські національні організації постановили в найближчій часі скликати комітет, зложений з представників литовської більшості і народностей-меншостей всього краю (жидів, білорусів, поляків і великоросів), щоб організувати автономний лад у литовських губерніях, і Тимчасове правительсто дало вже на те свою принципіальну згоду. Тиждень потім читали ми про аналогічну постанову білоруського національного з'їзду, що вибрав виконавчий комітет і поручив йому в порозумінні з Тимчасовим правительством організувати урядування на Білій Русі. Коло того ж заходилися естонці, жадаючи вилучення їх національної території з дотеперішніх губернських поділів і уставлення на ній генерального комісара. Недавно були звістки і про лотиськів, про молдаван. Роблять у тому напрямі заходи й інші народи Росії.

На великій українській території треба, розуміється, більше часу, щоб порозумітися з іншими народами й виробити програму організаційної роботи в спілці з ними. Але провідна лінія наша буде та сама. Ми не можемо з заложеними руками сидіти і чекати, що нам принесуть Установчі Збори, який там лад буде уставлений, який напрям візьме перевагу, централістичний чи федералістичний, чи признає він автономію, якої хочемо, чи заперечить.

Як і інші народи Росії, але ще більше, ніж котрий із них, ми навчені гірким досвідом про те, як сильно сидять централістичні змагання навіть у кращих представниках великоруської інтелігенції. Ми мусимо рахуватися з тим, що й тепер усі наші декляративні заяви про потребу широкої національно-територіальної автономії, поки вони будуть тільки декляраціями, або не виходитимуть з меж фактичної українізації органів місцевого самаврядування або місцевих установ, — будитимуть у тих кругах сумніви і скептичні рефлексії щодо того, поскільки мовляв, се домагання автономії реальне, дозріле, закорінене в житті. А у великоросійських централістів знайдуться союзники і між недержавними національностями.

Ми не можемо в таких обставинах ризикувати тим, що являється питанням життя і смерті в нинішніх умовах для нашого народу і для всього краю, для всієї людности його — його широкою автономією. Ми не можемо ставити сього домагання в залежність від того, чи збереться на Установчих Зборах централістична чи автономно-федералістична більшість, чи автономісти-федералісти потягнуть за собою інших. Ми мусимо йти на певне.

Тільки поставивши всіх перед фактом, ми розвіємо їх сумніви так, як реальні виступи українства в останніх тижнях примусили замовкнути старі балачки про те, що, мовляв, українство немає ґрунту в масах, і т. ін. Тільки творячи самі автономію України, українізуючи або творячи нові органи місцевого самоврядування, в контакті й порозумінні з іншими народностями, об'єднуючи їх спільними установами і вінчаючи об'єднання автономним органом цілої України (я намічаю тут плян, а не хронологічний порядок сієї роботи, котра повинна йти одразу знизу, зверху і з середини), ми доведемо тим самим реальність, житненість і корисність сього домагання. Підтримуючи всею силою тої організації новий лад, творячи з неї міцну твердиню його, піддержуючи нею Тимчасове правительство у всім, що служитиме скріпленню свободи і демократії, ми будемо йти в контакті з ним і в сій нашій роботі в краю. І на-

решті, ухваливши нову організацію краю об'єднаною волею представництва України, організованого так, щоб воно дійсно могло виявити волю людности всієї нашої країни, — ми не будемо з тривогою чекати висліді Установчих Зборів, як розграння якоїсь всеросійської лотерії, а будемо знати, що вони нам дадуть.

Дадуть те, що властиво по самій ідеї своїй дати повинні — останню юридичну санкцію того устрою, який виробиться на місцях, в національних і всяких інших областях у згоді з принципами свободи й демократизму, за порозуміння місцевих національних і класових груп, і Установчим Зборам буде предложений уже до остаточного потвердження і затвердження.

НАРОДНОСТЯМ УКРАЇНИ

Ми домагаємося державного права для українського народу, в федерації народів Росії, широкої автономії України в її етнографічних межах, повноти політичного, культурного і національного українського життя. Але все се не має бути, не повинно бути, і не буде погрозою для інших народностей, які мешкають на Україні. Ми добуваємо державне право для української землі не для того, щоб панувати над національними меншостями України. Ми домагаємося для неї широкої автономії не для того, щоб тільки для себе використовувати її права. Повнота національного життя, котрої ми добиємося для українського народу, не повинна затопляти інших народностей і обмежувати їх змагання до संबідного розвитку своєї культурної і національної стихії.

Ні трохи! Ми не на те цілими поколіннями боролися і страждали за права нашого народу, щоб з хвилиною, коли його права будуть здобуті, поставити іншу мету — приборкування слабших народностей і панування над національними меншостями великої Української Землі. Ми не на те доводили права кожної народности на її національне самоозначення, незалежно від її „зрілості чи незрілості”, історичности чи неісторичности, культурних заслуг великих чи малих розмірів, аби тепер відмовляти якійнебудь народності сього права на котрій небудь із сих підстав. Ми не на те виступали проти „національного еросу”, проти роздування національного шовінізму, проти принципу, що для національного успіху все дозволене, — щоб тепер самим ступити на сю дорогу.

Ми не візьмемо прикладу з угрів, котрі виступали перед Європою лицарями вільности, а у себе в Угорщи-

ні, добувши для неї державне право, зав'язали в неключимому неволі всі інші народності. Ми не підемо слідами поляків, які писали на своїм прапорі „за нашу і вашу вільність”, а сю вільність скрізь, де тільки забирали перевагу, звертали проти слабших: проти українців у Галичині, проти жидів у Королівстві. Ми не будемо лицемірно називати своїми духовими вождями великих одшедших борців за національну рівноправність і свободу і zarazом — обмежувати сю рівноправність і свободу нашим неукраїнським співгромадянам у хибно зрозумілих інтересах українства. Сього не буде!...

Ми, ті, що несли прапор визволення в найтяжчі часи неволі, зістанемося під ним і виступимо рішучо проти всякого ухиляння від тих принципів, котрі написані були на стягу українства. Будемо рішуче поборювати всякі шовіністичні течії, коли б вони стали прокидатися серед нашого громадянства, або з провокаційними завданнями прищиплювалися йому з якої-небудь сторони. Ми виступимо рішуче проти всяких заходів, звернених на те, щоб порізнити нас з нашими співгромадянами інших народностей. І ми певні, що українське громадянство, український народ, в котрого політичну розважність ми твердо віримо й високо її ставимо, нас у тому напрямі підтримає твердо, щиро. Оборонці української національності не будуть націоналістами.

Ми хочемо, розуміється, вірити, що й представники національних меншостей України відповідно зрозуміють своє становище; підуть з свого боку назустріч українським політичним домаганням і тим скріплять позицію оборонців прав національних меншостей. Національний такт, зрозуміння свого власного інтересу повинен підказати їм, що в сей великий момент, коли український народ заходиться будувати разом із своєю волею волю України як території, вони повинні бути з ним, а не стояти оподалік у неутральній ролі сторонніх свідків, котрі чекають, чим скінчиться оця робота, щоб відповідно до того пристати чи до централістів чи до автономістів. Ті, що стануть при українцях рішуче, твердо і сміло в сей рішучий момент, створять на будуче міцний духовий, сердечний зв'язок між українським на-

родом і собою. Ті, що будуть триматися оддалік або вороже, не можуть, розуміється, претендувати на особливо теплі почуття і з української сторони. Але правова сторона мусить бути витримана незалежно від симпатій і антипатій.

Право національних меншостей буде забезпечене! Білоруси там, де вони живуть у меншості на українській території, — наші найближчі брати, товариші нашої вікової неволі і боротьби за наше національне життя, великороси — походженням чи вихованням, поляки, котрі захочуть заховувати польську культуру, жиди — найчисленніша з неукраїнських народностей України, яка з сього становища має право на нашу особливу увагу, чехи, молдовани, мусульмани, й інші народності, повинні дістати — і, я певен, дістануть пропорціональне представництво в наших автономних органах.

Мова їх буде прийнята в зносинах з урядами і органами самоуправи в тих округах, де ці народності становлять певний національний мінімум. Українська шкільна рада, певно, подбає про те, щоб у сих місцевостях і взагалі, де буде відповідне число учеників тої чи іншої народности, вони мали змогу вчитися на своїй рідній мові. Всі ці національні чи релігійні групи матимуть право закладати свої культурні й релігійні товариства і установи та діставати для них підмоги з автономного скарбу України, і т. ін.

Все се в загальних рисах намітить комітет для вироблення автономного статуту України, організований по директивам З'їзду, з участю представників всіх головніших народностей України в найближчому часі. Українському громадянству, до того часу особливо, належить пильно вистерігатися всього, що розминається з принципом права неукраїнських народностей України, всього, що може затривожити їх щодо дальшого становища на Україні, щодо повноправности, культурних і національних прав і їх пошанування з українського боку.

Всякі прояви українського шовінізму, виключности, нетолеранції супроти інших народностей несимпатичні й небажані взагалі, коли б то не було. Тепер же, в ни-

нішніх обставинах, коли так треба такту і розваги, порозуміння і солідарности для осягнення великої мети, — вони недопустимі зовсім. Їх треба попросту признати національним злочином і виступати проти них з усею рішучістю.

ЧИ УКРАЇНА ТІЛЬКИ ДЛЯ УКРАЇНЦІВ

З різних сторін до мене звертаються з тривожними запитаннями, чи се за нашою згодою і відомістю виголошуються по різних містах такі слова, що Україна тільки для українців, а „кацапам” звідси треба забиратись, що всякі посади на Україні повинні тепер займати тільки українці, а іншим людям робить тут нічого. Сі розмови дуже неприємно вражають навіть дуже прихильних для українства людей, а деякі люди поступові, ідейні з неукраїнців, які по своєму старалися для краю, беруть собі такі розмови до серця і справді збираються з України перебиратися до інших сторін. Не маючи змоги окремо відповідати на такі запитання і заспокоювати затривожених, я ще раз беруся за перо, щоб сією дорогою відповісти з усією рішучістю — Ні!

Ні я, ні мої товариші, організовані українці, не згоджувалися з такими поглядами, не мали ніяких таких гадок, навпаки, — завсіди проти них виступали і виступатимуть, бо вони незгідні ні з нашими принципами, ні з інтересами України.

Ми думаємо якраз, що Україна не тільки для українців, а для всіх, хто живе на Україні, а живучи любить її, а люблячи хоче працювати для добра краю і його людности, служити їй, а не обирати, не експлуатувати для себе.

Всякий, хто водиться такими поглядами, дорогий співгромадянин для нас, незалежно від того, хто б він не був — великорос, жид, поляк, чех. А хто хоче тільки жити з праці народної, бути паразитом, поїдателем солодких кусків, — той нам непотрібен, без різниці, чи він неукраїнець чи українець.

Виклики про Україну для українців відзивалися не

від нинішнього дня. Але вони походили від окремих людей, або від дрібних гуртків, які зіставалися поза межами організованого поступового українства. А організоване українське громадянство безоглядно заявлялося проти них.

Десять літ тому наш визначніший письменник В. Винниченко їдко висміяв тих людей, котрі навіть в українських тюрмах не хотіли терпіти кацапів і веліли їм забиратися до Московщини. В сій іронії був глибокий зміст. Поки Росія була в'язницею народів, Україна зробилася тісною камерою сієї в'язниці, й її арестанти, збиті силоміць докупі, позбавлені свободи й ініціативи, не маючи виходу з свого неможливого становища, зривали серце на своїх товаришах, шукаючи між ними ще слабших, ще більш обділених долею. На сім ґрунті виростав шовінізм, антисемітизм, і всякі інші викривлення громадської думки. Але в просторій хаті широкої автономії України, котру будують на міцних підвалинах російської революції, повинно знайтися місце всім корисним, активним робітникам, перейнятим бажаннями добра громадянству, без різниці їх національності, партійних поглядів й ідеології.

Різні вихватки, незгідні з сими нашими принципами, походять часом від людей, рознервованих пережитим українським лихоліттям, нагінками правительства і неприхильністю російського і зросійщиного громадянства. Не хочу тим оправдувати їх, але все таки додаю в тім деякі „лагодячі обставини”, коли маємо тут діло з людьми, які давніше справді терпіли за своє українство. Але се, мабуть, буває дуже-дуже рідко. Скільки можу судити, далеко частіше вихвачуються з такими шовіністичними гаслами люди, які дуже тихо сиділи під час попередніх нагінок на українство і стали виявляти незвичайну прудкість, тільки, коли запахло в повітрі печеним.

Вони дійсно виявляють велику готовість спихати „кацапів” і займати їх місця з „присвоєним содержанием, отоплением, освещением” й всіми іншими онерами. Але ся готовість їх не викликає ніякого співчуття в кругах організованого українства.

Ми, навпаки, хочемо задержувати на місцях всіх старих корисних, ідейних робітників, щирих прихильників свободи і демократизму, готових принорувитися до потреб нового життя українського народу і цілої України. Коли ми виводимо свідомих українців на провідні місця, то тільки для того власне, щоб дати новий напрям, нову орієнтацію діяльності цих установ і організацій в умовах визволеного українського життя. Без усякої радості віддаємо ми на се діло наших товаришів, відриваючи від нашої організаційної роботи, і вони приймають сі доручення не як добрий кусок, а як мало приємний обов'язок перед даною хвилиною.

Потреби української національної роботи — організаційної, літературної й політичної — такі великі тепер, що стараємося відставляти від неї як найменше сил, і тому завсіди готові залишити кожне місце в руках людини нам созвучної, суголосної, що стоїть на ґрунті інтересів краю й його людности, признання прав і потреб української більшости, при забезпеченні прав меншостей. Чим більше буде таких певних і суголосних, солідарних з нами людей з неукраїнців, тим легша буде робота українців і тому вони можуть їх тільки вітати тут на Україні.

ГАНЕБНИЙ ПАМ'ЯТІ

Під таким заголовком була надрукована, рівно двадцять років тому — в першій числі „Украинского Вестника“, що виходив у Петербурзі під час першої Думи, моя статейка з приводу скасування славнозвісної заборони українського слова — „коротке, але прочуте“, як говориться — прощальне слово сьому найганебнішому винаходові царської обрусительної політики супроти українства, санкціонованому „Царем-Освободителем“ на літньому спочинку в Емсі 18/30 травня 1876 року. „Временныя правила о невременной печати“, видані тоді, весною 1906 р., перед самим відкриттям Думи, касуючи попередню (предварительну) цензуру взагалі, заразом покасували всякі виїмкові обмеження для друків на „иностранных или инородческих языках“, і тим способом позбавили сили — навіть не назвавши по імені — сей хитроумний винахід спільної творчості петербурзьких і київських обрусителів 1870-х років. „Малароссийское наречие“, чи „жаргон“, чи „арго“, — як його величали державні мужі „благополучно царствовавших“, „временными правилами“ 1905 р. був цілком зрівняний з „государственным языком“ у нововизначеній цензурній практиці.

Се був один із тріумфів українського визволення в російській революції. Царська бюрократія, цілий рік крутивши в руках сей нещасливий „юзефовичівський закон“, у прикрій свідомості, що з моменту, коли стало неминучим означити якийсь „хід назустріч громадянству“, „закон“ сей ніяк врятувати неможна, — все таки не рішилась його скасувати. Після того, як усі оракули, запитані в цій справі комітетом міністрів зимою 1904-5 р. — петербурзька академія наук, київський і харківський

університети і сам верховний сторож України київський генерал-губернатор рішуче висловились за скасування яких-небудь обмежень українського слова, — комітет міністрів признав таки у вересні 1905 р. скасування акту 1876 року „несвоевременным”. Тільки революційні події кінця 1905 року, селянські рухи, професійні страйки, робітниче московське повстання, натиск інтелігентських кругів, змусивши бюрократію до капітуляції, — вирвали з її рук разом з іншим старорежимним лахміттям сей указ. Але й тут старорежимний уряд не зважився на який-небудь „благородний жест”, який міг би свідчити про свідому, принципіальну відмову від вікової політики національного гніту і насильств. Він мовчки пожертвував ним, викинувши разом з іншим поліцейським сміттям перед відкриттям Думи, „серед загальної чистки, переведеної всеросійською бюрократією впередень приходу нового господаря — народного представництва”, як я писав в отій своїй статті зперед двадцяти літ.

Се було характеристичне і симптоматичне: секретна, бюрократичною таємницею оповита поява сього виродка старорежимного україноненависництва, і такий мовчазний його похорон. Свого часу звісний консультант київської жандармерії в українських справах С. Щоголев у своїм підручнику противукраїнської інквізиції висловив скромний жаль (як подобало льояльному чиновникові V кляси), що сі протиукраїнські розпорядження 1876 р. і додаткові інструкції 1881 р. „не були офісіально опубліковані — і се давало їх появі якийсь відтінок таємничости і якоїсь боязької нерішучости”. Дійсно, акту 1876 р. своєчасно не розпубліковано, не умотивовано, навіть його правний титул зістався незвісним — що се було: „закон”, „положення”, „інструкція цензурному відомству”, і тому його означали всякими описовими назвами, як от „юзефовичівський закон”, тощо. Коли закордонна опозиційна преса з тріумфом винесла перед світ сей секретний указ, як акт нечуваного варварства і злочину супроти волі і культури, — особливо вопіючий в обстанові тодішнього російського слов'янофільства: офіційної акції на оборону слов'ян від турецького насильства, потім „визвольної війни” та лібералізму і конститу-

ціоналізму на вивіз для „балканських братушок”, — урядові сфери, ці „внутрішні турки”, як їх називав Драгоманов, не відважились виступити на оборону своєї антиукраїнської політики і свого грубого насильства над братнім народом. І так само потиху і мовчки, не зробивши проби оправдати сей акт, чи обрахуватися з його наслідків, вони потиху кинули його, — як злодій кидає в воду свої одмички, коли дальша „практика” стає небезпечною.

В нас, тодішніх українцях, се викликало гостре почуття втіхи, коли ми побачили, як боязько і соромливо тікає „начальство” з своїх антиукраїнських позицій. Крім конкретних здобутків, ми мали і певне задоволення в сій моральній конфузії насильників. Я писав тоді в згаданій статейці:

„Відступаючи бюрократія кинула мовчки до ями один з найгрізніших витворів своєї державної мудрости: не стало духу навіть голосно заявити про його скасування!

„Очевидно його негідність була занадто ясна навіть для неї самої, аби про нього говорити, і ми певні, що з того брудного місця, де він опинився, його не по пробують витягти навіть неперебірливі руки бюрократичних спасителів вітчизни”.

Сі віщування були справедливі тільки вчасті. Бюрократія дійсно не мала відваги відновити скасованої заборони, навіть серед усіх пізніших обгострень реакції. Але пам’ять про нього як про закопаний скарб, як про затоплений дзвін, похоронений у бурхливім потоку революції, — бентежила її уяву. Коли революційні хвилі затихали, до неї долітав підводний гук сього дзвону і будив шум і жаль за сими абсолютними заборонами 1876 року, котрі вона даремно силкувалась заступити мережею частинних адміністративних, судових, поліцейних, цензурних причіпок, обрахованих на загальмування українського руху і українського письменства. І на решті її надії спочили на перспективах можливої війни з Австрією, на позазаконний воєнний стан, коли можна було вільно розправитися з українським рухом, з українським словом і всіма причетними до них. Проголошення

війни було вперед прийнято за знак для фактичного відновлення практики 1876 року. Українські часописи були заборонені відразу. Для всіх інших видань відновлено вимогу „общерусскаго правописания”, і припинено їх вихід за те, що вони не виконали сеї вимоги, а слідом на підставі фактичного невиходу повідбирано всякі дозволи на видання, і т. д.

Се потривало більше, як два роки, і в зв'язку з усякими іншими вислідами воєнного стану, особливо з розгромом українства, заподіяним російською окупацією Галичини, встигло наробити серйозних спустошень в українському житті. Кінець-кінцем і воно пройшло, і нове життя піднялось на руїнах війни. Але затоплений дзвін 1876 року видимо досі дзвонить, його гук у хвилях революційного затишку бентежить слухи патріотів панрусизму. І се понуджує нас присвятити кілька слів ганебній пам'яті „юзифовичівського закону” в п'ятдесяту річницю його породу во граді Емсі 30 травня 1876 року.

Від часу, коли Україна зв'язалася з Москвою, і за політичним зв'язком прийшов культурний (то значить у тодішніх формах — церковний: перехід київської митрополії в залежність від московського патріярхату), українське культурне життя стало підпадати різним катаклізмам від московських мішань, московського контролю, московської цензури. Почалось від контролю патріярха над не православними, догматичними поглядами київських богословів, а скінчилось — у редакції геніального московського насильника Петра Вел. — заборонаю яких-небудь язових відмін в українських виданнях, що майже на ціле століття загальмувала всякий друкарський рух, книжну справу і літературну працю на Україні. А коли нарешті світська книга якось визволилася зпід букви сеї заборони, українська думка, українське слово — і включно до українського акценту в вимові, мусіли пробиватися через сітку всяких заборон, обмежень і запідозрівань, які неймовірно гальмували розвій українського культурного життя і відстрашували обивательську масу від будьякої причетности до нього. Заборона 1876 року, що потривала без двох місяців цілих тридцять літ та вивела з лав українського активу цілий ряд поколінь, —

була тільки найбільш яскравим і голосним явищем, — але подібних перепон, часом менш абсолютних і менш тривких, українське культурне життя за часи свого зв'язку з Москвою зазнало безліч! І вони в загальній сумі утворили таку „натуральну” для багатьох ситуацію, де українська культура, що давніш ішла напереді Московщини в зв'язках з культурним світом, у культурних домаганнях і досягненнях, зійшла на провінційальний додаток до „світової” російської культури. Додаткові цьому, на гадку одних, не треба було потурати, щоб він не відтягав сил від єдиної російської культури; на гадку інших, більш ліберальних — його можна було терпіти і навіть культивувати, в інтересах різnorodности і багатства тої російської культури, як її провінціалізм. Але майже нікому або й таки нікому поза свідомою українською інтелігенцією не здавалось можливим, тим менше — бажаним, щоб українська культура, слово, творчість стали рівнорядними з великоруськими, або краще сказати, заняли таке місце в житті України і сповняли для неї такі ж функції, які для Великої Росії сповняє культура великоруська, інакше звана російською чи руською. Отже, коли тепер на такому становищі серйозно стали не тільки „невідповідальні українські гуртки”, як колись за царських часів, а керівники Української Республіки, члени Всесоюзного Центрального Комітету, — се наповнило тривогою, як бачимо, дуже і дуже багатьох ревнителів руської культури і руської державности. Почулися голоси не тільки в обивательських розмовах, у викриках білої емігрантської преси, але й у всесоюзних дебатах.

Розуміється, мало хто говорить, про відновлення колишніх заборон, про перечеркнені революцією, двадцять літ тому, обмеження українського слова — про затоплений дзвін 1876 року! І за старих царських часів у російських кругах не було добрим тоном підтримувати чи оправдувати ці обмеження. Ліберальні круги знали, „что эту грязную работу” придавлювання українського життя в інтересах великоросійського сповняє адміністрація, жандармерія, поліція, „министерство народного просвещения, святейший синод, управление по делам печати” і багато різних інших „почтенных и полупочтенных”

установ. Тому нетактовним уважалось підчеркувати великоруську національну точку погляду, „відкривати національне лице” великоруське — як се почали робити збиточники „вехисты”, Струве з компанією. За краще, тактовніше, а в результатах видатніше вважалося налягати на непотрібність обгострювання національного питання, на другорядне значення його супроти далеко важнішого завдання — втягування мас у круг загально-людських інтересів, розуміється, — дорогою єдино можливої великоруської культури. І тепер, навіть у білій пресі, що проливає сльози над українізацією, над недопустимою слабодушністю комуністів, які серйозно здійснюють се гасло українізації, замість тільки дурити ним хохлів, — навіть там мало хто договорюється до відживлення старих заборон.

Але закріпити на вічні часи те підрядне становище, на яке звели українську культуру царські заборони, — ту дистанцію, яку вони витворили між державною великоруською культурою і культурами провінціальними, і в першій лінії — найбільш претенціозною і небезпечною між ними — культурою українською. Забезпечити за великоруською культурою абсолютну гегемонію. Дати великоруській мові, літературі, історії і т. д. під різними аспектами роль обов'язкових і пануючих предметів у шкільному навчанні. Зіставити місцеві культури при „домашнім ужитку”, а за великоруською культурою — значення „окна до Європи”: тої форми, в котрій світова творчість має доходити до знання, свідомости і вжитку „менших народів” (зайвість перекладів на українську й інші мови, коли всі ці провінціальні народи можуть користуватися перекладами російськими; зайвість українських форм для таких вищих культурних явищ, як скажім, опера; можливе обмеження українського театру місцевою побутовщиною — тим часом, як світовий репертуар мав би зістатися фактичною привілеєю театру російського і т. і.). Одночасно використати всі матеріальні лишки провінцій на розвій всесоюзних, себто фактично великоруських установ. Їх розростом і одночасними обмеженнями культурних установ провінціальних звернути всю культурну творчість, поскільки

вона підіймається над рівнем масового мінімуму, в течію великорускої культури. Се, як бачимо, являється ще й тепер цілком конкретним завданням adeptів великоруської великодержавности, чи імперіялізму, — їх же ім'я легіон!

Чи треба підчеркувати — що все се ті самі мотиви, які свого часу диктували обмеження і заборони царського уряду?

Чи треба вияснити, що відновлення в рямцях Радянського Союзу такої боротьби, котра б питання про обсяг і зміст національних культур зводила до реального відношення сил національностей, було б рівнозначне з компромітацією ідеї Союзу?

Що відмовлення, скажім, українському народові в перспективах чи можливостях всеї повноти культури, значило б дискредитувати ідею соціалістичного будівництва, в котрім національний колектив не міг би, значить, досягнути таких результатів, які він досягає звичайно засобами звичайного буржуазного хазяйства, неорганізованого і анархічного?

Щоб прийняти великоруську культуру за обов'язкову основу національних культур Радянського Союзу, а всі національні культури звести до ролі провінціальних додатків було б рівнозначне з позбавленням цього Союзу універсального характеру, з відреченням від орієнтації на світове поширення, з замкненням навіки в рамках колишньої Росії, бо тільки в ній великоруська культура по інерції старого панування могла б задержати таке всесоюзне значення.

Мабуть сього нема потреби вияснити. Але мабуть не зайве буде ще раз підчеркнути, що всякі такі потяги в бік старої великоруської великодержавности стихійно мусять викликати обгострення українського націоналізму, яке непотрібно утруднятиме всякий раз соціалістичне будівництво України. Діалектика історичного процесу в тім полягає, що всяка аномалія, витворюючися, самим своїм процесом викликає до життя контр-аномалію, яка для зрівноваження життя починає надмірно розвивати протилежні явища, настрої й орієнтації. Всякий раз, як починає відзиватися затоплений дзвін колишніх

обмежень, насильних зводжень національних культур на підрядне становище супроти великодержавної, втискань їх у вузькі рямці „хатнього вжитку”, побутовості, популярності, масового мінімуму і т. д. та відсування від вищих форм культурного життя, зараз і неминуче починають відживати старі інстинкти національної самоохорони. Робоча енергія від витворчої діяльності перекидається на оборону. Чергові завдання плянового будівництва жертвуються далекосяглим, реальним і нереальним маневрам, продиктованим бажанням випередити стратегічні ходи противника, уневажнити їх, наперед захопити позиції, котрі в процесі боротьби можуть бути страчені.

У противагу імперіялізмові нації-гегемона починають всякими способами роздуватися великодержавні потяги націй другорядних, що засуджуються нею на ролі будівельного матеріялу, культурного погною, на ролі провінцій і колоній. Так званий український шовінізм, підогріваний національний романтизм, національне реакціонерство, містицизм і т. д. — на що так часто нарікають противники українства, старі й нові, в величезній більшості своїй був власне таким продуктом репресії і зазіхань на нього, всяких таких обставин, які гальмували і спиняли нормальний розвій українського життя. Щоб перебороти ці перешкоди, щоб розмахати — грубо висловлюючись, енергію культурного життя, щоб затримати обивательську масу, всюди схильну сунутися по похилій площі найменшого супротивлення та усуватися з ділянок загрожених, де треба обстоювати свої позиції і жертвувати для них своїми шкурними інтересами, — люди, які брали до серця питання й інтереси української культури, свідомо і несвідомо звертались не тільки до засобів раціоналістичних аргументів: від логіки й реального інтересу, але також і до засобів емоціональних: підогрівання національних настроїв і почувань, перебільшування їх засобами уяви, фантазії, ідеалізованими образами минувшости. Так було і так буде скрізь, де національність почуває себе загроженою, покривдженою, обмеженою!

Розуміється, все се явища нездорові з погляду при-

родного і нормального соціального чи національного життя. Але корінь їх лежить у зазіханнях на національне життя і в його природній самообороні. Твердий, розумний, широко закroєний національний курс, взятий комуністичною партією і Радянським Союзом, в інтересах тіснішого союзу села з містом, неутралізує повищі національні емоції українського громадянства краще, ніж могли це зробити „Чудацькі думки” Драгоманова, чи інші хоч які талановиті писання. І навпаки, примара великоруського імперіялізму, що висунулася в виступах Ларіна — Енукідзе й ін. на останній московській сесії Всесоюзного Центрального Комітету, загрожувала обгостренням національної ідеології всупереч усім раціям соціалістичного будівництва. Се правило відчули відповідальні керівники Радянської України, енергійно виступивши против яких-небудь обмежень українського національного розвитку. І їх сильний виступ знайшов найбільш спочутливий відгомін якраз в українських кругах не схильних до націоналістичних перебільшувань — тому власне, що всякий натиск на повноту української культури або порушення перспективи вповні сприятливих до неї відносин у рамках Радянського Союзу, загрожувє якраз підвищенням націоналістичних течій і закаламученням нормального українського національного будівництва. Щоб запобігти українським націоналістичним перебільшенням, треба мати уважне око на обидва фронти: і на українські шовіністичні і на імперіялістичні зазіхання великоруські, польські, чеські і всякі інші.

Така боротьба на два фронти була уділом усіх, хто стояв за широкий, здоровий, нормальний розвиток українського народу — і зістається заповітом нам від великих апостолів Нової України: Шевченка, Драгоманова, Франка — їх же пам'ять нині совершаєм.

(„Україна”, Київ 1926, кн. 4)

„ЯКОЇ МИ ХОЧЕМО АВТОНОМІЇ І ФЕДЕРАЦІЇ”

Українці в політичній справі хочуть: утворити широку національно-територіальну автономію України в складі федеративної російської республіки. Що значать ці слова і який устрій означається нами? Се треба знати ясно, щоб бути свідомим того, до чого ми всі тепер ідемо, й відповісти докладно всякому, хто запитає, чого українці хочуть і до чого простують. В сій книжечці я хочу се об'яснити коротко і ясно, найпростішими й найзрозумілішими словами. А хто схоче про що небудь прочитати ще подрібніше й ширше, на те будуть інші брошури і книги про се будуть виходити.

І так буду перебирати по ряду: що таке автономія, які бувають автономії і якої хочуть собі автономії українці, в яких відносинах автономна Україна має стояти до російської республіки і яка повинна бути та республіка під мислі українцям.

Що таке автономія

Автономія грецьке слово, по нашому б сказати самозаконність (автономія, номос — закон), се значить право жити по своїм законам, самим собі становити закони, а не жити по чужим законам і під чужою властю. Так звалися ті города і краї, які признавали над собою опіку чи зверхність якої небудь держави, але зіставалися при всій повності своїх прав у себе вдома: самі собі становили закони, вибирали собі правителів, заводили, які хотіли, установи і податки та своїми коштами зовсім у всім вільно розпоряджали, мали своє військо, свою монету, свій скарб.

Автономія, котра наближається до такої повної самостійности якоїсь області, називається широкою по-

літичною автономією. Се автономія в справжнім значінню сього слова й, коли говориться просто про автономію без усяких додатків і пояснень до сього слова, розуміється саме таку широку політичну автономію, що більше-менше наближається до державної самостійності. Та се слово вживається часто не тільки в такому значінню, але говорять про обмежену автономію, про автономію культурну, а не політичну, навіть автономію деяких верств і громад. Тому, щоб не було сумніву, про яку саме автономію говориться, і додаються такі слова, як широка політична автономія. Вони підкреслюють і пояснюють, що тут іде мова про найширші права країни самій: порядкувати свої справи й рішати про себе, хоч і не маючи державної незалежності та входячи в склад іншої держави.

Коли ми схочемо розібратися в тих назвах, які означають більше або менше право й можливість якої небудь країни, себто її громадянства, її людности, порядкувати свої справи та правитися по своїм правам і постановам, то йдучи знизу до гори, від меншого до більшого, се будуть такі форми громадського життя:

- повний централізм,
- адміністративна (бюрократична) децентралізація,
- вужча або ширша самоуправа (самоврядування),
- вужча (обмежена) або широка автономія,
- неповна (несуверенна) державність,
- самостійна незалежна держава.

На практиці ці різні форми сполучаються, зв'язуються різними, мало помітними часом переходами. Але я вважаю за краще тут усю отсю драбинку розложити для легшого усвідомлення в різницях більшої або меншої участі громадянства в порядкуванні своїх справ.

При повнім централізмі, докладно видержанім, усім порядкує центральне правительство через своїх урядовців, які мають тісний круг діяльності, щільно обмежений розпорядками правительства, та в усім, що виходить поза ці порядки, мусять звертатися до центрального правительства. Децентралізація також може бути чисто уряднича (бюрократична), коли центральне правительство розширяє права своїх урядовців, намісників чи губерна-

торів, поручає їм порядкувати справами, не питаючися розпорядків центрального уряду або загальних порядків держави. Так буває, коли якась область має свої великі відміни від інших країв держави, далеко від центру, — так було, напр., на Кавказі, де намісники мали широкий круг повновасти в управі, але управа мала характер чисто урядничий (бюрократичний) і громадському самопорядкуванню лишено дуже мало місця. А буває й так, що адміністративна децентралізація сполучається з більш-менш розвиненим самоврядуванням, і тоді така децентралізація, широко розвинена, становить перехід до краєвої автономії.

Самоуправа чи самоврядування, — коли громадянство через вибраних людей (депутатів, гласних, совітників), зорганізованих у радах і виконавчих комітетах, з певними виборними виконавцями, комісарами й суддями порядкує свої економічні, культурні, адміністраційні чи судові справи, — може бути вужчою і ширшою, більше і менше демократичною. Як приклад недемократичного (цензованого) самопорядкування, вузького щодо своєї діяльності та в ній ще дуже обмеженого контролю і впливами адміністрації, може служити старе земство й городська самоуправа в Росії. Мало що належало до них і всі ухвали їх у тих справах підлягали контролі адміністрації, що могла касувати всякі ухвали земські, чи городські, відсувати й не затверджувати вибраних виконавців, їх ухвали і т. ін. Приклад широкої самоуправи (що правда, також недемократичної дає устрій Англії, де сливе нема адміністрації коронної, урядничої, а всім порядкують місцеві ради й вибрані ними судді, комісари й інші виконавчі органи місцевої людности.

Широке самоврядування, зорганізоване на якусь область, забезпечене від втручання центрального правительства, чи його місцевих урядовців, наближається до автономії. Напр. те, що називається краєвою автономією в Австрії (автономія коронних країв), се властиво широке провінціяльне самоврядування, наше земство, тільки розширене на цілу провінцію, часом більшу (як Галичина), часом невеличку (як Буковина) й забезпечене від втручання центральних міністерств і місцевої

адміністрації. Галицький сойм і повітові ради завідують також тільки деякими сторонами економічного, суспільного й культурного життя (школи, головно нижчі, санітарне діло, добродієльні установи, дороги, економічна культура краю). Соймове законодавче право обертається в тих же тісних межах. Його устави й постанови йдуть на затвердження цісаря, так само й краєвий бюджет, що покривається з додатків до державних податків, які може заводити у себе в краю сойм. Тільки останніми часами, коли поляки стали домагатися якоїсь нагороди за те, що Галичина не включається в склад незалежної Польщі, як вони того собі бажали, австрійське правительство (в жовтні 1916 р.) пообіцяло дати Галичині широку автономію, „яку тільки можна сполучити з приналежністю її до австрійської держави”, — поширити її до розмірів майже повної державної самостійности, себто до того, що розуміється під автономією у властивім значінню слова.

Таким автономним життям живуть, напр, деякі колонії Англії, як Канада, Австралія, Нова Зеландія, Полуднева Африка: вони наближаються до повної державности, мають своє військо та флоту, гроші й марки, своє законодавство й суд. Король через свого губернатора (котрого іменують за порозумінням з колонією) виконує тільки деякі права, на практиці зведені до дуже малих розмірів.

Таким чином автономія має в сучасній практиці різні відтінки, різні варіанти, від розширеної самоуправи до повної сливе державности. Теоретичною різницею між простою самоуправою і автономією вважається се, що самоуправа, мовляв, порядкує місцеві справи з поручення центральної влади, а автономія має своє власне право, конституційне, чи то на основі договору з центральною властю, чи то з надання, але такого, якого вже не можна взяти назад односторонньою волею центральної влади. Напр. автономія Хорватії в угорській державі забезпечена конституцією, яка не може бути змінена інакше, як за згодою угорського парламенту й хорватського сойму.

З другого кінця повнота самопорядкування, зведена до як найменших розмірів залежність від корони

(центральної влади), непохитне забезпечення від усяких втручань і обмежень самопорядкування автономної країни надають сій автономній країні уже характер сливе держави. Не легко буває установити різницю між широкою автономією і державним характером такої країни, яка має всю повноту самостійного порядкування. Не раз буває, що там, де одні знавці бачать тільки провінцію з широкою автономією, інші добачають з неменшим правом державу, несуперечну, залежну. Напр., такі спори велися про Україну, чи вона перед скасуванням гетьманства була несуперечною державою, чи автономною провінцією російської держави, і так само про Фінляндію. Тільки в федеративних державах нема такої непевності: там кожний автономний член федерації є державою, тільки неповні самостійною, несуперечною.

Національно-територіальна автономія

Так от пояснено, які відміни автономії бувають щодо її обсягу й що значить се, що хочемо широкої автономії.

Тепер перейдемо до вияснення, що значить оце гасло національно-територіальної автономії.

Се пояснення додається тому, що автономія може бути не національно-територіальна, а краєва, обласна, себто територіальна тільки, без зв'язку з національністю, або тільки національна, без зв'язку з територією. Щоб пояснити ті різниці, я вертаюся знову до Австро-Угорщини, де були вироблені домагання національно-територіальної і чисто національної нетериторіальної автономії.

Діло в тім, що в Австро-Угорщині права автономії самоуправи надано (в 1860-ох рр.) „коронним краям” або провінціям у такому складі, в якому вони були в той час або, як висловлюються австрійські політики, — так, як вони „історично зложилися”. Напр. Галичина творить один „коронний край” так, як її зліплено зовсім випадково й механічно з різних куснів колишньої Польщі: старе українське галицьке князівство, з українською людністю, сполучено разом з корінними польськими землями (краківською землею) і зроблено з них один край, що має спільний сойм, спільну краєву управу, ви-

бирану ним, спільний краєвий скарб і т. д. Наслідок того був такий, що поляки з східньої (української) Галичини разом з поляками західньої (польської) Галичини, завдяки ще й недемократичній (цензовій) організації автономного представництва, мали більшість у соймі, проводили такі постанови, які були корисні тільки для польської народности, витрачували краєві гроші на польські цілі, обсаджували всякі місця в самоуправі поляками і т. ін. Через те галицькі українці поставили здавна домагання поділу Галичини по національності на дві автономні території, українську й польську, себто, щоб замінити краєву автономію національно-територіяльною автономією. Такі домагання ставилися і в деяких інших краях, де були зліплені до купи території з різною людністю і їх можна без великого труду розділити.

Але бувають такі краї, де людність перемішана так, що й не можна її розділити по місцевостям. Бувають народності так розпорошені, що ніде вони не мають країни такої, щоб там була їх більшість. В такому от становищі особливо жиди. Тому найбільше з їх сторони підноситься думка, що національно-територіяльна автономія все таки не задовольняє національних домагань, а краще б триматися національної автономії, не територіяльної (або екстериторіяльної). Себто, щоб права самопорядкування мали люди, горожани з різних країв держави, які признаються до якоїсь національності та вписуються на лісту (список) цієї національності; щоб їм вільно було мати свій сойм, свій скарб, куди б ішла якась частина податків, які вони платять, і з тих грошей вони могли б обслуговувати свої культурні потреби, — удержувати школи, театри, музеї, шпиталі і т. ін.

Та все це, поперше, доволі складна річ, бо поруч того прийдеться організувати самопорядкування територіяльне (такої проби ще не зроблено, як воно буде), подруге — таке національне самопорядкування може полагоджувати тільки деякі справи (саме культурні, тому й автономія така зветься культурною). Тому до такої організації прийдеться звертатися для заспокоєння потреб розпорошених національностей, там же, де якась

національність має свою ясно означену територію з виразною своєю більшістю, там національні потреби цієї народности заспокоюються національно-територіальною автономією, а потреби національних меншостей забезпечуються певними постановами, які зіставляють їм представництво в автономних установах і різні права на задоволення їх культурно-національних домагань.

Українці хочуть, щоб з українських земель російської держави (бо про них говоримо поки-що, не зачіпаючи іншого питання, об'єднання всіх українських земель) була утворена одна область, одна національна територія. Сюди, значить, мусять увійти губернії в цілості або в переважній часті українські — київська, волинська, подільська, херсонська, катеринославська, чернігівська, полтавська, харківська, таврійська й кубанська. Від них треба відрізати неукраїнські повіти й волості, як скажім, північні повіти чернігівської губ., східні кубанські тощо, а прилучити натомість українські повіти сусідніх губерній, як хотинський і частини акерманського бесарабської, східні часті холмської губернії, полудневі окрайці губ. городненської, минської, курскої, західні часті Вороніжчини, Донщини, чорноморської і ставропольської губ. **Так утвориться територія, де українська людність становить більшість** (у городах тепер українців менше, але городаи мусять іти за більшістю доохресної території). **Ся українська територія має бути зорганізована на основах широкого демократичного (не цензового) громадського самопорядкування, від самого споду („дрібноі земської одиниці”) аж до верху — до українського сойму. Вона має вершити у себе вдома всякі свої справи — економічні, культурні, політичні, удержувати своє військо, розпоряджати своїми дорогами, своїми доходами, землями і всякими натуральними багатствами, мати своє законодавство, адміністрацію і суд.** Тільки в деяких справах, спільних для всеї російської держави, вона має приймати постанови її загального представництва, в котрім братимуть участь представники України пропорціонально до її людности й людности всеї російської республіки. Оце розуміється, коли гово-

риться, що ми хочемо національно-територіальної автономії України, широкої, політичної й демократичної.

З брошури „Якої ми хочемо автономії і федерації”, Київ 1917, передрукованої у „Віснику СВУ”, Відень, 1917, чч. 41-42 і випущеної окремою відбиткою під наг. „Якої автономії і федерації хоче Україна”.

ПРОМОВА НА ЗАСІДАННІ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ 17 ГРУДНЯ 1917 р.

Голова проф. Грушевський: Перше, ніж закрити се засідання нашої 8-ої, і я буду надіятись разом з Вами усіми, останньої сесії Центральної Української Ради, найвищого органу України, тепер найвищого органу самостійної і незалежної Української Народної Республіки (овація), позволю собі висловити глибокі почуття вдовolenня, як з пройденої сесії, так і взагалі з цієї великої пройденої путі за ці 9 місяців існування нашого революційного органу. Коли я порівняю нинішній момент з тим моментом, коли я, вибившись з заслання, в котрім мене держав старий режим, уперше взяв провід у Центральній Раді, яка містилася в моїм теперішнім кабінеті внизу, і се було одиноке, чим тоді Центральна Рада розпоряджала на українській території, не маючи навіть того, що нам пізніше пропонували товариші соціалістобольшевики, — вдоволитися повністю влади в Педагогічній Музею, оставивши владу Радам Робітничих Солдатських і Селянських Депутатів поза ним, — коли я порівнюю той момент з нинішнім моментом, то зрозумієте, що мене так само, як і всіх Вас, наповняє почуття великого вдовolenня за ті пройдені події.

Недалеко, очевидно, той момент, коли Українська Центральна Рада, як верховний орган України, буде мати змогу передати свої функції суверенному органу Української Народної Республіки, Установчим Зборам, призначеним на 9-го січня 1918 року. Звіdomлення, дане нам з діяльності Головної Комісії про вибори в Українські Установчі Збори, наповняють мене певністю, що дійсно 9-го січня в сім будинку зберуться Українські Установчі Збори, той суверенний верховний орган Української На-

родної Республіки. Але, що нас ділить ще кілька тижнів від того моменту, кілька тижнів, які в сей незвичайний, гострий і відповідальний момент мусять бути пережиті нами в великім напруженні усіх наших думок і матеріяльних сил, нехай буде мені вільно, не тільки як голові Української Центральної Ради, а як одному, на жаль, з найстарших представників Українського Національного руху, які засідають у сім будинку, висловити кілька гадок з приводу нами пережитого і того, що лежить ще перед нами.

Я повторюю — наші успіхи, осягнені за тих 9 місяців, величезні. Почавши зі скромної організації культурних і професійних українських організацій, які зібрались в однім з маленьких приміщень сього будинку, ми перетворилися в орган найвищої влади, признаної цілою Україною, я повторюю з притиском, цілою Україною, бо рука насильників, котра простяглася на певну частину території української, розуміється нічого не міняє в загальному настрою, в об'явленні волі України вважати своїм одиноким верховним органом тільки ту Українську Центральну Раду, котра зібралась тут, котра засідає тут і котра буде звідси правити Україною і надалі. З тих завдань, котрі стоять перед нами, національних, політичних і соціяльних, ми, розуміється, не могли в однаковій мірі сповнити всі ті завдання. В одних областях ми зайшли далі, в інших ми могли зробити менше, ми зробили може замало і навіть з певністю замало супроти потреб, котрі ставить наше життя. Але супроти безмежної широти програми, яка стояла перед нами, ми не могли йти в усіх областях однаково і, розуміється, те, що зроблено нами в сфері наших національних досягнень і досягнень політичних, далеко більше, ніж те, що встигли ми зробити в сфері досягнень соціяльних. В сфері політичній ми зробили багато. Обставини зложились так, що осягнули навіть більше, ніж ставили се своєю метою. Ми стояли і стоїмо на принципі федерації і українські фракції в Центральній Раді в останній сесії зазначили, що стоять на ґрунті федерації і не мислять собі існування України в формі відокремленої політичної одиниці. Але обставини зло-

жились так, що фактично Україна стала вже, як я сказав спочатку, самостійною і незалежною Республікою. З того боку влади ми не маємо нічого додати, бо як признають усі найбільш ригористичні представники науки державного права, де упадає центральний об'єднуючий орган державний, там часті державної одиниці, які входили в те об'єднання, стають незалежними, самостійними державами. І не треба собі закривати очей на те, що Україна, наша Українська Народна Республіка, стала такою самостійною і незалежною державою і буде оставатися такою до того моменту, коли заходами її, спільно з іншими федеруючими республіками, буде організовано якийсь федеральний центр, якому вона і інші республіки передадуть щось із свого суверенітету. І я не зовсім розумію деяких з моїх старих товаришів по національній роботі, які в тій сесії хотіли своєю організацією підчеркнути ще більше принцип самостійності України. Я кажу, що фактично обставини поставили нас уже на тій межі, за котру вже в розвою самостійності нема куди йти. Я думаю, ясно усім українським фракціям, які тут засідають, і я, власне, повторюю, що не бачу причини, щоби се тепер якійсь групі особливо треба було підчеркувати. Що більше, я кажу, що нема чого підчеркувати, як чогось нового, того осягнення нами повноти державности і повноти самостійности. Я підчеркую і кілька разів робив се, що ми не являємось, як часто висловлюються, якоюсь новою і молодою республікою, ми відновляємо тільки нашу державність, якою ми жили і яка була відобрана від нас проти нашої волі, без признання, з тим відобранням ми ніколи не мирились. Державність наша являється таким же старим постулятом, як і наші соціальні програми, соціальні перспективи і досягнення. Те, на чім ми сперечались, тепер, питання соціалізації, націоналізації, муніципалізації і т. і., для мене, як для історика, являється тим, що вже було, що вже стояло на черзі і не могло бути осягнене тоді, і я прислухаючись до тих дебат, які велися в високому зібранні, почуваю себе, мов на „машині часу”, яка переносить мене в ті часи, коли ті питання стояли перед українським робочим народом і інтелігенцією, тільки, що тоді

вони не називались так прецизно, не носили тих деталізованих назв, а лише представлялись у грубих нарисах і не були осягнені. І різниця тепер між нашими часами і тими питаннями зперед 270 літ, що тоді вони виносились як щось неясне, для чого не було навіть назви, не тільки програми, а тепер стали перед нашими робочими масами, тими підвалинами, організаціями, на яких опирається наш верховний орган, наш Парлямент Української Республіки, з незмірною виразністю. Старі постуляти політичні і соціальні вернулись знов, але вернулись у небувало ясних і освідомлених формах, і власне в тій свідомості, з якою наші селяни, наші солдати, наші товариші робітники тепер приступають до тих питань, та свідомість і та рішучість, котру вносять у здійснення тих завдань, се не тільки велика різниця з нашими предками, але й великий залог успіху в наших національних, політичних і соціальних досягненнях. І я всею силою підтримую переконання, що з тим, як національна сторона нашої програми, політична сторона нашої роботи дійшла вже, бодай з формальної сторони свого завершення, тепер на чергу стає і вимагає від нас усеї енергії розв'язання проблем соціальних у дусі інтересів наших селянських і робітничих мас. І нема сумніву в тому, що енергія наша буде направлена віднині в той бік. Розуміється, формальна сторона нашого політичного життя — вона тільки поставлена — а не обґрунтована, не забезпечена від усіх можливих посягань на неї і тому в сім напрямі мусить бути напружена наша увага, товариші, і всіх, хто послав вас сюди, щоб ті національні і політичні форми, відновлені нами в такій повності, були закріплені і забезпечені від посягань. Але в ці форми мусить бути влитий тепер соціальний зміст, здійснення тих великих заповітів наших предків, котрі передали нам, не змігши їх здійснити, і потім пізніші покоління були зрабовані не тільки зі своїх досягнень, але навіть і зі свідомости потреб на такі довгі часи. І нехай буде вільно мені, не тільки як голові Центральної Ради, але як одному з старших, як я вже сказав, робітників національних, в сьому нашому зібранні, нехай вільно буде мені на прощання, на закінчення сесії віддати чолом представникам робочого українського наро-

ду, тих 80 відсотків українського народу, яких бачу тут перед собою. (Овація:).

Власне як історик — сторож наших державних, національних і соціальних традицій, як чоловік, котрий так довго працював над історією політичної і соціальної мислі України, я вважаю потрібним віддати честь товаришам, представникам робочого українського народу за ту свідомість, за той такт, за ту витривалість, котру вони внесли в діяльність свою в Українській Центральній Раді і в ту роботу на місцях за ті 9 місяців, об'єднуючи національні завдання з завданнями соціальними і завданнями політичними і не даючи ні на хвилю унести себе якими небудь невідповідальними для даного моменту соціальною нетерпимістю чи максималізмом, ані відтягнути себе в сторону шовінізму національного, який би затемнив і соціальні потреби і класові інтереси робочого народу. В тому я бачу велику запоруку в будучності нашої політичної роботи, я твердо надіюсь, що той такт, якй наше селянство і наші робітники виявили за всі ті місяці в Центральній Раді і поза нею, охоронить нас від якого небудь погубного для наших завдань роздвоєння, якої небудь боротьби, котра могла би перешкодити нашому походу до закріплення тих політичних і соціальних досягнень, котрі перед нами поставила революція. В тих хвилевих сутичках партійних і класових, які тут виникали, зпоза них завжди впливав той великий такт нашого робочого народу, селянства і робітництва, котрий підказував їм, що доки не закріплені і не забезпечені во віки вічні ті досягнення революційного українського робочого народу, тут не може бути якої небудь усобиці на ґрунті чи політичнім, чи класовім. І я позволю собі звернути на се увагу товаришів з неукраїнських організацій, котрі в дебатах останньої сесії висловляли невдоволення переваги національного державного елементу в наших дискусіях. Товариші! Власне в тій домішці великої політичної і державної свідомости нашого народу, національної свідомости наших робочих верств, лежить ґарантія того, що тут не буде розколів ніколи до повного заповнення соціальних і класових інтересів, і що наші робочі групи ніколи не загублять тої провідної ідеї спільного об'єднання в інтересі

спільних наших революційних здобутків. Високоповажні Товариші з неукраїнських організацій! Ви повинні не жатись, а цінити той твердий національно-політичний цемент, який об'єднує різні категорії нашого українського робочого народу. Принаймні я бачу в сім тверду запоруку того, що між українським селянством і українським робітництвом ніколи не дійде в тій стадії нашого політичного життя, коли наші політичні здобутки ще не закріплені, до якої небудь серйозної сутички або уособиці. В тім я черпаю глибоке переконання, що Центральна Рада корисно доживе тих тижнів, котрі ділять нас від українських Установчих Зборів і передасть те, що вона не встигла довершити, в ще твердіші, ще певніші руки Суверенних Українських Установчих Зборів. І я, Високоповажані Товариші, позволю собі, прощаючись з Вами на сій сесії, сказати: „До побачення в Українських Установчих Зборах Української Народної Республіки! Нехай ніякі перешкоди не перепинять того, що порішилося в нашому зібранні, щоб Українські Установчі Збори зібрались тут 9-го січня. До побачення, Товариші!

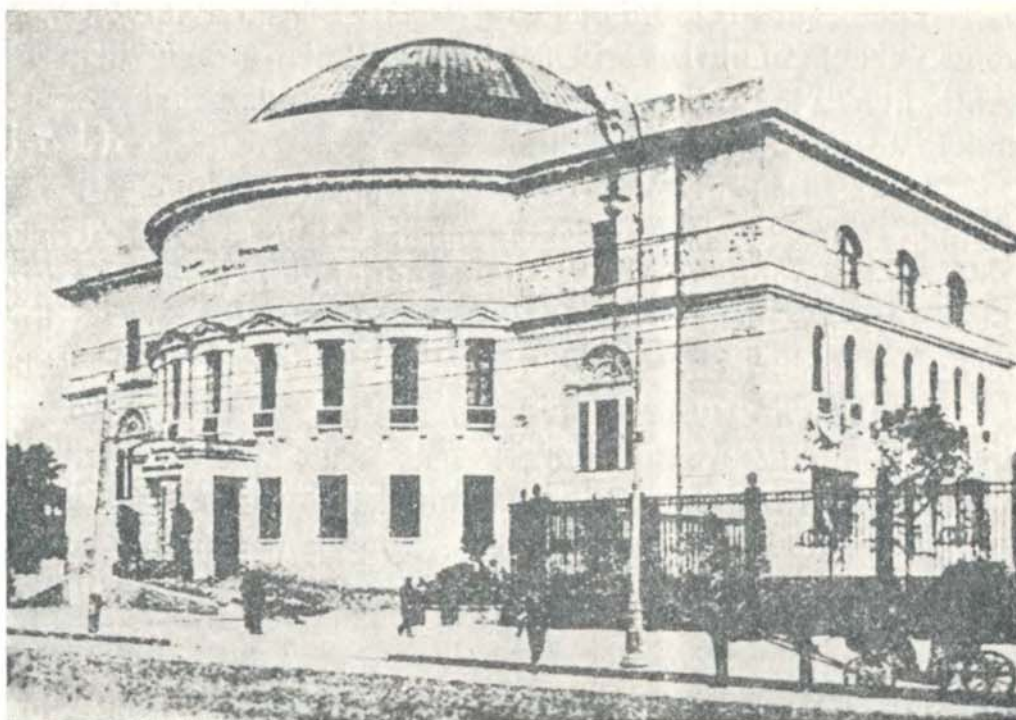
ВІДПОВІДЬ НА ПРОМОВУ ЛЕВИЦЬКОГО АРТІЛЬНОГО БАТЬКА

Я безмірно вдячний Товаришам за слова, котрі висловив тут найстарший зпоміж нас, мій дорогий високоповажаний Товариш у довголітній національній роботі і також представник селян, але я, дорогі товариші, розуміється ні на хвилю не туманюсь тим, що мов-би моя праця мала яке небудь велике значення в тому великому процесі, в тому великому поході, який зробила Україна за той час. Героєм того походу був український народ, українські робітничі маси. Український солдат зробив революцію, український селянин і робітник її закріпили, і я, товариші, відповідаючи на те, можу тільки попросить Вас, навпаки, разом зі мною крикнути робочому народові і тій інтелігенції українській, котра уміла найти солідар-

ність з ним, і тим елементам неукраїнським, котрі уміли оцінити той момент і йшли дружно з нами в той великий момент:

Їм похвала і їм слава за все, що Ви досягнули. Слава, Товариші!

(З архіву
Володимира Кедровського).

Будинок Центральної Ради в Києві

В ПЕРШІЙ ДЕЛЕГАЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ПАРТІЇ СОЦІЯЛ-РЕВОЛЮЦІОНЕРІВ

I.

По приїзді Директорії до Києва, при кінці 1918 р., виянилось зовсім виразно, що в даних обставинах на Україні для мене неможлива не тільки якась політична робота (співробітничати з Директорією я й сам не вважав для себе можливим, після того, як стали вияснятись усі непевності взятого нею правого курсу, обрахованого на порозуміння з антантськими агентами), але так само й усяка робота культурно-організаційна. Нові пани ситуації з пильністю і енергією, вартими кращого призначення, старались перетяти мені кожну акцію, до якої я брався, і, справді, перетинали досить успішно (напр., у піднятій мною справі реорганізації Академії Наук). Побачивши се, я звернувся до Центр. Комітету партії У. С. Р. з пропозицією, щоб обі соціалістичні партії вислали закордон своїх делегатів для контакту з заграничними соціалістичними організаціями, для обопільної інформації й для контролю державного представництва У.Н.Р., яке з незвичайним успіхом і в істно велетенських розмірах тоді формувалось кабінетом Директорії. В ролі такого делегата від У.П.С.Р. я заявляв готовність виїхати негайно закордон, вважаючи безпосередній стик з європейською демократією в тім моменті далеко важнішим, ніж залицання коло антантських кабінетів.

Центральний Комітет партії прийняв цю мою пропозицію прихильно, але кінець-кінцем тодішній голова ради народних міністрів В. М. Чеховський заявив, що Директорія поставилась до мого пляну і особливо — до моєї кандидатури рішуче неприязно. Мій плян замінено іншим. В склад делегації на паризьку мирову конферен-

цію рішено включити по два представники від партій У. С. Р. і У. С. Д. з правом рішального голосу в усяких політичних справах. Так було зроблено: Ц. К. УПСР, делегував Ісаєвича і Салтана, УСД призначила Матюшенка і Дідушка, і вони виїхали в січні з делегацією (за виїмком Салтана, тоді несприутнього), а я з деякими товаришами подався після Трудового Конгресу з Києва до Камінця.

Але за місяць в директоріальних кругах переважала думка, що замість вишукувати різних способів на те, аби зробити мене нешкідливим для Директорії на Україні (включно до різних плянів фізичного усунення), далеко зручніше буде позбутися мене з України, сповнюючи мій плян виїзду в делегації партії. І так під час мого переїзду з Києва до Камінця, в лютім, Ц. К. міг уже мене потішити звісткою, що виїзд мій закордон став можливим, бо кошти для нього знайшлись.

Уможлививши таким чином мій виїзд з матеріальної сторони (про що я довідався сливе аж рік пізніше), уряд Директорії відмовив одначе партії в усіх інших облегшеннях моєї подорожі) я сам безпосередніх зносин з урядом не мав). Навіть дипломатичного паспорту, котрим так щедро наділювано усяких другорядних і третьорядних агентів, мені не видано. Зате ввесь час моєї подорожі я чув, як мене окружає „опіка” агентів Директорії, обрахована на те, щоб по можності мене ізолювати, дискредитувати мою діяльність.

Доїхавши за кілька день до Станиславова, де я мав застати М. Ковалевського, наміченого мені в товариші, я довідався, що він також виїхав до Рівного. Дожидаючи його, я між іншим мусів зайнятись місцевими ес-рами, котрих галицький держ. секретаріат почав формально гнати з Галичини. Я навіть не мав часу зістатися довше в Станиславові, щоб докладніше вияснити пляни нових членів кабінету. Звістка про те, що на Великодніх святах має зібратись конференція Інтернаціоналу в Амстердамі, змушувала мене яко мога спішити до Праги, щоб поспішати звідти поспіти на сю конференцію. Проте я відчув з усею силою, як зміна — присутність українських соціалістів, с-рів у тім числі, в кабінеті Директорії, ут-

руднює позицію українських соціалістів перед лицем соціалістичних партій Заходу і ускладнює роботу делегації.

II.

Приїхавши до Праги, яко мога швидше, найкоротшою дорогою, я все-таки діставсь туди вже перед самими Великодніми святами 18. IV 1919 р. і переконався, що при тих відносинах, в яких опинились українські місії закордоном, і при тім становищі, яке вони займають супроти мене, мені треба відложити всяку надію на те, щоб протягом яких 5-6 день дістатись до Амстердаму. Я не міг потрапити на сю конференцію. Супроти того, я поспішив протелеграфувати Ісаєвичу і Шрагу поїхати на конференцію. Шраг відповів, що не має ніякої змоги виїхати, а паспортіві труднощі не дали й Ісаєвичу поїти до Амстердаму. Конференція була дуже коротка, справи відложено до довшої, призначеної в Люцерні на 1 серпня. Туди треба було загодя приготувитись.

Розвідавши про порядок приймання партій до Інтернаціоналу, я рішив використати свій побут у Празі для того, щоб приготувити потрібний матеріал, в виді кількох інформаційних брошур про партію і про ситуацію на Україні — для бюро Інтернаціоналу, для соціалістичних партій і взагалі західноєвропейської публіки. Протягом двох місяців, що я прожив у Празі, я приготував і видрукував по французьки під фірмою делегації три брошури. Крім того, я нав'язав за сей час зносини з чеськими соціалістами, відновив і поширив свої зв'язки в кругах наукових і політичних, між іншим — старався в'яснити їм потреби й вимоги новоприлученої до Чесько-словацької республіки Закарпатської України, на котру почали з різних сторін світу злітатись різні обрусителі.

Моя давніша знайомість з проф. Т. Масариком, новим президентом республіки, дала мені змогу після того, як на Україні протягом довгого часу я був відтятий від європейського життя, поінформуватися з компетентних джерел про політичну ситуацію та в'яснити собі, наскільки має підставу орієнтація, взята Директорією, на Антанту. Розмови, які я мав з ним і з заступником

міністра заграничних справ Штепанком (має бути: Штефаніком, ред.), (міністер Бенеш був у Парижі, при мировій конференції), а також з відомим англійським публіцистом — слов'янофілом Сетоном Уотсоном (Скотус Віатор), котрого в тім часі гостив у себе президент Масарик, а я був знайомий з ним теж зі Львова, куди він приїздив перед війною, студіюючи австрійські відносини, були дуже для мене цінні з цього погляду.

Вони впевнили мене, що Самостійна Україна не може сподіватись ні признання, ні піддержки від держав Антанти. З одного боку ці держави — особливо Франція і Англія почують себе винними перед Росією, котру так безоглядно і немилосердно використовували в війні в своїх інтересах і, вирятуювши себе, її довели до повного розвалу і упадку. З другого боку, в західніх буржуазних кругах не вірять у те, що стара Росія, милитаристична й імперіялістична, царська чи конституційна, таки вмерла дійсно. Вони думають, що вона відродиться, знову займе сильну позицію і тоді воздасть повною мірою всім, хто був відвернувся від неї, або робив що-небудь на її шкоду. Сим аргументом головню й орудували закордоном всякі представники єдиної Росії.: прийде, мовляли, Велика Росія знову і спитає кожного, як на страшнім суді — де ви були і з ким ви тримали тоді, як я була нища і поругана? І сей аргумент дійсно робив психологічне враження дуже сильне.

Було ясно, що ні правительство французьке, чи англійське, ні французька або англійська буржуазія не зважаться зробити нічого, що могло б виглядати на ослаблення давнішої великодержавної ролі Росії, або розділ її території, навпаки, підчеркуватимуть своє бажання всяко допомогти їй відродити свою силу і значення. Коли Росія, не зважаючи на се, таки не відродиться, се вже буде її вина, але зараз мусить їй бути дана як найширша можливість для сього. Такий характер і мало зроблене в тім часі признання уряду Колчака, з забезпеченням автономії для деяких областей. По гадці оцих діячів, які мене освідомляли, Україна могла б щось виговорити собі у Антанти, тільки прийнявши федеративний принцип для нових відносин.

Але се мала бути федерація в рамках б. Росії, з виключенням тільки Фінляндії й Польщі. Утворення федерації на інших, ширших підставах, скажім федерації Слов'янської, до котрої ввійши б західньо-слов'янські й балканські землі, або федерації Чорноморської в ширших розмірах, як ми то собі плянували на Україні в 1917-18 рр., в антантських кругах так само не бажають, як і розділу. Їм зовсім не бажано, щоб ідея федерації стала в руках Росії знярядом розросту, притягання нових областей. Вони вважають своїм обов'язком реставрувати Росію, але я мусів так вирозуміти, що сей свій обов'язок антантські круги беруть чисто формально, і їм зовсім не залежить на тім, щоб відроджена Росія була сильною, добре організованою, урівноваженою державою. Тому й яких небудь гарантій дійсного переведення федеративного принципу в рамках нової Росії від держав Антанти даремно було б сподіватись. Особливо Україні — і так само Білорусі, що разом з нею і Кубанню була промовчана в ноті Колчаку: відносини сих „руських” країв зістаються вповні внутрішньою справою Росії.

З плянами ширшої федерації в тім часі виступили галицькі урядові круги. „Західня область Української Народної Республіки” агонізувала тоді під польським наступом, спорядженим Антантою. До Праги один за другим летіли висланці галицького уряду з порученням за яку-будь ціну добитись помочі від чехів, як єдиного порятунку в безвихідній позиції. Чехії пропоновано яку-будь конвенцію, унію, федерацію — яку-небудь форму, під котрою вона могла б підтримати Галичину проти тяжкого ворога, що грозив її задавити, а чехів відтяти від безпосереднього стику з східньо-слов'янським світом. Чехи розуміли всю вагу сього стику з „Руском” для себе, здрігались перед гадкою його втратити, — але мусіли незмінно відповідати, що нема на се волі Антанти: вона не бажає собі якої небудь федерації Чехо-Словаччини з східньо-слов'янськими землями. Радили їхати до Парижу, там сю справу підняти і побачити, як вона буде прийнята.

Таку ж пораду дістав я у відповідь на всі свої аргу-

ментації против антантської концепції східньо-європейського питання: їхати до Парижа, на місці, з першого джерела довідатись про заміри антантської політики і постаратись переконати її представників про її погибельність, коли маю про неї таке переконання. З чеської сторони мені обіцяно всяко уможливити сю подорож, і не було причин не використати сеї можливості. Я виїхав з Праги, і 17 червня був у Парижі, де застав Ісаєвича.

III.

Коштувало се мені два тижні часу: з усею можливою докладністю перевірити інформації, дані в Празі, і переконатися в їх справедливості, виробити собі поняття про політичні пляни різних антантських кругів на сході Європи і про повну безнадійність директоріяльної орієнтації на них.

Я обійшов і обпитав безконечне число різних політичних осіб: українських, різних слов'янських народностей, французьких, англійських, американських. Переважно се були офіційально не високо поставлені фігури, різні референти, які могли мене поінформувати докладно й точно про позицію тих чи інших кругів і передати мої інформації у відповідне місце. З офіційальними представництвами я не шукав зв'язку; про діяльність української місії мене інформував товариш по делегації Ісаєвич, і сього мені вистарчало; на засідання місії я не ходив і з її головою майже не бачивсь. З офіційальних російських представників не говорив ні з ким.

На моїх очах розлітались останні ілюзії, які ще були у деяких українських оптимістів, серед котрих найбільшим був сам голова української місії. Абсолютно неприхильне становище французьких правлячих кругів уже признавалось усіма, але ще зіставались деякі оптимістичні сподіванки щодо Англії і Америки. Клемансо вважавсь непримиренним противником України і загорілим прихильником Польщі (*passion française*, як се називали). На початку року в політичних французьких кругах була тенденція — представлена головно деп. Франклін-Бульоном, тодішнім головою парламентарної комісії загран. справ — узяти ініціативу в організації Східньої Європи

на нових основах, прийняти в опіку Франції нові республіки і під її контролею уставити їх відношення до Росії. Але Льюїс Джордж зручно спаралізував ці пляни, відтягнувши деякі з нових республік: подав їм надії, що вони можуть краще забезпечити своє існування, не зв'язуючися з Францією, і акція Франклін-Бульона була вбита. Викликана ним у палаті дебата з приводу юдеських подій дала нагоду Клемансо, чи його alter ego Пішонової, зібрати показну більшість для колчаківсько-федеративної політики: вона була санкціонована саме в сім часі.

Перед тим, 21 травня, Рада Чотирьох, верховний орган Антанти, прийняла українську місію, з приводу її запитання в справі перерви в переговорах про Галичину. На сій авдієнції Льюїс Джордж звернувся до української місії, властиво до галичан, які входили в її склад, з такими запитаннями: коли Україна не могла б існувати самостійно, кого вона вибрала б: Росію чи Польщу, і коли б Велика Україна стратила самостійність, чи Галичина все-таки зістанеться зв'язана з нею? Се було очевидне зондування з його боку: чи проти французького пляну передачі, разом з Галичиною, провідної ролі на Сході Європи Польщі, не піддержали б українці хочби під певними умовами, якоїсь орієнтації на нову реставровану і реформовану Росію. Українська місія, галичани в тім числі, заявили, що не будуть вибирати між Польщею і Росією, бо стоять на повній самостійності України, і після сього Льюїс Джордж, очевидно, дав згоду на пляни Клемансо: підтримати претенсії Польщі в східно-європейських землях і піддержати реставраційні пляни Колчака-Денікіна-Юденіча в Росії.

Підтримати Україну поза польською або російською кон'юнктурою ні французькі, ні англійські круги не хотіли: вони прийняли всі ті аргументи, котрі з польської й російської сторони висувались проти українців. Референт американської місії, проф. Лорд, виложив їх мені без церемонії — це були старі байки, що український рух створили німці, що самі українці нездатні до державного життя, і т. д.

По сим мотивам держави Антанти не вважають можливим підтримувати плянів української держави, а тех-

нічну поміч (проти большевиків) українці могли б дістати від них тільки в тій разі, коли б погодились на передачу Галичини в польську окупацію і не ставились би непримиренно проти Росії (реакційної). Се було те саме, що три дні пізніше, 30. VI., уже офіційно, тільки без мотивів, сказав державний секретар Лансінг представникам української місії: поки українці стоять на позиції самостійности, вони не можуть дістати ніякої помочі від Антанти, і навіть технічна поміч проти большевиків їм може бути дана тільки через Колчака-Денікіна, котрих підтримуватиме Антанта.

В американських кругах усе виразніше брала гору тенденція взагалі вийти з усякої участі в європейських справах і лишити їх власному промишленню, щоб не вскочити знову в яку-небудь нову війну, вискочивши так щасливо з сеї. Пригадки про моральні обов'язки, прийняті на себе Америкою в політиці Вілсона, особливо про його голосні 14 пунктів, котрим надано таке значення в європейських кругах, попросту нервували і виводили з рівноваги американських політиків, з котрими мені доводилось говорити. Ясно було, що в сих кругах українська справа не може рахувати ні на яку поміч.

Згадана авдієнція 30. червня дійсно зробила незвичайно гнітуче враження в українській місії, і більшість її висловились за те, щоб після такого рішучого слова закинути всякі дальші переговори з мировою конференцією і з мотивованим протестом виїхати з Парижа. Але голова місії не прийняв сього рішення. Я з свого боку через т. Жуковського, який виїхав до Камінця в липні місяці, докладно поінформував Ц. К. про повну безвідповідність всяких орієнтацій на Антанту.

Але, коли не можна було надіятись ніякої помочі від Антанти в політиці, то може в економічних, вповні неутраляних справах можна сподіватись якоїсь піддержки — як не від офіційних кругів, не від капіталістів, що зв'язали свої пляни з реставрацією старої Росії, то від організацій кооперативних? Таке питання стало не тільки перед нами, але перед усіми, можна сказати, визволеними народами Росії, що мусіли шукати якихсь опорних точок для свого економічного життя, система-

тично підкопуваного в минулому російським централізмом, а тепер до ґрунту зруйнованого війною.

Скликаний у Парижі в сім часі (26-28 червня) конгрес споживчої кооперації („союзної й неутральної”, як вона офіційно означалась) повинен був дати на се відповідь. В нім брав участь мій товариш по делегації, і взяв участь також і я — щоб разом з різними представниками знищених війною малих народів: східньо-європейських, балканських і всяких інших, заінтересованих довозом предметів поживи, мануфактури, кредитами для своїх нових валют і т. д., поставити деякі питання загального характеру.

Я поставив спеціально справу неутралізації кооперативних транспортів і виймлення їх при всяких обставинах з блокади нарівні з транспортами санітарними, оскільки вони призначаються для задоволення елементарних потреб мирної людности.

Справа признана була важною, — вона відкривала перед кооперативами далекі перспективи — але західньо-європейські кооперативи чули себе занадто слабкими і мало впливовими в політичних питаннях, щоб поставити таку далекосяглу справу. Справа зісталася в „Трудах” з'їзду, так само — і вся кооперативна акція в поміч „малим народам”

**

З огляду на се все, народам б. Росії приходилось рахувати тільки на себе. Мусіли вони вернутись до старого гасла кооперації бувших недержавних народів Росії, проголошеного Центральною Радою в 1917 році. В тих днях 20-х числах червня, кавказькі республіки, загрожені Денікіном, що явно не хотів признати їх існування, заходились коло спільного дипломатичного виступу в сій справі і кілька разів скликали конференції для її обговорення. Запрошені на одну з сих конференцій, ми з т. Ісаєвичем постановили скористати з них, щоб утворити більш постійне представництво соціалістичних груп нових республік, котре могло б протиставити свою солідарну акцію обом російським централізмам: червоному, совітському і чорному, колчаківсько-денікінському, що

загрожували їх існуванню.

Сю організаційну роботу ми почали від консолідації власних соціалістичних сил. Обговоривши на кількох сходинах з делегатами У.С.Д. Матюшенком і Дідушком справу нашої консолідації, ми списали з ним протокол, датований днем 22. червня.

Матюшенко і Дідушок кілька день пізніше виїхали з Парижа і за паспортними перешкодами вже й не вернулися більше. Через те реалізувати сей плян на паризькій ґрунті мала наша делегація сама.

Незалежно від конференцій офіційних місій нових республік на території б. Росії, в справі того спільного виступу проти Денікіна, я запропонував представникам їх соціалістичних партій зійтись для обопільної інформації та обміркування спільних справ. Перше таке зібрання відбулось 30. червня, і після того соціалісти нових республік правильно щотижня сходились увесь час аж до виїзду на Люцернську конференцію. На сісходини, які звичайно відбувались по черзі під проводом Чхеїдзе і моїм, вияснилось принципіальне становище соціалістичних партій нових республік у різних питаннях, відносини до біжучих подій, обговорювались спільні виступи і способи інформації соціалістичних партій Заходу про східньо-європейські відносини і потреби.

Як конкретні завдання, були поставлені: заснування спільного органу для інформації заграничних кругів, солідарна акція в Інтернаціоналі в східньо-європейському питанню, перед тим — організація ширших сходин з місцевими французькими соціалістами для обопільного зближення й освідомлення.

З французькими соціалістами, окрім побачень сепаратних, були уряджені ширші сходини, за спільною вечерею, 18 і 23. липня. Вони випали незвичайно інтересно для обох сторін. З одного і другого боку виступили визначні соціалістичні діячі і в ряді промов вияснили, з одної сторони, ті різниці, які ділять демократію російську і „інородчеську” в національно-політичних питаннях, з другої, — погляди на сі розходження соціалістів французьких, або й ширше — західніх взагалі. Присутні французькі соціалісти різних напрямів майже без різниць

сходилися на страху східньо-європейського „розпорощення” (*poussiere de nations*): розбиття економічних і культурних сил через утворення ряду нових республік. Представники цих республік різносторонньо висвітлювали ті мотиви, які змушують визволені народи добиватись признання їх повної самостійності в данім моменті, не рішаючи зараз питань про можливості і форми кооперації в будучності. Була се свого роду програмна дискусія будучого спільного журналу, справа котрого рішалась паралельно з сим.

Організація його завершилась сформуванням редакційного комітету (27-го липня), зложеного з представників соціалістичних груп усіх десяти нових республік європейського сходу. Представники мали зложити від своїх груп по рівній сумі, щоб забезпечити існування журналу до кінця року, і вибрати технічну колегію для ведення видавництва. На технічного редактора запрошено одного французького соціаліста — прихильника нових республік. Назву для видання усталено таку: *L' Europe Orientale. Pour la defense des nouvelles Republiques d' Orient*. Виходити воно мало в двох виданнях, по французьки і по англійськи, два рази в місяць кожне, по 32 сторінки в випуску. Перший випуск мав вийти зараз по Люцернській конференції, яка мала освятити відновлений союз визвольних народів європ. Сходу (нагадую, що вже на нашім київськім конгресі 1917 року дві третини делегатів народів Росії реєструвались, як соціалісти).

Щоб добути кошти на сей журнал і на видання інформаційних книжок про Україну, наша делегація рішила звернутись до жертволюбности наших американських земляків.

Потреба в інформаційних виданнях і просто в реальних доказах існування нашої мови, літератури, науки, була просто пекуча. Хоч на те тільки, щоб дати їх у руки і розвіяти наклепи польських і російських „шептунів”, які потихеньки пускали далі свої інформації, що до самої війни ніякого українського руху не було, українські книги й часописи стали виходити тільки під час війни — на німецькі гроші і т. ін. Один американський

інформатор, напр. зовсім серйозно просив мене якось — добути йому просто-таки кілька примірників українських книжок, підручників, журналів зперед 1914 року, щоб довести існування всього того перед війною.

З сих мотивів ми дали почин заснуванню „Комітету Незалежної України”, що мав зайняти збиранням фондів на інформаційну літературу, організацією видань і інформації.

V

З Парижа наша делегація зв'язалася з бюро Інтернаціоналу (другого), що мав тоді осідок в Амстердамі. Ми переслали йому нашу заяву про бажання партії ввійти в склад Інтернаціоналу, відомості про її сучасне становище й інформаційні брошури, видрукувані в Празі, для освідомлення членів бюро про програму партії, її ролі в українській революції і т. ін. Дістали від генерального секретаря Гюйсманса запросини прибути на Люцернську конференцію, по можності днів за три перед офіційним її відкриттям, призначеним на першого серпня.

„До Люцерну прибули перед відкриттям конференції: Грушевський, Дідушок, Матюшенко, Ісаєвич, Толмачов і представники українських кооперативів, з огляду, що конфренція мала, між іншим, вияснити також і відносини соціалістичних партій до кооперативного руху”.

На конференції ми рішили виступити з спільною декларацією загального характеру і з спеціальною резолюцією в галицькій справі: проти окупації, переведеної поляками і рішення Найвищої Ради Антанти на їх користь. Ставили своїм завданням добитись на сій конференції ясного і недвозначного признання Інтернаціоналом права України на самостійність, тому що на попередній конференції — Амстердамській — ся справа, поставлена У. С. Д. не дістала відповіді вповні категоричної. Наслідком опозиції деяких прихильників єдиної Росії (особливо виступив її оборонцем французький соціаліст Льонге, „внук Маркса”), гадки поділились, і право України на самостійність було признане в формі умовній — оскільки за се висловиться український народ. Тим часом за деякими іншими народами б. Росії, які ра-

зом з українцями ставили се питання, їх право на самостійність було признане в формі вповні категоричній.

В сій справі ми мали конференцію з делегатами інших народів б. Росії, і в ній була прийнята пропозиція докладчика по політичному питанню Реноделя: замість виносити окремі резолюції про право поодиноких народів, прийняти одну загальну резолюцію про право на політичну самостійність народів бувшої Росії, і при тім назвати для прикладу кілька імен народів, котрих право представляється вповні ясным — в тім і Україну. Таке розв'язування справи було признане нами корисним і вдовольняючим, бо намулювати уха сеї конференції справою народів б. Росії ми не вважали добрим з мотивів тактичних.

Перед Люцернською конференцією стояла незмірно гостра і дразлива справа, яка, мов мечем, розтинала соціалістичний світ у сей критичний момент відродження з тяжкої кризи, спричиненої війною: справа советської Росії і відносин до неї та зв'язана з сим оцінка діяльності московських большевиків. Московський Інтернаціонал уже зав'язавсь і став конкурентом II інтернаціоналу, в момент, коли партіям, зібраним у нім, треба було як найбільш однодушности, вирозумілости і розваги, щоб залічити глибоку рану, задану розділом між „оборонцями” і тими, що не приймали війни — дефетистами”, як їх називали французи.

З статті в ч. 4 „Борітеся — Поборете” Відень 1920 р.

ЯК Я БУВ КОЛИСЬ БЕЛЕТРИСТОМ

Сорок літ тому в фейлетонах львівського „Діла” за 1885 рік, ч. 66-8 було надруковане моє оповідання „Бехаль-Джугур”, написане на початку того року, в місяці лютім. Нумери газети з сим оповіданням одержав я кілька років пізніше, і навіть докладної відомости про те, що і де друкувалося, довго не мав, але мені досить було, що мої перші оповідання, післані під весну того року на руки Ів. Сем. Нечуя-Левицького, були передані ним до Львова для надрукування, значить були признані вартими друку.

Повідомляючи мене про се покійний Іван Семенович написав, що в Херсоні ладиться літературний Збірник і дав мені адресу покійного Дмитра Васильовича Марковича, що служачи тоді в Херсоні, був одним з ініціаторів Збірника (чи головним таки зачинителем сього діла), щоб післав йому щось до друку. Я післав йому оповідання „Бідна дівчина”, написане літом того ж таки 1885 року і Маркович в скорості повідомив мене, що оповідання прийнято до збірника „Степ”, і пішло вже до цензури. Такий успіх піддав мені гадку, що белетристика — се моє покликання, та сфера, в котрій я можу послужити національному українському життю. Мені здавалось, що я знайшов себе як письменник і моя дорога стелилася передо мною ясно і виразисто.

Се був великий момент у моїм життю. Мені тоді скінчилось дев’ятнадцять літ, і я був в останній клясі гімназії. Батько педагог з професії і покликання, умисно віддав мене до школи пізно, до кляси значно нижчої, ніж яку я вмів, аби я не мав труднощів у науці; і вона справді не завдала мені труда, хоч я вважався кращим учеником не тільки своєї кляси, але й цілої гімназії. Я мав багато вільного часу і, ставши бібліотекарем великої і гар-

ної гімназійної бібліотеки (вона обслуговувалась самими гімназистами, під номінальним наглядом офіційного бібліотекаря), я, можна сказати, плавав у книжному морю і впливався ним.

Письменство, літературна праця ввижалась мені найкращим уділом на землі, а обгострене національне почуття і культ громадського обов'язку, прищиплений батьками, в сумі зробили для мене свого роду завданням життя — вести роботу на ниві українського письменства, в інтересах українського життя.

Обставини зложились так, що мої батьки, щиро прив'язані до рідної Київщини, опинились на Кавказі, серед російської і зросійщеної людности, і тільки раз на три роки мій батько діставав довшу вакаційну відпустку, котру використовував для об'їзду широко розгалуженої рідні своєї, а ще більше моєї матері. Він використовував ці об'їзди на те, щоб скріпити і поглибити в мені пієтизм до рідного краю, його природної краси, етнографічних особливостей, мови, пісні, поезії. Не будучи активним українцем у теперішньому розумінні, але визначаючись поетичним почуттям, він відчував живо красу українського життя і традиції, та передавав се мені. Тільки те, що його спокійній, чесній, зрівноваженій натурі жило більш пасивно, в сфері внутрішніх переживань, майже не впливаючи на його діяльність, в моїй напруженій, нервовій вдачі набирало характеру домінуючого стимулу мого мислення, уяви й чуття. Я був самотнім, мрійливим молодиком, загрузеним у свої внутрішні переживання; годинами мірячи чи то стежки батьківського садка, чи то порожній, незвичайно до в'язничного схожий, гімназійний двір, вимріявав я довгі фільми своєї будучої діяльності: образи, розмови, такі яскраві, що вони приводили мене до повної втоми і вичерпання, — а руховою силою того всього був звичайно мотив національний.

Відірвання від рідного краю, постійне перебування серед чужородців (я був пенсіонером гімназії в Тіфлісі, де буквально не було ні одного українця, — а й поза гімназією не знаходив нікого), з другого боку — незвичайно різнобарвний національний склад людности, серед котрої доводилось обертатись, атмосфера національних

питань і конфліктів різних місцевих культур з російським централізмом, — все се екзальтувало мої національні почуття й робило їх осередком моїх дум та емоцій. Мета, зміст і щастя життя уявлялося мені в тім, щоб послужити національному українському відродженню. Я був знайомий з історією відродження слов'янських народів. „Історія Словянских Литератур” Пыпина й Спасовича належала до найбільш дорогих мені книг. В „Ист. Вестнике” я відшукав начерки з історії нової української літератури покійного М. І. Петрова, читав і перечитував їх з заляссям. Навпаки, „Задачи Украинфильства” Костомарова наповняли мене тяжким сумом. Недоробленість українського відродження, розпорошеність української інтелігенції, занедбання нею свого обов'язку перед без'язикою і безсовітною народною масою, відречення від славно-го минулого, від скарбів рідної народности, здавались мені всесвітньою ганьбою і безчестям, яке крило й мене, й усі живучі покоління — поскільки б вони не захотіли приложити рук до того, аби з того безчестя очиститись.

Справа при тім уявлялась мені, як у всіх тих історіях національних відроджень, — головню з формального боку: національного усвідомлення, засвоєння мови, розвитку літератури — популярної, мистецької і наукової. Розуміється, основним змістом того являлись визвольні, демократичні, дещо соціалістично забарвлені Кирило-Методіївські ідеї — так як інтегральним змістом російської культури мислилися ідеї Белінського і Щедрина, народництво 1840-60 років і т. д. Але дальше моя думка не заглиблювалась. У мене не було знайомих ні з революційних російських гуртків, ні з радикальних українських. Діяльність української еміграції і її розходження з київською громадою зіставались мені цілком невідомими. Програма діяльності таким чином дуже спрощувалась.

І так спровадивши собі з Києва кількох книжок, які можна було купити на тодішнім безконечно убогим київським ринку, з „Київською Стариною” в руках, котру сюрпризом виписав для мене батько (ніяких українських видань у місцевих бібліотеках, розуміється, не було) — я постарався використати вакації 1884 р., щоб вправитись в українську літературну роботу, або, кра-

ще сказати, в процес українського писання. Пригадую собі таке перше оповідання „Страшний Свідок”, чистої води пробу пера, на цілком пусту романтичну тему, котрої архаїчну шаблонність я сам відчував, але просто брав як „сочинение на заданую тему”. Потім була більш серйозна проба, оперта на власних дуже болючих переживаннях: „Остання кутя”, — де я хотів змалювати поезію українського різдвяного обряду. Далі дещо з соціальної сатири — „Унтерофіцер Трохим Скавучак”, коли не помиляюсь: тип до крайности задоволеного з своїх талентів і успіхів малоросійського унтерофіцера — за моделю служив мені один „дядька” нашого гімназійного пенсіону. Нарешті серію сих перших „проб пера” вінчав отой екзотичний образок „Бех-аль-Джугур” — на тему тодішньої окупації англійцями Судану і боротьби з повстанням Магді і приборкання місцевої магометанської людности. Я вложив сюди свої тодішні визвольні й антиімперіялістичні настрої. Використовуючи своє деяке практичне знання магометанського світу, щоб конкретизувати свої гадки й надати свому оповіданню місцевого кольору, я писав як український патріот і противник насильства й експлуатації колоніальних народів так званими висококультурними: іронізував з хиткої моралі і релігійного лицемірства сих імперіялістичних експлуататорів. Написавши се оповідання в лютім 1885 р., я відчув, що зробив дещо цінне. В сій гадці поза моїм внутрішнім переконанням мене підтримував прихильний відзив найбільш авторитетного з учителів нашої гімназії М. В. Горяєва, з котрим я був у приятельських відносинах і читав йому сі свої початкові оповідання.

Тому я рішився післати їх на перегляд, відзив і вжиток І. С. Нечуя Левицького, з котрим я списався, прочитавши в тих же начерках Петрова, що він займе посаду учителя в Кишенівській гімназії. В тодішній літературній генерації се була найбільш визначна і для мене приступна фігура, і я рішився віддатися під її патронат. Побоючись провалу, я підписав першого листа якимсь криптонімом і просив відписати на ім'я одного з своїх товаришів. І яка ж то була радість для мене, коли тижнів через два сей мій товариш подав мені гру-

бенького листа, акуратно надписаного округлим, розлізлим письмом вічно хорого письменника і запечатаного для більшої дискреції великою червоною печаткою. Я цілком ясно бачу сю коверту, написану слабосилою рукою, блідим, вилялялим чорнилом, і переживаю той буйний приплив радощів, що мене тоді обхопили. Я ввійшов у літературні зв'язки, у мене єсть знайомий, патрон — визначний український письменник. Він висловляв мені цілком серйозно, не як школяреві, а як письменникові свої гадки. Я міг вповні покластись на нього, і я повірив йому мої проби пера і моє перше літературне досягнення, мого „Бех-аль-Джугура”, і відкрив йому моє ім'я. Я почув себе літератором. Я знайшов себе і свій шлях у життю.

Листування з Дм. Вас. Марковичем не дало вже мені такого вдоволення, як листи Ів. Сем. Нечуя — в них не було такого сердечного елею, що в автора „Хмар”. Але нічого! Моє оповідання було прихильно оцінено, прийнято, і вже я відчував себе настільки твердо на своїх літературних ногах, що навіть міг згори собі брати які-небудь дрібні колючки.

Але тут і скінчилась моя белетристична кар'єра! Я був белетристом всього лише кільканадцять місяців. Надійшла катастрофа — так само глибоко відчута, як і се моє перше і останнє літературне щастя. Щоб зрозуміти його відповідно, треба б мати поняття, наскільки екзальтованим мрійником я тоді був. Я вступив у стадію приготування до екзамену зрілості (матури). Не вважаючи на те, що я й так був прегарно приготований, я повернувся з Різдва 1885 року, засів за підручники так, наче передо мною не було іншої мети, як задивувати екзамінаційну комісію. Атмосфера взагалі була повищена. Випуск того року вважався небувалим в історії гімназії багатством здібних, а може не так і здібних, як добре вишкolenих випускників (абітурієнтів). Наш покійний директор Лев Львович Марков, великий амбітник, наперед пишався результатами сеї матури, і чого ніколи не бувало — наперед виписав медалі для абітурієнтів, щоб роздати їх парадюю при закінченню матури. П'ять золотих медалів, ви подумайте! Сього ще не

бачив не тільки Тіфліс, але й ціла Кавказька округа, відколи стояв світ. Я, як перший ученик гімназії, відложив усе набік, не поїхав навіть на Великдень додому — річ цілком неймовірна. В мені було щось із вдачі факірів, з їх нахилом і замилюванням до якнайбільших напружень волі, і я тепер напружував її на се марне завдання — матурального рекорду. І раптом прийшов провал, — який провал, кат його забери!

Традиційним спортом для матуристів було викрасти тексти випускних тем (клявзур). Тому, що вони оточувались незвичайним секретом, вироблялись радою попечителя для цілої округи і з усякими обережностями передавались в гімназії, однакові для всіх. Се було спортом так само для гімназії цілої округи — викрасти сей секрет. Вважалося, що та гімназія, що сей секрет відкриє і передасть іншим, робить свого роду професійну послугу цілій матуральній верстві. Се був свого роду клясовий обов'язок матуристів супроти кляси директорів і учителів. На се збирались гроші, велись секретні зносини, вигадувались чисто пінкертонівські штуки. І от сим разом се вийшло наверх і окошилось на нашої гімназії, а в нашій гімназії особливим тягарем лягло на мені — першому ученикові гімназії, — округи і т. д. власне, за сю першість. Директор і вся інша гімназійна братва не чули себе з роздраження й гніву. Такий прегарний, чудово вишколений і приготований випуск! На бісового батька були йому потрібні ці матуральні теми, коли він і без них прекрасно їх би подужав! Се правда: теми були замінені новими, і наш випуск цілком добре на них відповів. Але проте наша гімназія — перша гімназія округи — оскандалилась. Неприятелі амбітного нашого директора постарались роздмухати се. Директор і учителі не виходили з жалю. Замість триумфу, така ганьба. Нас позбавили медалів, нас трактували як ледащо.

„Вам хотіли зробити парад, а тепер ви тікаєте, „как воры“, — роздражнено дошкулював нам наш власний наставник Окропір Елізбарович Хевтсуріяні своїм грузинським акцентом. І хоч як ми були прибиті, ми не могли стриматись від приємності повторяти сю фразу його акцентом, що нас так потішав, — не вважаючи на

страх, який на нас наводив сей яфетит своєю непогамованою вдачею.

Я незвичайно глибоко, підвищено — вражливо відчув сю катастрофу і всі зв'язані з нею моральні пониження. От куди заводить амбіція! До біса амбіцію! До біса всі честолюбні пляни! Вони будувались на літературі, на письменстві — до ката літературу, до ката писання! Се одно ласкотання амбіції. Треба взяти себе в руки. Скрупулянтне виконання обов'язків — і більше нічого. Ніякої нагороди за се. Замість компліментів і похвал, треба привчити себе до ганьби і поневірки. Я пережив духову трагедію Гоголя в мініятурі і зломив перо белетриста.

Коли б я жив сто літ раніш, я пішов би був у монастир, на твердий послух, і викликав би подив нічними стояннями і безнастанними молитвами. Тепер же я наложив на себе не меншу аскетичну дисципліну, але проходив її на філологічному факультеті київського університету, реформованому за уставою 1884 року. Треба знати, як ся устава покалічила філологічний факультет і яку ненависть викликала до себе клясична філологія, котрою навантажено всіх студентів без різниці: істориків, словесників, філософів, спихнувши на другий плян предмети їх спеціальности. І от тоді буде зрозуміле моє аскетичне самоумертвлення, з котрим я вже вибравши для себе спеціальність української історії, змусив себе — тому, що се мені було непотрібне і ніякого реального інтересу не мало — з незвичайною совісністю студіювати латинських і грецьких клясиків, щоб виконати на всі сто процентів вимоги сього злобного статуту, обчисленого на те, щоб убити всякий громадський інтерес у студентах університету, відвернувши їх від тих живіших дисциплін, що їх інтересували, до студій граматики, метрики і всякої іншої схоластики. Я знав, що такі мої пильні заняття, мої аскетичні крайності, моя пунктуальність у виконанню нових університетських приписів викликають хибні толкування, підозріння в кар'єризмі і т. д. Я вважав се для себе моральною школою. Я в душі був революціонером, рішився йти пробоем против усіх заборон і обмежень українського слова й життя, знав, що

працюватиму не в російських університетських рамцях, а закордоном, ніяких російських відзнак і лаврів не потребу, але свідомо нагинав себе до всякої всячини — тим більше, коли вона була для мене прикра, противна. Вона вимагала самовідречення — се те, що було мені потрібне.

В тім безповоротно загибли мої пляни. Довгий час я не читав навіть белетристики, не тільки що не писав. Пізніше дозволив собі дещо, але не друкував нічого. З писань моїх університетських років я потім надрукував оповідання „Неробочий Іван Кривий”: белетристичне оброблення одного судового рішення. З переїздом до Львова, коли навколо завелось стільки об’єктивно даних, а не мною самим вимірених собі прикростей і клопотів, мій аскетичний ригоризм ослаб, і я писав часто, друкуючи в „Зорі” і „Літературно-Науковому Вістнику”.

Новою хвилею прийшла на мене охота до писання після першої революції, серед нових обставин і незвичайно різноманітної, пекучої й тривожної діяльності, яку я вів одночасно в Києві і Львові. Але я вже не дивився на се белетристичне письменство як моє громадське діло: сі колишні мрії відійшли безповоротно. Я писав, коли мене охоплювало бажання поділитися настроями, гадками, образами, які обсідали мене і не давали спокою, шукаючи свого вислову. Я не міг його дати ні в своїх наукових працях, ні в публіцистиці, — а вони не хотіли лишитись „зачиненими дітьми” моєї думки.

Так з’явилися речі, зібрані потім під спільними назвами „Sub divo” і „З старих карток”.

Може вони збудять і тепер у кімнебудь подібні рефлексії, зворушать не безплідно чию-небудь увагу. Як ні — нехай зістануть „людським документом” свого часу.

(Передмова до збірки „Під зорями”, Кооп. Рух: Київ)

КУЛЬТУРНА КРИЗА НА УКРАЇНІ

Пишучи до Вас минулого року, дорогі земляки, звертав я Вашу увагу на важку культурну кризу, яка насувається на Україні і тепер уже дає себе відчувати у всій своїй небезпеці для нашого культурного й національного життя, — зникання української книги. Вісті, які тепер приходять з України, малюють насправду жахливий образ з одної сторони звичайного запотребовання книги, — з другої — повного її браку.

Як Ви знаєте, міста на Україні, так само, як і в Росії, переживають тяжкі часи, життя відпливає на села. Селяни, замкнувшись від усяких сторонніх втручань, стараються власними засобами і заходами задовольнити всі свої потреби. Між іншим дбають і про освіту й науку своїх дітей, будують і направляють шкільні будинки, відкривають нові школи, де їх не було, організують по селах навіть гімназії, розшукують учительські сили і забезпечують усім потрібним, асигнують мільйони гривень на книжки і посилають за ними фіри за 200-300 кілометрів до Києва, Полтави, Черкас, де були видавництва (бо пошти й транспорту фактично нема). Але ці висланці здебільшого вертаються з порожніми руками, або привозять різні останки колишніх книжних запасів, те, що випадком їм упало до рук.

Торг книжками став у значній мірі покутним — через незорганізованість. Багато книжних останків поховалось тому, що советський комісаріят викупив їх примусово за советські гроші, які сливе не мають ніякої вартости. Але чимало книгарень переорганізувалося в кооперативи й ведуть торг далі. Біда тільки, що завмирає книжкова продукція!

Друг книг на советській території України майже

цілком завмер. За півтора року — від виходу з Києва Директорії, рахують всього виданих яких 40 книжок, переважно докінчено попередньо початі друки. На перешкоді стоїть недостача паперу й непевні загальні обставини праці й продукції. Советські комісари прикладають усякі старання до того, щоб пустити в рух ті фабрики паперу, які були на території України, але є їх дуже мало (Україна жила переважно папером фінляндським) і продукують вони досі, але не зважаючи на всі зусилля, паперу дуже мало, так, що він увесь іде на урядові потреби, а для книжки з того не лишається нічого. Останки давніших запасів взято під советську контролю, і з них хіба тільки потайки можна щось ужити на книгу. Все те хиби, які випливають з тяжкого стану продукції й розподілу продуктів, а не з якогось злого настрою для української книги, бо остання справа лежить у руках комісара-українця і взагалі уряд заявляє охоту всяко служити українській культурі. Проте стан такий катастрофічний, як оце описують свідомі справи безсторонні люди, з слів котрих оце пишу.

Під польською окупацією справа стояла небагато краще. Хоч тут не було такої урядової контролю, то польські реквізиції і вся божевільна економічна „політика” польського уряду в останнім результаті призупинила теж книжкову продукцію. Книжні запаси стоять під загрозою польських реквізицій. Так при нагоді уродин Пилсудського, мовляв, для різних друків з приводу такого національного свята реквіровані запаси паперу різних видавництв, які чи в цілості чи вчасті, того вже не знаю, були продані зараз-же різним покутним продавцям і стали предметом дальшої спекуляції. В результаті всього того, нечуване здорожіння паперу й книги. Ціна лихого паперу перед польською евакуацією дійшла 1250 гривень за кілограм. Хрестоматія Українського Письменства на 146 сторінках випущена в Кам’янці і дуже низько обрахована супроти коштів продукції, дістала ціну — тисячу гривень за примірник. Коментарів, се чей не потребує!

Сей катастрофальний стан лягає всім тягарем на українське шкільництво, освіту й культуру. Селянство хоче української книжки. Ті дебати, які велись два-три роки

по селах про те, яка має бути школа — українська чи російська, вже не мають місця, се питання для них рішене. Національна свідомість за сі роки народної боротьби за самостійність виросла незвичайно. Але бракує для неї засобів, бракує культурного й освітнього матеріалу. В школах приходится вчити без книжок, або за браком українських уживати російських та польських. Нема книг для самоосвіти. Нема книг для лектури. Твори найважливіших письменників, навіть сам Кобзар стає рідкістю, якого не можна за ніяку ціну докупитись. Ситуація незвичайно грізна для нашого культурного життя.

Пишучи до Вас минулого року, я звертав увагу, що Ви багато могли б допомогти нашому народові в такій пекучій справі. Не якими небудь жертвами, чи складками, а організованим закупом для Вашого вжитку українських книжок і замовленнями тим українським видавництвом, які минулого року почали були досить широку видавничу роботу закордоном — у Відні, Липську, Празі. Якщо Ваші культурно-освітні інституції, книгарні й кооперативи об'єднали б свої книжні закупи, ввійшли б в умову з українським кооперативним представництвом закордоном, знали б число примірників кожної книжки, що ви взяли собі для розпродажі, і у себе повели агітацію для поширення української книжки так, щоб у вас в Америці розходилося п'ять тисяч примірників з кожного видання, то сим Ви дали б змогу українським видавництвам вести свою видавничу роботу закордоном постійно і, продаючи книги для Вас, разом друкували б їх для вжитку в краю, щоб туди їх переправити при першій можливості.

Те, що Ви друкуєте у себе в Америці, не може піти до краю через високий курс американської валюти. Але те, що друкувалось би при такій Вашій допомозі закордоном, і Вам коштувало б не дорого і для продажі в старім краю було б можливе, то сим Ви зробили б велику прислугу своєму народові, подібно, як інші народи мали таку користь від своїх земляків в Америці.

Вказував я Вам приклад вірмен американських, що на своїх плечах винесли культурну роботу для свого краю в останніх роках — хоч їх є може десята частина Вашого числа.

На жаль мій голос не зробив у Вас відповідного враження. Рік минув, обставини потіршилися. Багато видавництв ліквідувало свою роботу, вичерпавши ті засоби, які у них були, і, не маючи закордонної валюти для її продовження. Інші припинили свою діяльність з тих же причин. Новий шкільний рік починається в обставинах незвичайно прикрих, які грозять нашому культурно-національному життю втратами тяжкими й ненагородимими. Тепер уже трудніше їм запобігти. Але ще дуже багато можна зробити, коли б Ви, хоч і з опізненням подумали над сею справою.

Прага, 24. VIII. 1920.

Український Голос, Вінніпег, Ман. 22. вересня 1920.

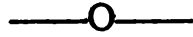
ВИГОВСЬКИЙ І МАЗЕПА

16. вересня 1908 року сповнилося 250 літ від підписання так званої Гадяцької унії України з Польщею, що розривала переяславський акт 1654 р. 24. жовтня 1909 р. минуло 200 літ від переходу гетьмана Мазепи до Карла XII, що маніфестував той же розрив з московською зверхністю. Розділені між собою віддаленням п'ятдесяти літ, сі факти сими своїми ювілеями, що збіглися так близько, нагадали тісну внутрішню зв'язь, що в'язала сі два многоважні моменти в розвою політичних ідей і політичних обставин українського життя.

Але роковини сі проминули тихо і сливе непомітно в нашім життю. Події, явища, відносини, з ними зв'язані, були занадто складні, потребували занадто многостороннього освітлення, занадто довгих коментарів, щоб до них уставити наші відносини з становища нашого сучасного життя. Я сам, коли в певних галицьких кругах виникла гадка зробит з ювілею Гадяцької унії національне свято, велику національну маніфестацію, поставився досить скептично до сеї гадки. До таких фактів не можна зазначити свого становища коротко і різко, „так” або „ні”, чи „хвалимо” чи „осуджуємо”, „спочуваємо” чи „гудимо”. Але тепер, коли гучне святкування 250-ліття полтавської битви приводить на пам'ять ті довгі і тяжкі, незмірно дорогою ціною оплаченні змагання, запечаті вкінці полтавською вікторією, мусимо сказати про них дещо з становища того українського народу, української суспільности, котрої іменем, в інтересах і оборону її виступали ті далекі, сутінь віків одшешді наші отці і браття зперед двох століть. Мусимо означити своє становище до їх провідних ідей, мотивів і діл, до надій і неудач тих змагань, які містяться між сими двома мо-

ментами, двома граничними стовпами нашого історичного життя, 1658 — 1708, під надгробною плитою тих змагань і зусиль — полтавською битвою 27. червня 1709 р.

Sine ira et studio, як личить потомкам на поминках предків, одділених од нас двома сотнями літ.

„Заявляємо і свідчимо перед Богом і цілим світом, що розпочата і ведена нами війна з поляками мала не іншу причину і не іншу мету, як оборону святої східньої церкви і предківської свободи нашої, — любов до неї водила нас з покійним вождем нашим, безсмертної пам'яті Богданом Хмельницьким і Іваном Виговським писарем нашим. Свої приватні справи відсунули ми далеко перед славою Божою й справою громадською. Задля того ввійшли ми в приязнь з татарами і з пресвітлою королевою шведською Христиною, а потім з пресвітлим Карлом — Густавом, королем шведським. Всім їм ми заховали свою вірність міцно. І полякам не дали ми ніколи приводу для розірвання трактатів, але всім додержували ми свято нашу вірність, умови і союзи. Не з інших мотивів прийняли ми протекцію в. кн. московського, як тільки для того, щоб заховати і примножити для себе і потомства нашого за поміччю Божою зброєю здобуту і кров'ю стільки разів вернену свободу нашу. Обдароване різними обіцянками і приреченнями в. князя московського, військо наше сподівалося, що з огляду на спільність віри і добровільне наше піддання в. князь буде для нас справедливим, прихильним і ласкавим, поступатиме з нами щиро і на свободи наші не замишлятиме, а ще примножатиме їх більше і більше, відповідно до обіцянок своїх. Але здурили нас ті надії! Міністри і вельможі московські намовили того пречеснішого, всепобожного і найласкавішого володаря до того, що зараз же першого року, як завелися переговори між Москвою й поляками, з огляду на надії на польську корону, рішено разом нас придавити і поневолити, і до того вели вони свої замисли, щоб, занявши нас війною з Швецією, легше могли нас придавити і поневолити”...

Так писало військо Запорозьке в маніфесті, висланім

до європейських дворів у момент свого рішучого розриву з Москвою і відновлення державної зв'язі з Польщею (Гадяцької унії), вияснюючи мотиви, які привели нас до цього розриву.¹⁾

Головну вагу воно клало на два моменти. Перший, що московське правительство зрадило Україну, ввійшовши в порозуміння з Польщею, коли з польських кіругів подано цареві надію, що його виберуть польським королем, і тим способом прийде само собою до з'єднання територій обох держав. Москва захотіла торгувати долею України, рішати її без згоди і волі самої України, що добровільно піддалася під протекцію Москви, і тим нарушила перші підстави того піддання. Сей мотив незмінно повторюється потім довгий час в українських кіругах, і Дорошенко з Многогрішним, напр., два політичні конкуренти, сходяться на різких заявах невдоволення з приводу того, що Москва з Польщею ділять між собою українські землі й торгують ними (ішли переговори про грошовий викуп замість уступлених українських територій). Дорошенко писав цареві, що коли українська земля, добровільно піддана московському цареві, стає предметом торгів і тільки стягає на себе криваві репресії з боку „продающих і купующих”, то нічого не зостається, крім того, щоб українці взяли назад свій дар, яким Москва невідповідно розпоряджається. І Многогрішний, при всій своїй лояльності для московського правительства, заявив перед московськими агентами, що українці люди не продажні, ані куплені, і цар не шаблею здобув Київ і всі українські городи, піддалися вони йому добровільно, і коли не хоче він їх у цілості держати під собою, а збирається ділитися з поляками, то нехай виведе московське військо з цілої України, а українці „знайдуть собі іншого государя²⁾).

Другим головним пунктом обвинувачення на московську політику з боку правительства Виговського було те,

1) Видав сей маніфест недавно з актів шведського державного архіву пок. Молчановський в Архиві Юго-зап. Росії, III т. VI ч. 127 (1908).

2) Акти Южной і Запад. Росии IX с. 96. 667-8.

що московські правителі своєю політикою внесли розбрат і розділ в українське політичне життя, дали змогу різним демагогам, покликуючися на московську поміч і протекцію, організувати опозицію українському законному правительству, підривати його престиж, відмовляти послуху, виставляти своїх претендентів до булави. Ся політика Москви привела вже до страшної внутрішньої війни на Україні (Пушкарівщина) й грозила в будучності, в очах українських політиків, нечисленними бідами (і справді навела їх), підриваючи в корінь політичну силу України й її правлящих верств. За сим моментом, найбільшим в тій хвилі, відійшли на другий плян інші причини українсько-московського напруження, і між ними найважливіше — конфлікт українських автономічних змагань з московським централізмом. Сей конфлікт устиг зазначитися в цілім ряді пунктів, як скасування церковної автономії України, обсадження головних українських міст московськими воєводами і військовими залогоми, а за тим вияснялася програма московського правительства, поставлена ним у момент прилучення України, і тільки в сповненню своїм відложена на якийсь час: завести московську адміністрацію на Україні, обложити українську людність податками до московського скарбу, обмежити українські „свободи” певними правами самих тільки привілегіюваних верств, доки догідна хвиля не дасть можности зробити кінець і їм та підвести все українське життя під загальний московський ранжір.

Всі ці перспективи виступили вповні ясно перед очима української суспільности, і курйозні на перший погляд агітаційні поголоски сих часів, що як цар і Москва візьмуть Україну в свої руки, то не можна буде селянам носити чобіт і сукман, а мусять ходити в личаках і московських армяках, що попереводять їх на Москву і на Сибір (такі примусові переселення, здавна практиковані московським правительством, саме тоді робилися на Білорусі), заберуть з України попів, а пришлють з Москви московських, — всі ці поголоски служать тільки проявом тої глибокої тривоги за цілість українського життя, яка обхопила тоді українські круги.

Усобиця, підтримувана Москвою, захитавши сами-

ми основами політичного і суспільного ладу на Україні, поставила перед правительственными кругами України питання життя і смерті, „бути чи не бути”, і вивела їх з тої пасивности, в якій стали вони від часу московської протекції, не знаючи, як розв'язати зв'язаний батьком Богданом політичний узел. Виговський рішається опертися на Польщі проти Москви, приводить до швидкого закінчення безконечні переговори з польським правительством, що тяглися протягом цілого ряду літ, і виступає рішуче з заміром очистити від московських залог Україну і увільнитися від московських мішань у внутрішні відносини України. Свій маніфест, наведений вище, що мав служити актом обвинувачення московської бюрократії перед європейським світом, він кінчав заявою:

„Так відкривається хитрість і обманство тих, що спочатку через внутрішню усобну війну, а далі й відкрито зброєю своєю власною приготували на нас ярмо неволі, без усякого приводу з нашого боку. Свідчачи не повинність нашу ні в чім і кличучи Бога в поміч, змушені ми для заховання своєї свободи взятися до законної оборони, щоб скинути з себе се ярмо і шукати для того помочі наших сусідів. Отже не на нас спадає вина сеї війни, що вже загорається. Ми були вірні і зістаємося вірними великому князю (царю) і проти волі нашої беремося за зброю”

Ми немаємо майже нічого, щоб виясняло нам інтимні думки, властиві заміри, провідні ідеї й кінцеві цілі політики Виговського і його кругів, і так само Мазепи й його прихильників. І. Виговський і Мазепа виступають перед нами як дипломати, що в своїх заявах, публічних виступах, у своїй кореспонденції й офіційних актах поводитися головню вічним дипломатичним принципом, що язик людині даний на те, аби укривати свої гадки. Як би діло їх увінчалось успіхом, воно б пояснило їх задушевні пляни і помирило суспільність і потомство з їх дипломатуванням, з критими ходами, якими йшли вони до своєї мети. А так на руїнах своїх замислів зісталися вони з репутацією інтриганів — зрадників, хитрих егоїстів, сіячів смуту й „измены”, а навіть і ми, бажаючи

безсторонньо оцінити політику й змагання тих людей, мусимо вдовольятися більше або менше правдоподібними міркуваннями про те, що було властивою метою їх змагань, на підставі тих офіційних актів, і ще більше — міркуючи з загального розвою політичних ідей і змагань української суспільності.

І от можемо ми припускати в Виговськiм, Мазепі чи iншiм спiльнику iдей i змагань їх бiльшу або меншу участь мотивiв егоїстичних з одного боку, а iдейних i патріотичних з другого; можемо симпатизувати з ними, як людьми, з iндивiдуальностями, з їх тактикою i з цiлим комплексом їх політичних i національних, культурних i соціальних поглядiв, iдей i змагань, з їх iдейною фізіономією, — але одно зiстається фактом безсумнівним i вірним. Се те, що як один, так i другий, при своїх iндивiдуальних відмінках, при різниці в тактиці, в засобах i способах, в деталях своїх плянів, — були представниками, речниками, носителями політичних змагань, якими глибоко пройняте було все українське суспiльство, вся свiдомiша верства українського народу, вся українська iнтелігенція їх часiв. Їх дiло таким чином не було нi в якiм разі особистим дiлом, їх винаходом, їх забаганкою. Вони виступили з здійсненням того, що було постулятом усiєї суспiльності. I впали жертвою не тiльки своїх власних помилок, чи недотепностей, але також i жертвою трагічного конфлікту народних змагань з непереможною силою обставин.

Гадяцька унія була першим виразом, відкритим i бiльше-менше повним, того, що вже перед тим пробилося в різних актах i заявах, але тiльки тепер знайшло хоч трохи конкретне своє об'явлення: українська державна iдея, окремішність української території, й українського народу. Від елементарної оборони „руської віри”, рівноправності українського чи білоруського православного елементу з польсько-католицьким, яка наповнює собою перші десятиліття XVII в., українська суспiльність серед кривавих бур Хмельниччини доходить до свiдомості потреби гарантiй автономного українського життя, політичної самоуправи українського народу, як політичної цiлості, української етнографічної терито-

рії, як окремого політичного тіла. Те, що самому Хмельницькому в перших стадіях його повстання ще ледви уявлялося, в момент його смерти представлялося політичним керманичам України вже зовсім виразно і ясно.

Україна вертається під зверхність польського короля і сойму, але не як комплекс провінцій, але як окрема і замкнена політична цілість. Українська територія в своїх етнографічних границях має творити осібне „Велике князівство Руське”, з своїми осібними міністрами, скарбом, військом і монетою, з своїм власним вибірним шефом — гетьманом, якого мають вибирати стани сього великого князівства і подають королеві. Коронне військо не має вступу на сю територію, так само місцевим панам не можна держати яких небудь міліцій; єдину воєнну силу має становити козацьке військо під властю гетьмана. Всі уряди можуть займати тільки особи української народності („руської віри”). Українській народності забезпечуються певні освітні засоби (право заснування двох академій на взірець краківського університету і т. і.).

В знаній мірі при тім узято взірець з В. кн. Литовського, що на підставі люблинської унії 1569 р. становило автономну провінцію Польщі. До давнішого польсько-литовського дуалізму мав бути доданий ще третій автономний член, призабутий у 1569 р. Але в інших пунктах політична українська думка ішла далі сього готового взірця, сеї готової схеми і творила нові форми й гарантії національного життя. Сей, напр. український віце-король, виборний, доживотний гетьман, з шансами перетворитися в династичного володаря (вимовлялося, що потомки і свояки Виговського не мали бути виключені від гетьманства), — се була зовсім нова комбінація автономного устрою В. кн. Литовського з новою козацькою республікою. А в умові, що В. кн. Руське має зіставитися неутральним на випадок агресивної війни Польщі з царством Московським, я бачу прояв ідеї вічної неутральности України між двома конкурентами — Польщею і Москвою, зародок ідеї про Україну, як самостійну, вічно неутральну державу, під протекторатом Польщі й Московщини.

Не все з цих дезидератів було прийняте в офіційний текст Гадяцької унії, бо се було занадто нове ще, сміле й незвичке. Напр. ся ідея неутраляности України³⁾. Або жадання, щоб Велике князівство Руське обіймало не саму тільки козацьку, східню Україну, що була предметом трактатів з Польщею за Хмельницького, а всю українську територію⁴⁾.

Але нам інтересні самі ідеї. Інтересно і важно, що такі жадання були продумані, висловлені і домагалися свого сповнення.

Трудно сказати при теперешнім запасі наших відомостей, наскільки серйозно брали творці Гадяцької унії плян переходу назад під зверхність Польщі, а розриву з Москвою. В наведених вище маніфесті не можна вичитати такого заміру до рішучого розриву і повороту назад. Нам, з ретроспективного становища, зовсім ясно, що Гадяцька унія не мала виглядів на успіх: утрата України для Польщі була ще фактом занадто свіжим, щоб польська шляхта могла помиритися з ним і щиро вишукувати новий порядок річей для окремішного і автономного В. кн. Руського. Для українських мас вертатися назад під панську кормигу польську, облиту кров'ю недавніх, героїчних змагань до свободи, здавалося чимсь неможливо-диким. І се, що так ясно представляється нам, до певної міри могли відчувати і творці гадяцьких умов. Можна сильно сумніватися, чи оружні демонстрації Виговського проти Москви не були тільки способом змусити її до уступок українській автономії, подібно як потім за Дорошенка, і чи власне дійсна програма не лежала в чімсь у роді тої вічно неутраляної української дер-

³⁾ Знаємо її з брульонів (чорновиків) Гадяцького трактату, знайдений В. Гарасимчуком і приготвлених для видання в львівськiм корпусі матеріалів до історії козащини.

⁴⁾ З записок Голінського, учасника переговорів знаємо тепер, що таке домагання ставилося при укладанню унії, в вересні 1658 р. а не тільки при пізнішiм (1659) посольстві на сойм: *Upominali się na-przód księstwa absolutnego Ruskiego, przy którym województwa Wołyńskiego, Ruskiego, Podolskiego, Bełskiego w Koronie, i w w. k. Litewskim Pinska, Bukowa, Staroduba, Owrucza i innych nie mało*".

жави під зверхністю Польщі і Москви разом, яку я тількищо запримітив у зародку, в проектах унії.

Все се неясно, і можна бути різних гадок про те, в яких міжнародних комбінаціях творці Гадяцької унії, чи їх наступники задумували здійснити свій плян української автономії, і сі міжнародні комбінації, правдоподібно, стояли на другім пляні у самих українських політиків, що на взір старого Хмельницького пробували опиратися на всі можливі міжнародні комбінації і фактори — Москву, Польщу, Швецію, Туреччину, Крим. Забезпечення української автономії — се ґрунт, се правдива дійсна вісь, коло котрої оберталася українська політика другої половини XVII в. Вона лежить основою діяльності і змагань і таких лоялістів (у відносинах до Московської держави), як Сомко або Многогрішний, і таких сміливіших будівничих української політики, як Дорошенко, — у котрого ся ідея нейтральної української держави під протекторатом її сусідів — Москви, Польщі, Туреччини виступає особливо помітно, і навіть у таких демагогів, як Петрик, що виступаючи завзятим ворогом автономістів — старшин, заразом голосив „войну на Москаля для вольностей і добра общего посполитого”, закликав усіх до себе, щоб не пропустити моменту та не зістатися „вічними московськими невольниками”⁵⁾.

Автономічна ідея стає „каменем претикання”, на яким розбивають собі голови навіть найзручніші кар’єристи, в роді Брюховецького, коли вони починають спекулювати проти неї. І пригложши під впливом останніх криз кінця XVII в., вона неминуче мусіла проявити себе, скоро тільки захиталася позиція московської політики, як сталося під час Північної війни. Чи був Мазепа щирим автономістом з переконання, який тільки під натиском обставин вислуговувався централістичній політиці Петра, чи був тільки кар’єристом, що не журячися власними принципами, плив за вітром, — все одно. Приглушені, але не вбиті автономічні змагання неминуче мусіли вибухнути, коли давній козир автономістів, шведський король, звертався на українську територію. Старому

5) Величко III с. 112-3.

гетьманові, коли б навіть йому самому не дуже були близькі ті автономічні змагання, треба було сильно призадуматися, яке становище йому зайняти в такий критичний момент, щоб не зістатися за дверима автономічного руху, як би він вирвався тепер, звертаючися разом і проти „московської неволі” і проти її вірного слуги „гетьмана і кавалера”; міг би сей рух його перевернути так, як перевернув свого часу „боярина і гетьмана”, Івана Брюховецького.

Старий гетьман рішив вивісити автономічний прапор, а його кружок з ретроспективного становища (при виборі на гетьманство Орлика, в 1710 р.) в своїх „*pacta conventa*” — новій конституційній хартії України — так пояснив сей факт у зв’язку з його прецедентами:

Вічної пам’яті Богдан Хмельницький, за поміччю Божою і необорною підмогою пресвітлого короля Швеції, безсмертної і славної пам’яті Карла X, сполученими силами ханства Кримського і війська Запорозького і своїм гострим розумом, печаливістю і великодушною працею визволив з неволі польської військо Запорозьке і поневолений та пригнетений народ руський і піддався сам і народ той піддав добровільно під московську самодержавну власть, покладаючися на те, що вона, зв’язана з нами спільною вірою, сповнить свої обов’язання в умови і скріплені присягами: заховає назавсіді військо Запорозьке і свободний народ руський при його законних правах і свободах, під протекцією своєю. Коли ж по смерті покійного гетьмана, того ж Богдана Хмельницького, Московська держава різними хитрими способами і штуками почала заходитися, щоб свободні права Запорозького війська, скріплені її присягою, укоротити і зовсім знищити, та наложити рабське ярмо на свободний народ, ніколи зброєю непоконаний нею, — військо Запорозьке, всякий раз, як терпіло в сих справах якусь кривду, мусіло кров’ю своєю і смілим відпором боронити цілість прав і свобод своїх, і Бог, местник неправд, сій обороні помагав ласкаво. І нарешті, коли отсе недавно, за правління покійного гетьмана Івана Мазепи, теж правительство московське, хочаби сповнити на ділі нечести-

ві свої заміри, відплатило нам злом за добро, замість ласки і справедливості за наші вірні служби й трати, за воєнні кошти, ложені до повної руїни нашої, за нечисленні героїські діла і криваві подвиги воєнні, — задумало козаків перетворити в регулярне військо, міста взяти під свою владу, права й свободи наші покасувати, військо Запорозьке на Низу Дніпровім (себто запорозьку козащину) викорінити і саме ім'я його навіки вигладити, а на се мали ми й зараз маємо виразні вказівки, докази й печатки), — вищеназваний покійний гетьман, пресвітлий Іван Мазепа, подвигнувшись справедливою ревністю за непорушність прав своєї отчини і вільностей війська Запорозького і запалений гарячим бажанням підтримати в днях гетьманства свого честь його, і по собі, на вічну пам'ять імені свого, отчину нашу і оба війська Запорозькі (городове і низове) лишити з цвітучими свободами не тільки ненарушеними, але розширеними й примноженими ще, піддавався під непобідиму протекцію пресвітлого і премогутнього короля Швеції Карла XII, що за особливою ласкою Божою звернувся з військами на Україну. Пішов він слідами попередника свого, славної пам'яті пресвітлого гетьмана Богдана Хмельницького, що з пресвітлим королем шведським, Його величества теперішнього тезоіменитим дідом Карлом X, за згідним порозумінням зручних способів уживаючи для визволення отчини своєї від тяжкої тодішньої неволі польської, дістав від нього бажану поміч, відповідну для знищення сил польських. І хоч тепер незглибимі суди Божі нещасливим оборотом змінного щастя війни ударемнили ширі заміри покійного гетьмана і його самого тут у Бендерах постиг закон смерті, однак осиротіле по смерті вождя свого Запорозьке військо не тратить надій на ту пожадану свободу, покладаючи надію свою в помочі Божій, в протекції пресвітлого і премогутнього короля шведського і в справедливості діла свого, що кінець кінцем усе таки тріумфує⁶⁾.

Думаю, що автори сеї хартії, стилізуючи її, не могли мати перед собою маніфесту Виговського 1658 р., і той

6) Чтенія москов. істор. тов. 1847 кн. I(XIV).

паралелізм у гадках, аргументах і т. д, який впадає в око при читанню обох документів, залежить від одна-стайности провідних політичних ідей, однакових більше менше в часах Виговського і в часах Мазепи, реалізу-ють у постановах своєї хартії, які нормують українське народоправство, заводячи норми представительства, за-побігають кривдам козачої сіроми й селянства, і т. д.

Політику Мазепи стріло повне фіяско. Трудно навіть сказати, як би поставилися до його автономних змагань ширші круги української суспільности, бо їм властиво не лишалося ніякої можности самоозначення. Було очевид-но відразу, сей останній курс старого гетьмана був про-пащий. Його льюляна політика, яку він тягнув до остан-ньої хвилі, понищила всі ті опорні точки, на яких міг опертися український рух проти московської зверхности, а тяжка рука петровського режиму, що налягла зараз на Україну, перегородивши всі дороги для поширення Мазепиної „измены”, не лишала місця для ніяких ва-гань. Крах був неминучий уже наслідком сих, чисто звер-хніх причин, некажучи про внутрішній розділ між стар-шинською верствою автономістів і народною масою. Се була ахілева п'ята політики української старшини, що вияснивши і зовсім ясно поставивши чисто політичну програму, не догадувалися обняти нею й соціальні зма-гання народних мас, невироблені й невияснені за се пів-століття так, як виробилися й вияснилися постуляти на-ціональні й політичні, і через се в своїх автономічних змаганнях натикалися на невірне становище мас, хитро буджених різними демагогічними окликами. Але сим ра-зом вони не мали навіть можливости проявити себе.

Полтавська перемога закопала Мазепу і мазепинців з їх плянами, підірвала глибоко й автономічні змагання українські взагалі, що більше вже не здобулися на ніяку серйозну акцію політичну в тім давнім стилі, на прого-лошення української державної ідеї ще коли небудь.

Крах був ще більш рішучий, ніж який стрів Гадяць-ку унію. А тим — часом?!

Вдумуючися в тодішню ситуацію, приходжу до пере-конання, що властиво комбінація Мазепи могла мати бу-дучність, як би не викопав їй могилу своєю боязкістю,

як би не задавила її перемога Петра під Полтавою. Більше мала шансів, більше *raison d'être*, ніж Гадяцька унія.

1650-х роках Польща була ще сильна, а козацька Україна ще надто слабка. Її устрій ще формувався тільки. Її суспільність не еманципувалася від впливів польського життя. Гарантії політичної автономії, навіть як би були проведені в життя в тих часах не охоронили б її від польщення, ані від заливу польським панством. А се не давало підстави успішного розвою України, бо таїло в собі задатки дальшої внутрішньої боротьби й потрясень.

На початках XVIII в. обставини були інші. Політична і соціальна структура Східної України (Гетьманщини) значно ствердла; розуміється, ця структура, спеціально суспільна, не була через те ліпша: вона ствердла коштом приборкання і апатії народних мас, але й ці народні маси могли тільки виграти від того, як би не наступило те, що наступило по катастрофі 1709 року. В сфері культурно-національній українське громадянство Гетьманщини значно емансипувалося від польських впливів, а не підпало ще пізнішому зросійщенню. Протекція Швеції, держави далекої, територіяльно відокремленої, не могла б вносити в українське життя ніяких значних труднощів, могла бути явищем тільки скороминучим. Польща була дезорганізована і ослаблена, так що не могла б ставити ніяких серйозних плянів на завоювання східної України або взагалі перетворення її в польську провінцію та відокремлення від Росії. В тім часі Україна могла стати неутраальною державою між Польщею і Московщиною, як мріяли в середині XVII в. Відносини до Московської держави могли устатитися також інакше, ліпше для інших держав східної Європи і, мабуть, для самої Московщини.

Полтавська битва була критичним моментом: перемога 27/VI дала царству Російському не тільки рішучу перевагу в східній Європі, але й пхнула його на стежку імперіалізму, екстенсивної політики, все нових і нових завоювань і прилучень, на цілі два століття. Ця екстенсивна тенденція не тільки принесла політичну смерть цілому ряду політичних організацій, які могли б жити і по нинішній день, але дуже шкідливо вплинула на внут-

рішню еволюцію самої Російської держави і її державної народності великоруської, відтягнувши всі засоби від внутрішнього, суспільного і культурного прогресу і віддавши їх на завдання зверхнього неустанного розширення. Без полтавської перемоги все це могло б піти іншими дорогами. Польща, мабуть, би не впала. Україна зісталася особним тілом, коли не самостійним, то окремішнім, навіть перейшовши кінець кінцем у рамки Російської держави. На місце одної сцентралізованої держави, обтяженої безконечними „сепаратизмами” і національними питаннями, з односторонньою розвинутою енергією імперіялізму, що привів кінець кінцем не тільки до повного спустошення самої державної народності, але й саму державу поставив на краю пропасти, — ми може б були тепер свідками чи горожанами ліпше організованої великої східноєвропейської федерації, урівноваженої і сильної, яка б силою своїх внутрішніх прикмет могла притягнути цілий ряд земель, які зісталися навіки за границями централізованої Росії.

Спеціально могли б ліпше уложитися відносини українсько-великоруські. Я не сумніваюся, що якби Україна була визволена від примусового московського централізму і нівеляції, то в ній (і так само на Білорусі) розвинулися б свободні потяги (гравітація) до великоруського світу, як найближчого, тісно зв'язаного культурною спільністю, історичною традицією, спільною спадщиною Києва. Коли б на місце немилосердного нищення і тиснення всіх політичних, суспільних і культурних форм українського життя, яке наступило по полтавській перемозі, на місце того розгрому і терору, який запанував по р. 1708/9, прийшло б хоч кількадесят літ вільного розвитку Гетьманщини, національне життя її було б забезпечене, не мало б місця і спокуси для всіх тих обрусительних заходів — заборон української книги, української мови, української вимови і акценту, які діялися, почавши від Петрових часів (указ 1720р.) протягом всього дальшого часу.

„Руські народності” не переживали б такої тяжкої внутрішньої боротьби, яка тепер грозить навіки розрізнити їх, витравивши поліційними переслідуваннями ті

внутрішні, моральні зв'язки, які зв'язували їх.

І внутрішня еволюція великоруського життя могла б піти іншою дорогою, коли б крім бюрократично-централістичного московського устрою, поруч нього жив і розвивався свободний, виборний, конституційний устрій український. Народні маси не тільки українські, а й великоруські може б не пережили тих страхів кріпацтва, яке привелося їм пережити в століття по скасування останків українського устрою. І тяжка спадщина російського централізму й імперіялізму нас може б обминула.

Полтавська перемога була тріумфом тільки російського імперіялізму, а не тріумфом російського життя, не тріумфом поступу і культури навіть з становища державної великоруської народності, не тільки — з становища всього східнослов'янського, чи ще ширше — всього слов'янського світу, його гармонійного розвитку, його вільного і дружнього поступу. З становища великоруського навіть, не тільки з „руського” взагалі — або становища східного Слов'янства, може б було ліпше, якби день 27/VI не приніс з собою того вікопомного тріумфу. І тим пояснюється здержливе становище до нього правдивих приятелів поступу і свободи.

Літературно — Науковий Вістник, Львів 1909, квітень червень.

СЛОВО В СОРОК ВОСЬМІ РОКОВИНИ СМЕРТИ ШЕВЧЕНКА

на Шевченковому святі у Львові, дня 2. березня 1909 р.

З року на рік зростає слава і велич Шевченка, його культ серед нашого народу і співзвучних груп чужих народів. Сотні зростають на тисячі, тисячі на мільйони — гарячих приклонників пам'яті нашого великого поета, найулюбленішого сина України. Все нові й нові покоління прибувають, національно усвідомлені, свідомі великого значення Шевченкової творчості, перейняті глибоким поважанням для голошених ним ідей. Тріумфальним походом іде його слава з більших культурних центрів у менші, з краще розвинених національно і культурно країн у темні, ледве розбуркані простори нашої землі. Виходні українські, вільні і невольні, несуть Шевченкову славу через безмежні простори Азії, до берегів Тихого океану, і пасерби рідної землі, що йдуть по кращу долю за межі Атлантики, побожно несуть зі собою, як свій національний палладіум, золоту книгу українського генія в гарячі праліси Бразилії, в холодні степи Канади. Де ступає українська нога, як святий прапор українського життя, підіймається корогва нашого Кобзаря. Першою іскрою національного життя так часто буває віще Тарасове слово в якійсь занедбаній країні нашої-несвоєї землі. А одним із найвірніших зв'язків, що в'яже верхи і низи нашої суспільности, різні групи нашої інтелігенції, різні частини нашої землі при всіх різницях у напрямках, поглядах, культурі і політичних обставинах, — це пієтизм для великого поета, спільний культ його поезії, його віщих ідей. Він святий прапор нашої національної єдності, один із найвизначніших символів української спільности, одноцільности України й українського життя, — одноцільного, не

зважаючи на державні, церковні і всякі інші межі. Він віщун кращих часів, коли, поборовши тяжкі перепони на шляху свого розвою, „встане Україна”, вільна і могутня, повна сил і певности себе, і вільні руки подасть недавнім противникам для спільної дружньої праці на добро народів.

В тяжких часах найгіршого поневолення наших народних мас, занепаду нашого культурного і національного життя, сей спільник хлопської недолі нашого люду блиснув яскравим промінням перед очима зневіреного суспільства. Зпід убогої кріпатської стріхи, з темних передсінок панської челяді виніс він перед здивовані очі світу перли чистої поезії, високої ідеї гуманности, благородний ідеалізм людини. І се було єдине в своїм роді, найбільше і найсильніше свідоцтво невичерпаних сил народного організму, невмирущої енергії відродження поневолених народних мас, що виключно майже представляли тоді український народ, зраджений своїми вищими верствами, обрабований з усіх засобів матеріальних і духових. Воно наповнило радістю й надією всіх, хто не мирився з думкою про національну смерть українства, про неминуче виродження і загибель нашого народу. І цілі десятиліття під'яремного життя, тяжкого поневолення українства, постать геніяльного кріпака зіставалася сливе самотнім благовістям відродження. Як символ цього відродження, вона зістанеться навіки дорогоцінним скарбом всенародним, спільним верхам і низам нашого суспільства, спільним усім напрямам його, всім частям нашої вітчизни, розділеної, прип'ятої до різних державних організмів, але нероздільної і нерозривної. Ні одно ім'я в нашій довговіковій, повній багатого змісту традиції, не панує так абсолютно, так нероздільно і повно над нашими симпатіями, не тішиться такою безмежною любов'ю, свобідною від усяких застережень і обмежень, як се благородне ім'я великого співця великого горя українського люду і його великих надій. Ні одно ім'я не в'яже нас в одну національну цілість, як воно.

Всім нам пам'ятні слова Шевченка, якими звеличав він великого будителя Слов'янщини Шафарика:

І о диво! Трупн встали
І очі розкрили:
І брат з братом обнялися
І проговорили

Слово тихої любови
На віки і віки.
І потекли в одно море
Слов'янські ріки.

Цей пеан у приложенню до розбитої, пригнобленої, розшматованої України, ще з більшою силою може бути звернений до нашого поета. Його поезія розкрила очі приспаному українству і роз'єднані частн України звела в одну національну сім'ю. Парафразуючи Тарасову хвалу Шафарікові, можемо з повним правом кликнути до нього самого:

Слава Тобі, НАШ ТАРАСЕ,
Во віки і віки,
Що звів еси в одно море
УКРАЇНСЬКІ ріки...

Не тільки з'єднав в одно тіло розшматовані частини української землі, українського народу, але й оживив його душею живою. На гробовищах старої державної України вказав живу, невмирущу силу — український люд, український демос. Навчив бачити в нім носителя українського життя, українських надій на будуче. В своїй особі й-своїй творчості розкрив незкінченно багатий, благородний зміст народної душі, народного життя. В розвою і поступі народних мас вказав нехибну дорогу до нашого національного відродження; в їх усвідомленню, в обороні їх прав, прав робочих мас — запоруку нашого суспільного і національного подвигнення.

І заразом — з гарячим прив'язанням до свого народу, його традицій, його інтересів, його надій на краще майбутнє, зв'язавши нерозривно пошану до всіх благородних змагань людини взагалі, — з релігією нації зв'язав релігію людства. В його устах оборона людських прав свого народу не переступила ні на волос пошани чужих людських прав, — і любов до України в ньому зливалася гармонійно з любов'ю до людини, обіймаючи на ґрунті здобутих національних прав не оргії національного егоїзму, а сильні підстави любови і братерства.

Ці провідні ідеї Шевченкової творчості стали провідними ідеями нашого національного відродження, і Шевченкові свята стали неустанними маніфестаціями народо-

любних, демократичних, поступових, гуманних ідей, які одушевляли й одушевляють кращу частину нашої суспільності. Змістом Шевченкових свят стало не тільки засвідчення нашої вірності культу великого поета, але й вірності провідним ідеям його поезії. Вони є публічним ісповіданням віри для нашого громадянства й обрахунком сумління його членів. Перед лицем поета мусимо здати собі справу, чи живий у нас дух його? Чи не держимо ми тільки національної шкаралупи, позбавленої благородного змісту, вложеного в українство великим Кобзарем і іншими кращими представниками нашого відродження? Чи свідомі ми своїх обов'язків перед народними масами, цією основою українського життя, підставою нашого розвою і надій? Чи палить нас отся свята, повна пожертвовання любов до України, якій дав вираз Шевченко у знаних словах:

Бо я так її люблю
Свою Україну небогу —
За неї душу погублю...

Бо ж тільки тоді наше свято буде честю і славою Шевченкові, а не профанацією його імені...

І коли живе в нас жива, нелицемірна любов і честь для нашого генія, пригадаймо собі під нинішню пору, що в теперішній момент наша честь і любов для нього повинна знайти у нас, як також у всій українській суспільності, ще інший вираз. Зближається п'ятдесятиліття смерти Тараса: за два роки воно, а за п'ять — століття його уродин. Вони вимагають від нас чогось більшого, чогось нового понад наші звичайні Шевченкові свята — крайній час взятися до здвигнення йому пам'ятника, гідного його і нас, не тільки во славу поета, а і во славу нашої національної ідеї. Два роки як піднято справу збудування пам'ятника Шевченкові в Києві, полагоджено всі потрібні формальності і збирається складки на цю ціль. Товариство, що носить ім'я великого Кобзаря, взяло на себе се діло для Галичини. Всі частини української землі повинні взяти живу участь у здвигненні першого пам'ятника Шевченкові в серці нашої землі, на тих Дніпрових горах, до яких летів душею він у тяжкі хвилини

свого життя і мріяв положити на них своє серце, поточене великим горем українського народу. Енергійною роботою коло здвигнення його повинні наші краї об'явити свою вдячність безсмертному будителеві українського життя, свій пієтизм для його віщої творчости, свою вірність його святим заповітам. І заразом показати, що діло, зроблене ним, дало свій плід. Що Україна, збуджена дзвоном його струн, — живе. Що розділені частини української землі вже зібралися в собор великий. Що вони стають уже одноцільним тілом, оживленим одним серцем, одною мислю, одною кровю і одним мозком. І розвивається вже в тім відродженім і об'єднанім організмі та сила могутня, яка в хвилинах високого піднесення народної енергії вміла дивувати світ. Як каже стара пісня:

Тим то стала страшенна Козацькая сила,
Що у нас, панове молодці,
Була воля і дума єдина...

Покажім, що вертається до нас та давня сила.
Об'явім її світу!

Літературно-Науковий Вістник, Львів квітень-червень 1903 ст. 3.

ЗВИЧАЙНА СХЕМА „РУССКОЇ” ІСТОРІЇ Й СПРАВА РАЦІОНАЛЬНОГО УКЛАДУ ІСТОРІЇ СХІДНЬОГО СЛОВ'ЯНСТВА

Поставлена організаційним з'їздом російських філологів справа раціонального укладу історії Слов'янства в задуманій Слов'янській Енциклопедії¹⁾ дає мені нагоду порушити справу схеми історії Східного Слов'янства. Я не раз порушував уже справу нераціональностей у звичайній схемі „русскої історії”²⁾, тепер хотів би обговорити се питання трохи повніше.

Звичайно прийнята схема русскої історії всім звісна. Вона починається з перед-історії Східної Європи, звичайно про неслов'янську колонізацію, потім іде мова про розселення слов'ян, про сформування Київської держави; історія її доводиться до другої половини XII в., потім переходить до великого князівства Володимирського, від нього в XIV віці, до князівства Московського, слідиться історія Московської держави, потім Імперії, а з історії українсько-руських і білоруських земель, що лишилися поза границями Московської держави, часом беруться деякі важніші епізоди (як держава Данила, сформування Великого князівства Литовського і унія з

1) Писано з нагоди пляну слов'янської історії, виробленого історичною підсекцією з'їзду.

2) Напр. в „Записках” Наукового Товариства імені Шевченка т. XIII, XXXVII і XXXIX, бібліографії, оцінки праць Милюкова, Сторожєва, Загоскина, Владимірського-Буданова (завважу, що з моїх заміток до книги Милюкова, „Очерки по истории русской культуры”, зробив ужиток проф. Филевич у рецензії — по праці д. Милюкова, в час. „Новое Время”, покликуючись на них на попертя своїх гадок, зовсім противних тим, якими продиктовані були мої замітки). Також в приготованім ним до друку „Очерку истории украинскаго народа”.

Польщею, церковна унія, війни Хмельницького), часом не беруться зовсім, а в кожному разі з прилученням до Російської держави ці землі перестають бути предметом цієї історії.

Схема ся стара, вона має свій початок в історіографічній схемі московських книжників, і в основі її лежить ідея генеалогічна — генеалогія московської династії.

З початком наукової історіографії в Росії сю схему положено в основу історії „Російського государства”. Потім, коли головна вага перенесена була на історію народу, суспільности, культури, і „русская история” стала зближатися до того, щоб стати історією великоруського народу й його культурного життя, задержано ту ж схему в її головних моментах, тільки стали відлітати епізоди, що далі, то більше. Ту ж схему, в простішій формі прийняла наука „истории русскаго права”, складаючися з трьох відділів — права Київської держави, московського і імперського.

Через таку традиційність, через таке довге уживання, до цієї схеми привикли й її невігоди, нераціональності не вражають прикро, хоч вона повна таких нераціональностей, і то дуже великих. Я вкажу деякі, не маючи претенсії вичисляти їх усі.

Передовсім дуже нераціональне сполучування старої історії полудневих племен, Київської держави, з її суспільно-політичним укладом, правом і культурою, з Володимир-московським князівством XIII — XIV вв., так наче се останнє було його продовженням. Се можна було московським книжникам, — для них досить було генеалогічного преемства, але сучасна наука шукає генетичної зв'язі і не має права зв'язувати „київський період” з „володимирським періодом”, як їх невідповідно називають, як стадії того самого політичного й культурного процесу. Ми знаємо, що Київська держава, право, культура були утвором одної народности, українсько-руської; Володимиро-московська — другої, великоруської³⁾. Сю різницю хотіла була затерти Погодінська

3) Ця свідомість починає потрохи проходити в науку. Досить ясно, напр., висловлює цю думку укладчик „Русской истории” с

теорія, населивши Подніпров'я X-XII вв. великоросами й казавши їм потім, у XIII-XIV вв., відси виємігрувати, але я сумніваюся, що хто-небудь схоче тепер боронити стару історичну схему цею ризикованою, всіма майже полишеною теорією. Київський період перейшов не у володимиро-московський, а в галицько-волинський XIII в., потім литовсько-польський XIV-XVI в. Володимиро-московська держава не була ані спадкоємницею, ані наступницею Київської, вона виросла на своїм корені і відносини до неї Київської можна б скорше прирівняти, напр., до відносин Римської держави до її гальських провінцій, а не приємства двох періодів у політичній і культурній житті Франції.

Київське правительство пересадило в великоруські землі форми суспільно-політичного устрою, право, культуру, вироблені історичним життям Києва, але на сій підставі ще не можна включати Київської держави в історію великоруської народності. Етнографічна і історична близькість народності української до великоруської не повинна служити причиною до їх переміщувань, — вони жили своїм життям поза своїми історичними стичностями і стрічами.

Тим часом, наслідком пришивання Київської держави на початок державного й культурного життя великоруського народу, що бачимо? Історія великоруської народності зістається властиво без початку. Історія формування великоруської народності досі зістається невиясненою, через те, що її історію починають слідити від середини XII в. і за київським початком сей свійський початок зовсім неясно представляється людям, що вчилися „русскої історії”. Не слідиться докладно за процесом рецепції й модифікації на великоруській ґрунті київських суспільно-політичних форм, права, культури; в та-

древнейших времен”, виданої московським кружком поміччю самоосвіти (Москва 1898), д. Сторожев; він з натиском підносить, що Русь дніпровська і Русь північносхідня два зовсім відмінні явища; історію їх творять неоднаково дві особні частини руської народності.

Ростовское княженіє”, не були потім розвинені успішно

4) Гарні початки, зроблені напр. книжкою Корсакова „Меря и Ростовское княженіє”, не були потім розвинені успішно.

ких формах, які мали вони в Києві, на Україні, їх попросту включають в інвентар великоруського народу, „Русскаго государства”. Фікція „київського періоду” не дає можливості відповідно представити історії великоруської народності. Тому, що „київський період” прилучається до державної й культурної історії великоруського народу, зістається без початку й історія українсько-руської народності. Підтримується старе представлення, що історія України, „малорусского народу” починається доперва з XIV-XV віком, а що перед тим — то історія „общерусская”. Ся знов „общерусская история” свідомо і несвідомо на кожному кроці підмінюється поняттям історії державної і культурної великоруського народу, і в результаті українсько-руська народність виходить на арену історії в XIV-XVI вв. якби щось нове, мов би її перед тим там не було, або вона історичного життя не мала.

Зрештою історія українсько-руської народності зісталася не тільки без початку, а і в виді якихось кавалків, *disjecta membra*, не пов’язаних між собою органічно, розділених прогалинами. Одинокий момент, що вирізняється й може лишитися ясно в пам’яті — це козащина XVII в., але дуже сумніваюся, щоб хтось, хто вчився „руської історії” по звичайній схемі, потрапив зв’язати її в своїм представленні з ранішими і пізнішими стадіями історії української народності, мислив би сю історію в її органічній цілості.

Ще гірше виходить на цій схемі народність білоруська — вона пропадає зовсім за історією держави Київської, Володимиро-московської, ба навіть і за Великим Князівством Литовським. Тим часом, хоч вона не виступає в історії ніде виразно як елемент творчий, але роля її немаловажна — вкажу хоч би на значення її в сформуванні великоруської народності, або в історії Великого Князівства Литовського, де передовсім їй, зпоміж слов’янської людности сієї держави, належала культурна роля супроти далеко нижче розвинених литовських племен.

Завданням до „руської історії” Великого Князівства Литовського хотіли поправити односторонність і неповноту традиційної її схеми. В історії, здається, перший

цю гадку з натиском підніс Устрялов, а Іловайський, Бестужев-Рюмін і інш. пробували викладати паралельно історію „Руси западної”, себто Великого Князівства Литовського, й „Руси восточної”, себто Московської держави. В науці історії права потребу включення Великого Князівства Литовського пропагує школа проф. Владимирського-Буданова, хоч не дала ще ані загального курсу „истории русского права”, де було б включене Велике Князівство Литовське, ані осібного курсу права цього останнього.

Се поправка, але вона сама потребує різних поправок. Велике Князівство Литовське було тілом дуже гетерогенним, неоднотайним. В новішій науці легковажиться, навіть зовсім ігнорується значення литовської стихії. Слідження приємства права староруського з правом Великого Князівства Литовського, значення слов'янського же елементу в процесі творення й розвою Великого Князівства Литовського привело сучасних дослідників внутрішнього устрою сієї держави до крайности, що вони зовсім ігнорують елемент литовський — навіть не ставлять питання про його впливи, хоч безперечно ми мусимо числитися з такими впливами в праві й устрою Великого Князівства Литовського (от хочби вкажу лише *Exempli gratia* на інститут „койминців”). Потім, лишаючи литовський, — сам слов'янський елемент Великого Князівства Литовського неоднотайний: маємо тут дві народності — українську-руську й білоруську. Українсько-руські землі, з виїмком Побужжя і Пинщини, були досить механічно зв'язані з Великим Князівством Литовським, стояли осторонь у ній, жили своїм місцевим життям, і з Люблинською унією перейшли безпосередньо в склад Польщі. Навпаки, білоруські землі дуже тісно були зв'язані з Великим Князівством Литовським, мали на нього величезний вплив — в суспільно-політичній укладі, праві й культурі (як з другого боку самі підпали дуже сильному впливу суспільно-політичного й культурного процесу Великого Князівства Литовського), й зісталися в складі його до кінця. Таким чином історія Великого Князівства Литовського далеко тісніше зв'язана з історією білоруської народности, ніж українсько-ру-

ської, що чимало підпала впливу його історії, але дуже небагато мала на нього впливу (тільки посередньо, оскільки білоруська народність передавала право й культуру, насаджені Київською державою, але так само посередньо, через політику литовського правительства, українсько-руська народність приймала не одно, що йшло від білоруської — напр. білоруські елементи актової мови, прийнятої литовським правительством).

Отже включення історії Великого Князівства Литовського в „руську історію” не заступить прагматичного представлення історії народностей українсько-руської й білоруської. Для історичного представлення суспільного і культурного процесу українсько-руської народности вистане значення тих кількох моментів з історії Великого Князівства Литовського, що мали для неї безпосереднє значення.⁴⁾ Більше з неї увійшло б в історію білоруської народности, але в цілості включати історію Великого Князівства Литовського в „руську історію” нема причини, коли це має бути не „історія Росії”, себто історія всього того, що коли-небудь діялося на території її, і всіх народностей і племен, що її залюднюють (так її програму, здається, тепер ніхто не ставить, хоч ставити таке ж можна), а історія народностей руських, або східньо-слов’янських⁵⁾ (уживаю часом сього терміну, аби оминути неясности й баламуцтва, які впливають з неоднакового уживання слова „русскій”).

Взагалі історія державних організацій грає все ще забагато ролі в представленні „русскої історії”, чи історії Східнього Слов’янства. В теорії признається давно,

4) В такім дусі старався я використати історію Великого Князівства Литовського в IV т. моєї „Історії України-Руси”, що обіймає часи від половини XIV в. до 1569 р.

5) Один із найвизначніших сучасних систематиків — проф. В. Буданов ставить задачею науки історії русского права „русского народа”, не Російської держави, тому виключає з неї національні права неруських народностей Росії, а вважає інтегральною частиною право руських народностей, які не входили в склад Російської держави. Такий погляд бачимо і в інших дослідників, хоч він так само не переводиться консеквентно у них, як і у самого В. Буданова (диви мою рецензію того курсу в XXXIX т. Записок Наук. Тов. ім. Шевченка, бібл. с. 4).

що головна вага повинна бути перенесена з історії держави на історію народу, суспільности. Політичне, державне, життя, розуміється, чинник важний, але поруч нього існують інші чинники — економічний, культурний, що мають часом менше, часом більше значення від політичного, але в кожному разі не повинні лишатися в тіні поза ним. З руських чи східно-слов'янських племен держава найбільше значення мала, найтісніше пов'язана була з життям народу у народності великоруської (хоч і тут поза межами національної, володимиро-московської держави бачимо такі сильні явища, як вічеве життя новгородське-псковське). Українсько-руська народність ряд століть живе без національної держави, під впливами різних державних організацій — ці впливи, на її національне життя повинні бути визначені, але політичний фактор сходить в її історії в сих бездержавних століттях на підрядну ролю попри факторах економічних, культурних, національних. Те саме треба сказати про народність білоруську. Для цієї останньої великоруська національна держава стає історичним фактором властиво тільки від 1772 р. На історію України вона починає впливати століттям скорше, але тільки одним краєм. Те виймкове, виключне значення, яке має історія великоруської держави в сучасній схемі „руської історії”, має вона властиво наслідком підміни поняття історії „русского народа” (в значенні руських, східнослов'янських) народностей поняттям історії великоруського народу.

Взагалі в тім, що зветься „русскою історією” я бачу комбінацію, чи властиво — конкуренцію кількох понять: історія Російської держави (сформування й розвою державної організації), й її територія Росії, себто того, що було на її території, історія „руських народностей”, і нарешті — історія великоруського народу (його державного й культурного життя). Кожде з сих понять в консеквентнім переведенню, може бути вповні оправданим предметом наукового представлення, але при такому комбінуванні різних понять, повного представлення, консеквентного переведення не дістає ані одно з них. Найбільше входить у схему „руської історії” з понять історії Російської держави і великоруського народу. З

розмірно невеликими перемінами й купюрами вона може бути перемінена на консеквентно і повно переведену історію ВЕЛИКОРУСЬКОГО НАРОДУ. „Честь и место” історії цієї найбільшої з слов’янських народностей, але поважання до її першенства й важної історичної ролі не виключає потреби такого ж повного й консеквентного представлення історії інших східно-слов’янських народностей — українсько-руської й білоруської. Історії Східного Слов’янства таки не заступить історія великоруського народу, його державного й культурного життя, і ніякі мотиви не дадуть права зігнорувати історію білоруської, і ще менше — українсько-руської народности, або заступити їх повириваними з них і попришиваними до історії великоруського народу клептиками, як то практикується тепер. Зрештою, як тільки „русская история” буде щиро і консеквентно зреформована в історію великоруського народу, його державного й культурного життя, так історія українсько-руської і білоруської народностей, я певний, вийдуть самі собою на чергу й займуть відповідне місце побіч великоруської. Але для сього наперед треба попрощатися з фікцією, що „руська історія”, підмінювана на кожному кроці великоруською, то історія „общеруська”.

Такий погляд сидить іще досить твердо, хоч на мій погляд він, оскільки не стоїть на услугах політики, являється пережитком старомосковської історіографічної схеми, — пережитком, дещо прилаженим до новіших історіографічних вимог, але в основі своїй таки нераціональним. Історія великоруська (такою стає ся „руська історія” від XII — XIII вв.) з українсько-руським (київським) початком, пришитим до неї, се тільки калікувата, неприродна комбінація, а не якась „общерусская” історія. Зрештою „общерусської” історії й не може бути, як нема „общеруської” народности. Може бути історія всіх „руських народностей”, кому охота їх так називати, або історія Східного Слов’янства. Вона й повинна стати на місце теперішньої „руської історії”.

В деталях я не маю заміру викладати схему такої нової конструкції історії Східного Слов’янства. П’ятнадцять літ я спеціально працюю над історією українсько-

руської народности й виробляю її схему як у загальних курсах, так і спеціальніших працях. По сій схемі укладаю я свою історію України-Руси, і в такім же виді представляю собі історію „руських” народностей. Не бачу трудностей, аби була зроблена подібним способом історія білоруської народности, хоч би вона випала менше багато, ніж історія українсько-руська. Історія великоруської народности майже готова — треба тільки обробити її початок, замість пришитого до неї тепер київського початку, та вичистити від різних епізодів з історії України й Білоруси — це вже й так майже зроблене істориками великоруського народу й суспільности.

Найбільше раціональним здається мені представлення історії кожної народности зокрема, в її генетичнім преемстві від початків аж до нині. Се не виключає можливости представлення синхроністичного, подібно як укладаються історії всесвітні, в інтересах перегляду, з педагогічних, щоб так сказати, мотивів.

Це деталі, й вони мене цікавлять мало. Головні принципи: треба б усунути теперішній еkleктичний характер „русскої історії”, зшивання до купи епізодів з історії різних народностей, консеквентно перевести історію східньо-слов'янських народностей і поставити історію державного життя на відповідне місце з іншими історичними факторами. Думаю, що й прихильники нинішньої історичної схеми „русскої історії” признають, що вона не бездоганна, і що в своїх спостереженнях я виходив від правдивих її хиб. Чи сподобаються їм ті принципи, які я хотів би покласти в основу її реконструкції, се вже інша справа.

У Львові, 9/22 IX. 1903.

V. Стати по славяноведению

I. С. Петербург 1904.

ЮВІЛЕЙ
АКАДЕМІКА М. С. ГРУШЕВСЬКОГО
1866 — 1926

ЮВІЛЕЙНІ ЗАСІДАННЯ І ПРИВІТАННЯ

Комітет Української Академії Наук, організований для переведення святкування сорокалітнього ювілею М. С. ГРУШЕВСЬКОГО, взявши на себе ініціативу відзначити в громадських формах знаменну дату кількадесятилітньої літературно-наукової роботи славного ученого заходився й біля видання Наукового Збірника на честь Високошановного Ювілята.

Комітет не мав змоги широко і завчасу оповістити як українських, так і позаукраїнських учених про цей Збірник, але заклик Комітету знайшов жвавий відгомін серед усіх тих, що або працюють над розробленням української науки, або хоч не зв'язані ні з Україною, ні з науковими інтересами українознавства, проте знають і шанують великого українського ученого, що з повним правом увійшов у велику інтернаціональну сім'ю наукових робітників, діячів всесвітньої науки та культури.

Зібрані Комітетом статті та розвідки не могли навіть вміститися в одному томі, як раніше малося на думці видати Збірника, й довелося розподілити його на два томи.

У першому — вміщено 51 статтю з галузів: палеоетнології, археології, мистецтва, історії України та всесвітньої історії; у другому томі, що має вийти в світ протягом цього ж таки 1928 року, ввійдуть статті етнографічного, філологічного та історично-літературного змісту, а також бібліографія науково-літературних творів Ювілята.

Випускаючи в світ перший том Збірника, Ювілейний Комітет не ставить перед собою завдання подати оцінку наукової роботи й науково-організаційної діяльності Ювілята. Трудно і неможливо робити це тоді, коли творчість Ювілята знаходиться саме в зеніті, коли вона доходить до височини, ще незнаних до сеї пори в українській науці. Доводиться обмежитися тому кількома сло-

вами.

Історія української науки, не зважаючи на всі несприятливі умовини для свого розвитку, знала не один блискучий тріумф, не одно велике досягнення, могла похвалитися не одним славним іменем своїх діячів.

Імена Максимовича, Костомарова, Куліша, Драгоманова, Антоновича, Житецького на Наддніпрянській Україні, так само як ім'я Франка в Галичині були б окрасою науки не тільки на Україні з її занедбаною й переслідуюваною від віків культурою. Ім'я Михайла Грушевського вплітається в цей вінок славних і дорогих імен, займаючи в ньому своє місце, показуючи певний стан в розвитку ідеї українського відродження і творчих зусиль будування української науки.

М. С. Грушевський прийшов до наукової роботи, перейшовши в старій Київській історичній школі школу точних методів науково-історичного пізнання, школу демократично-національного світогляду, школу проїняту ідеєю української національної окремішності.

Те, про що тільки могли мріяти попередники М. С. Грушевського, як про далеку мету, — створення української науки в українських національних формах, не пристосованої до вимог російської цензури, чи то вимог викладання в російському університеті, — він це здійснив фактично.

Виряджений українським громадянством з ініціативи В. Б. Антоновича за кордон Російської держави, М. С. Грушевський продовжив роботу знесення культурно-національних кордонів поміж єдиним і неділимим українським національним колективом.

В той час, коли наука української історії була вигнана з російських на Україні університетів і подекуди лише в замаскованій формі могла там з'являтися, або подаватися в препарованому під російсько-державницькі інтереси й погляди вигляді, українське громадянство знало, що воно має свою науку, своє огнище наукової творчості, свою могутню лабораторію наукового пізнання минулого. Все те було в самому Грушевському, в його науковій роботі та в його науково-організаційній діяльності. Його заходами виросла й зміцніла та установа, що

її давно оцінили, як фактичну Академію Наук Українську, — Наукове Товариство імени Шевченка у Львові.

М. Грушевський створив українську науку, очистивши її від усяких недоговореностей, ясно поставивши питання, відмежувавшись від всього невиразного, поміркованого, хисткого.

М. Грушевський зніс своєю діяльністю культурну роз'єднаність поріжнених між собою частини єдиної України.

М. Грушевський — додамо ми ще — виніс на широкий світ слов'янської й європейської науки свою творчість, демонструючи її, як українську, і тим здобуваючи для цілої української науки признання й повагу.

Не сходячи з ґрунту глибокої науковости, М. С. Грушевський тримався твердо й того глибокого переконання, що наука покликана служити народнім масам і народнім інтересам. Цих інтересів не спускає він ніколи з ока свого, й ідея трудового колективу, який повинен утворити український нарід, є та ідея, що нею пройнята творчість М. Грушевського. Ця ідея дає йому стимули до надзвичайно-інтенсивної наукової роботи в Радянській Робітниче-Селянській Українській Державі.

Не зважаючи на сорок років незвичайно напруженої роботи багатий і могучий інтелект М. Грушевського не спинився в творчій утомі або в заспокоєнні, що ним і так пророблена титанічна робота, внесено незміряне багатство в скарбницю культури покривдженого народу.

М. Грушевський іде вперед до нових наукових досягнень, підносячи українську науку до тих висот, до яких добирається європейська наука. Свої історичні досліді він проймає соціологічним змістом, він направляє свої дослідницькі таланти в галузь історії літератури і в галузь етнології й етнографії, odkриваючи для української науки нові можливості, заохочуючи до нової роботи молодших.

З пошаною, захопленням і великою подякою стежать за творчістю М. С. Грушевського діячі української науки.

Отже нехай цей Збірник буде виявом отої глибокої поваги, признання заслуг і безмежної подяки Великому

Ювілятові від усіх тих, хто любить і шанує культуру українських трудових мас, хто відданий її інтересам, хто дорожить її успіхами.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЄГІЯ:

Академік П. А. Тутківський (голова).

Проф. О. Ю. Гермайзе, Проф. М. О. Макаренко,

Ф. Я. Савченко, Акад. К. О. Студинський,

Проф. Є. К. Тимченко, В. І. Щербина.

**СКЛАД ОРГАНІЗАЦІЙНОГО ЮВІЛЕЙНОГО КОМІТЕТУ ПРИ У.А.Н.
ДЛЯ ПЕРЕВЕДЕННЯ СВЯТКУВАННЯ ЮВІЛЕЮ АКАДЕМІКА
М. С. ГРУШЕВСЬКОГО**

Голова Комітету:

Акад. П. А. Тутківський.

Члени Комітету:

Акад. Д. І. Багалій (Харків).

Акад. В. М. Перетц (Ленінград).

Л. М. Левитський, Ректор Медінституту, представник Укр. Науки.

М. Л. Баран, Представник Секції Наукових Робітників і Профспілки „Робос”.

О. Ю. Гермайзе, Проректор Наукової частини Київського Інституту Народньої Освіти.

С. М. Іваницький-Василенко, Секретар Секції Наукових Робітників.

Секретарі Комітету:

Ф. Я. Савченко, Секретар Редакції „Україна”.

С. Ю. Гаєвський, Завідуючий Будинком Вчених у Києві.

В. В. Ігнатович, Скарбник Ювілейного Комітету.

До Організаційного Ювілейного Комітету надіслали своїх
представників 42 установи м. Києва.

Урочисте прилюдне засідання на честь ювілею академіка Михайла Сергійовича Грушевського, в актовій залі Київського Інституту Народньої Освіти, 3 жовтня р. 1926.

За столом в президії Ювілейний Комітет, а в центрі — Ювілят академік М. С. Грушевський.

Урочисте засідання відкриває голова Ювілейного Комітету академік Тутківський о годині 12-ій.

Акад. Тутківський. Високошановні збори!

Дозвольте мені, як голові Ювілейного Організаційного Комітету, оголосити наші збори відкритими. Починається святкування 60-річчя з дня народження вельми шановного

Михайла Сергійовича та 40-річчя його наукової й науково-організаційної діяльності. Авторитетні представники історичної науки дадуть коротеньку й вичерпну характеристику науково-організаційної діяльності Михайла Сергійовича. Не мені личить робити, але я маю високу честь і щастя сказати, як товариш високошановного ювілянта, і не можу цього не сказати, що сама ідея заснування Української Академії Наук і перші реальні кроки для її здійснення належать високошановному ювілянтові. Ще не можу не сказати, що з того моменту, коли приїхав до Києва Михайло Сергійович і взяв участь у працях Академії Наук, у нас відчувалась присутність величезної науково-організаційної сили. Це яскраво виявилось і на спільних зібраннях Академії Наук, і в блискучих промовах, що їх робив Михайло Сергійович на пленумах Укрголовнауки в Харкові й тут у Києві, — багато їх дуже яскраво пам'ятають, — і в надзвичайно напруженій творчій організаційній діяльності, що виявилась в організації історичної секції з її численними відділами, в заснуванні надзвичайно широких і корисних наукових видавництв — періодичних і неперіодичних, і в притягненні до активної і продуктивної праці нашої талановитої молоді. Я не можу не сказати, — і це зовсім об'єктивно, ніяк не перебільшуючи, — що Михайло Сергійович і назавжди лишиться найкращою справжньою окрасою і славою Української Академії. (Гучні оплески в залі).

Голова (акад. Тутківський). Слово належить Президентові Української Академії Наук Липському.

Академік Липський. Вельмишановний Михайле Сергійовичу! Академія Наук доручила мені висловити Вам привітання з приводу Вашого ювілею. Ще торік, в 1925 р., скінчилося 40-річчя Вашої літературно-наукової діяльності, і в Академії Наук виникла думка улаштувати урочистий ювілей, але тоді не було на це Вашої згоди. Та мабуть так вийшло краще. В цьому році скінчилося 60 літ з дня Вашого народження, і тепер ювілей має, так сказати, ширший характер і дає яскравішу картину. Ми тут на очі бачимо, з яких давніх часів почалася Ваша наукова та літературна праця: вона почалася тоді, як Вам було

тільки 19 років. І от з того часу і до сьогоднішнього дня ця праця не переривається. Наслідком такої праці являється ціла бібліотека Ваших творів: з Ваших книжок, брошур, статтів і т. ін. складено цілу виставку, і цю виставку кожен, хто хоче, може побачити в будинку нашої Академічної Бібліотеки. Як трудно перечитати все те, що Ви написали, так і досить трудно передати зміст всього написаного, — він дуже різноманітний. Я не маю тут наміру торкатися всіх сторін Вашої діяльності, а можу тільки, як представник Академії Наук, торкнутися лише суто наукової діяльності, а ціла низка промовців висвітлять Вашу

Ювілей акад. М. Грушевського в Києві 3 жовтня 1926 р.

Сидять в першому ряді зліва на право: 1. В. Ігнатієнко, 2. І. Щетківський*, 3. О. Гермайзе*, 4. О. Грушевський*, 5. В. Щербина, 6. Ювілят, 7. В. Данилевич, 8. К. Кондратьєва, 9. М. Жуківська*, 10. М. Камінський*, 11. І. Кравченко* (оба останні комуністи). Стоять зліва на право: 12. О. Степанишина, 13. Денесенко*, 14. І. Мандзюк*, 15. М. Карачківський*, 16. С. Глядківський*, 17. Ф. Савченко*, 18. С. Глушко*, 19. Дружина Ф. Савченко, 20. Л. Шевченко, 21. К. Антипович, 22 і 23. невідомі. Немає на знімці: І. К. М. Грушевської* (донька М. Грушевського), 2. С. М. Шамрая*, 3. П. Клименка*, 4. К. Копержинського*, 5. Юркевича*. Зазначені зіркою академіки й працівники УАН, були звільнені в 1933 р. з Академії і заслані.

діяльність з різних інших боків. Я залишаю на боці таку Вашу діяльність, яко професора, або яко видатного (краще кажучи головного) члена наукових товариств імені Шевченка у Києві і в Львові і т. і., я зупинюсь на Вашій Історії України та на Історії української літератури. Ваша Історія України -- це величезна праця, складена оригінально, використанням сили різних джерел, багатьох першоджерел, це перша повна наукова й докладна Історія нашої землі, починаючи від майже легендарних часів. Тепер, коли вона вже єсть, навіть трудно собі уявити, як без неї можна було жити. Як історик — Ви стали відомі не тільки в межах України, не тільки в межах нашого Союзу, але й далеко за кордоном. Якби навіть у Вас була тільки одна праця, то й тоді б вона була вічним нерукотворним пам'ятником. А коли до цього додати Історію українського письменства і цілу низку етнографічних та інших праць, то буде ясно, що в особі академіка Грушевського ми маємо найкращого знавця України взагалі й одного із найвидатніших її синів.

Українська Академія Наук завжди шанувала Вас, як видатного вченого і, як всім відомо, вжила всіх заходів, щоб притягнути Вас до Академії в Київ. І от сьогодні, коли святкується Ваш ювілей, або краще казати два ювілеї, Українська Академія Наук доручила мені висловити Вам почуття глибокої пошани й побажати Вам ще багатьох літ життя на користь науки.

Дозвольте нагадати, що на останньому засіданні Спільного Зібрання винесено постанову — поставити Ваш бюст або портрет у залі Спільного Зібрання, щоб Ви завжди були перед нашими очима.

УРИВКИ З ПРИВІТІВ

Акад. Багалій

Високошановний Михайле Сергієвичу!

Харківська Науково-дослідча катедра історії української культури щиро вітає Вас з 60-тим роком Вашого народження і 40-річчям Вашої енергійної безупинної видатної праці в різних галузях українознавства, особливо ж на терені української історії. Наша катедра у всьому своєму колективі постійно стежить за Вашою нау-

ковою діяльністю, і дивиться на Вас як на найзаслуженішого історика України: ми вкупі з усіма, хто працює в українській історії, або хоч лише цікавиться нею, чи то в межах України, чи далеко поза її межами, дивимось на Вашу Історію України, як на першу монументальну синтетичну працю, що збудована на основі Вашої власної схеми, відповідає вимогам європейської методології, підводить підсумки усієї попередньої української історіографії в її джерелах і розвідках і стоїть нарівні з аналогічними історіями інших народів...

Велике наукове значення Вашої Історії полягає в критичному опрацюванні джерел, і Ви на протязі всього часу виконуєте те гасло, що викинули Ви у Вашій вступній лекції у Львівському університеті 30 вересня 1894 р., коли Ви сказали, що догматизм Ви одкидаєте, наука — це скептицизм; альфою й омегою історичної розвідки є народ, що є єдиний герой історії з його ідеалами, змаганнями, боротьбою, поспіхами і помилками...

Побажаємо ж нарешті усі: хай напишете Ви, Михайле Сергієвичу, необхідну для України її новітню історію і таким чином доведете до кінця основну працю Вашого життя...

Голова Львівського Наукового Товариства ім. Шевченка акад. К. Студинський (зустрінутий гучними довгими оплесками).

Достойний пане Ювіляте! Наукове Товариство ім. Шевченка у Львові вислало мене на це велике свято української культури в тій цілі, щоб я зложив Вам сердечне побажання від тих установ, в яких Ви працювали протягом 20 літ. Вкланяється Вам, пане Ювіляте, наукова бібліотека НТШ, що числить зараз 100 тисяч томів і шле Вам поздоровлення. Передаю Вам поздоровлення і від Музею. Ви його заснували, Ви привезли багаті збірки з України, Ви подбали про численні збірки з Галичини та інших українських земель і постарались про те, щоб Музей ім. Шевченка мав своє приміщення, а в ньому є 17 тисяч експонатів.

Поздоровляю Вас також від імени Секції математично-природописно-лікарської...

Вклоняюсь Вам і від імени Секції філологічної НТШ,
— їх праця у великій мірі є Ваша заслуга...

Вітаю, пане Ювіляте, і від імени соціологічної й найближчої для Вас Секції історично-філологічної... А вкінці, достойний і дорогий для Галицької землі професоре, учителю й добродію, звертаюсь до Вас від імени Відділу Наукового Товариства ім. Шевченка, на чолі якого Ви стояли протягом 20 літ! Сьогодні у 60 літ Вашого життя й 40 літ праці на полі української культури складаю Вам глибокий уклін, щире подяку й сердечне бажання на дальшу дорогу життя. Товариство ім. Шевченка перетворене на Наукове. Геній української думки повів Вас на Галицьку землю, де Ви з печаттю його духа почали орати занедбане поле... Не тільки Товариство ім. Шевченка, але й український нарід Ви своєю плодотворною працею ввели в сем'ю культурних європейських народів...

Склоняючи голову перед Вашою працею, бажаємо Вам, достойний пане академіку, щоб геній українського народу беріг нам Ваш талант для труда й дороге здоров'я на довгі літа Вам на честь, а Українському народові на пожиток, на його скріплення, на його славу. Від імени Галицької землі я кличу: Нехай живе наш професор Михайло Грушевський. (Довгі гучні оплески, майже овації в залі).

Проф. Пичета од імени Білоруського Державного Університету.

У сьогоднішній урочистий день дозвольте мені, Високоповажаний Михайле Сергієвичу, принести Вам од імени Білоруського Державного Університету сердечне привітання... Ваша велика праця, як науково-історична, так само й громадсько-культурна, вона має велике значення для всього Білоруського народу, який на протязі шмату років живе одним величним життям зо всім Українським народом...

Дозвольте ж мені, як од імени Білоруського Державного Університету, так само од свого імени, од імени невеликих кількості працівників білорусознавства принести сердечну подяку за Ваші великі праці, сердечну подяку за все те, що Ви зробили для українського наро-

ду, бо Ваша українська праця явилась так само працею й для білоруського народу...

Нехай живе український учений Михайло Сергієвич Грушевський. (Гучні оплески всієї залі).

Проф. Юнінас од Литовського Державного Університету.

Вельмишановний Ювіляте, шановні академіки, шановні громадяни і громадянки! Литовський Університет поклав на мене почесний обов'язок приєднати і його голос до сотень і тисяч голосів, що звучать сьогодні з усіх країн культурного світу, щоб ушанувати великого українського ученого історика й соціолога, і разом з тим невтомного патріота, що збудив національну свідомість.

Посилаючи свого делегата на це урочисте свято, Литовський Університет хоче особливо підкреслити свою пошану до Українського народу і до виразника народнього духа й до його проводиря шановного академіка Грушевського, ім'я й праці якого і для нас свої, і для нас дорогі.

Нема іншого народу в світі, до якого б ми, Литваки почували стільки щирої симпатії і близькості і чия доля нас так обходила б і так турбувала... Ми прожили 250 років спільним політичним життям. Акт Люблинської Унії, що знищив суверенітет нашої спільної держави, був і для Вас початком народньої зневіри і всіх нещасть, що посипались на Український народ...

У часи величезного утиску над українським народом, ми не бачимо академіка Михайла Сергієвича в таборі гнобителів... Перебуваючи за межами України, де не можуть досягти його жандарі, він кував зброю, щоб скинути ярмо гнобителів. Найнадійнішим захистом і спільником для гнобителів є народня темрява, що не дає народові згадати про героїчні подвиги своїх славних предків...

В своїй діяльності шановний Михайло Сергієвич не забув і Литви. У своїх працях він розгорнув сторінки минулого Литовського народу. І відроджений Литовський нарід через те має право вважати, що він збудив і нашу національну самосвідомість... Ми надіємось, що про-

міння світла, йдучи од численних смолоскипів, запалених рукою Михайла Сергієвича, досягнуть і Литовської землі, і що та культурна близькість, яка з'явилась у минулому, не тільки не зменшиться, а буде тіснішою в майбутньому...

Хай живе вільний Український народ! Хай живе найбільше огнище української культури — Академія Наук! Хай живе той, хто невтомно збуджував національну самосвідомість, академік Михайло Сергієвич!

Проф. О. Ю. Гермайзе

„Історія України-Руси — це є велика пам'ятка, монументальна праця, якою ми можемо гордитися, та яка справді, як сам Михайло Сергієвич висловився, є великою реалізацією тих ідеалів, які впливали з почуття національної чести цілих поколінь, до якого належав і наш шановний Ювілянт. Ця праця є не тільки зведенням всіх наших знань з нашого минулого і не тільки систематичним оглядом минулої історії України. Спеціалісти історики й неспеціалісти знають, що кожний розділ цієї величезної праці є не що інше, як самостійний дослід, як самостійна монографія проблема пророблена часто на архівному матеріалі. І не дарма один із визначніших істориків марксистів проф. Покровський назвав нашого Ювілянта єдиним у всій Східній Європі європейським ученим, бо й справді наш шановний Ювілянт — це постать, яка переростає розмахом своєї діяльності і наслідками праці не тільки українських вчених, не тільки слов'янських, вона виростає в фігуру всесвітнього вченого”.

Левицький від імени Укрголовнауки.

Баран голова Секції Наукових Робітників від Київської філії Спілки робітників освіти.

Ректор Геринович від кам'янецького ІНО.

ПРОМОВА МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

(Академік Грушевський зустрінутий довгими гучними оплесками всієї залі).

Шановне громадянство! Дорогі товариші! Дозвольте з приводу сказаних тут гадок і спостережень висловити кілька своїх зауважень. Я безмірно вдячний тим, котрі пригадали хронологічну дату мого життя, й високо ціную всі ті добрі й повні признання слова, що були сказані тут на мою адресу. Високо ціную привітання, висловлені від представників рядянської влади й професійних організацій, до котрих маю честь належати, слова признання з боку обох наших українських Академій, Київської Академії та її президента, і нашої старшої, хоч невінчаної академічним титулом, Львівської Академії, голова котрої многозаслужений академік Студинський, так багато доложив труду й заходу, щоб прибути сюди на нинішнє свято. Безмірно приємно було почути представників вищих шкіл білоруської й литовської народностей, тих народів, з котрими ми разом кували наше й їхнє визволення з-під царської Росії, з котрими ми сходилися на з'їзді народів у 1917 році, з котрими ми працювали колись у царському підпіллі, і тепер маємо приємність стрінутись уже, як представники визволеної науки всіх цих трьох народів, зв'язаних такими тісними близькими братськими узами і спільними переживаннями довгих століть! Високою радістю наповняють мене привітання різних наукових і культурних українських установ... Але, дорогі товариші, я, розуміється, далекий від гадки вважати се все, що ми тут чули, за вислів тільки пієтизму до моєї особистої діяльності, до мого особистого жи-

лею. Се свято в тих розмірах, які воно прибрало завдяки діяльності організаційного комітету з шановним академіком Тутківським на чолі, котрому я безкінечно вдячний за ті труди, які він вложив сюди зі своїми товаришами секретарями й прочими учасниками, — се нинішнє свято перетворилось з ювілею персонального на свято національне: на свято української науки, української культури.

Я прошу вибачення за нескладність моєї мови, котру легко пояснити тим зворушенням, котре викликав у мене сей могутній колектив, се масове велике наше зібрання.

Я дозволю собі перевести дещо з дороги дискусій на тему персональну, особисту — в сторону загальну. Я бачу в сім нинішнім святі маніфестацію загальнішу: радісне маніфестування нашим громадянством того факту, що вже, очевидно, українська наука пережила стадію утисків, голоду, пошести і міжусобної брані, стала нарешті на тверді ноги в рамках робітничо-селянської Української Республіки, на цілій території Радянської України, і спеціально тут, у нашій історичній центрі. Скінчилися для неї часи шукання захистків, де вона могла б розвивати свою роботу, серед тих перешкод і репресій, які оточували її в давніших часах. Скінчила вона свої блукання, сподіваємось назавжди, і перед нею стелиться гладший шлях розвитку. Правда, ті добрі наміри як урядових сфер Радянської України, Української Головнауки, так і професійних організацій, в котрих я переконався за сі два роки з лишком, перебуваючи на Радянській Україні, все ще не можуть зреалізуватись супроти різних чергових економічних проблем — індустріялізації України й цілого Союзу. Іще в січні сього року на пленумі Головнауки тут у Києві Голова її констатував, що бюджет української науки ще бюджет прожиточний тільки, а не виробничий, і то бюджет голодний. Але українська наука ніколи не була оранжерійною рослиною, що чекає сприятливих умов, сприятливої опіки, яскравих променів сонця, щоб рости, розвиватись і ширити своє коріння. Ні, вона жила, розвивалась і привикла розвиватись в обставинах більш, ніж несприятливих, не в надії

слави й добра, а під загрозою розгону й заслання. І вже сама та сприятлива атмосфера, що нині окружає її Радянська Україна, в процесі соціалістичного будівництва в інтересах робітничих і селянських мас, вона сама вистачає українським науковим робітникам, щоб розгортувати свою роботу навіть в оцих прожиточних роках у повній надії широкого, тривкого й невинного розвитку!

Нинішнє свято української науки, що припало на п'ятдесятліття царського указу 1876 року, є святом перемоги української науки, української культури, українського відродження над усіма перешкодами, що лежали на їх шляху. Українське громадянство й наукові круги інших країн, так щиро відгукнувшись на се свято, підчеркнули сей тріумф української науки, свята її визволення і міжнаціонального об'єднання з культурним і науковим рухом інших народів. Сі збори, які зібрались у сій, для багатьох із нас такій пам'ятній залі, де вітають над нами тіні великих фундаторів української культури й науки — Максимовича, Костомарова, Антоновича, Драгоманова. Сі представники кількох поколінь, які пройшли й провели через усі перепони останнього півстоліття українську культуру й наукову працю, і зійшлися сьогодні відсвяткувати її перемогу — сей великий реванш українського життя, нашої української культури. Сі збори маніфестують, що не зважаючи на репресії й перешкоди, що були розкинуті на дорозі української культури, зокрема української науки, як найбільш проскрибованого й найбільш небезпечного, з становища його ворогів, вияву українського життя, не здужали припинити ні на хвилю розвиток української науки й української культури. Не перервали золотої нитки українського національного життя, української національної роботи. Вона пододала всі перепони, всі перешкоди. Сей будинок, збудований на те, щоб бути твердинею обрусіння в нашій Україні, став великим огнищем українського національного відродження. Ся твердиня, поставлена на те, щоб ширити й закріпляти на українській землі принципи „православія,, самодержавія і народности”, стала огнищем опозиційної гадки й революційної роботи, яка

кінець-кінцем зірвала в повітря в'язницю народів царської імперії, а сей будинок перетворила на робітничо-селянську школу.

Але ся робота, ся боротьба шла не легко. Вона давалась не дешевою ціною сим поколінням, котрі пройшли сей великий побідний, тріумфальний, але тернистий, кам'янистий шлях. І поруч сих славних імен, котрі я назвав, — сих діячів, які не зважаючи на всі сі тяжкі умови, настільки виявили свою наукову індивідуальність, що яскраво вписали в історію української науки й культури свої імена, — скільки пройшло робітників малозвісних і незвісних, котрим тяжкі обставини не дали виявити своєї праці, своєї індивідуальности; котрі працювали псевдонімно і анонімно, і пройшли свою путь відомими і звісними тільки записним бібліографам, а ще більше — й їм незвісним. Десятки, сотні й тисячі пройшло їх і лягло на сьому шляху. І сій сірій армії рядових, здебільшого незвісних наукових робітників, наших попередників ми завдячуємо велику будову української культури, української науки, котра нині святкує своє свято, свою перемогу.

Шановне громадянство! В Західній Європі, під свіжим враженням останньої війни витворився культ „незвісного салдата”. Щороку звичайно віддається честь сим невідомим героям, які вирятували — в уяві сього суспільства — їхню культуру й життя. Ще більше, годиться нам, українським науковим робітникам у се наукове свято пригадати собі сього незвісного масового українського наукового робітника, що пройшов і попросту ліг кістями на сім шляху, зарівнявши своєю масою його провалля й рюви. Його могилу затоптали ботфорти поліції, заїздили тріумфальні колісниці старої царської імперії, — але його діло не вмерло й дало свої наслідки! Дорогі товариші! У сей радісний для мене день, урочистий день української науки, дозвольте закликати й вас піти за прикладом сієї західноєвропейської практики і вшанувати в скупленню духу сі легіони українських робітників, які збудували нинішню українську культуру, українську науку. (Усі в залі встають).

Робота, що вони провели, ясніє тепер на порталі

нашої української науки славними іменами, тіні котрих, кажу, тут над нами вітають. Наше завдання тепер продовжити й закінчити сю роботу. Дозвольте, дорогі товариші, на кілька хвилин зайняти вашу увагу деякими гадками на тему власне сих безпосередніх завдань нашої історичної роботи.

Підсумовуючи для себе в останніх роках культурний процес України під аспектом історії української літератури, я бачу, як поява певних чергових суспільних верств викликає в сфері літератури й науки певне ідеологічне обґрунтування їх ролі. Ясно, що наша найстарша історіографія розвивалась на ґрунті українського феодалізму, в перших початках опертого на торговельно-міській верстві, а в другій половині — на боярській сільсько-господарській. Потім, у XV — XVI віці, настає орієнтація на нову міщанську верству, що виростає під впливами нового грошового господарства. Се орієнтування починається перше, ніж та верства виявляє себе сама. Інтелігентські письменні сили починають орієнтуватись на міщанську верству перше, ніж вона могла дати своїх власних представників в літературі. Далі бачимо, як наростає орієнтація на верству козацьку — сю інтересну амальгаму пережитків старого феодалізму з суто демократичними течіями народного життя, — і знову проходить повне століття орієнтування на козацтво зі сторони письменників, що відчули його значення далеко скорше, ніж ся козацька верства себе виявила безпосередніми представниками-письменниками. Відродження XIX віку цілком ясно орієнтується на верству селянську — йде під знаком культу української народности, представленої селянськими верствами, які зберегли святиню української культури, і під шум хвиль сього народницького романтизму зав'язуються перші початки української науки з таким-же народницьким ухилом. В сих обставинах формується наша нова українська історіографія, в перших початках ще закрашена романтизмом козакофільства, але в другій половині століття — в добі селянської реформи, ставши на ґрунт позитивного, методичного студіювання української історії в аспекті вивчення соціально-економічних обставин життя селянських мас. Слав-

ні ймення, що я їх назвав, а особливо Антонович і Лазаревський, положили підвалини цьому напрямкові української історіографії. Чи закінчилась їх робота? Я думаю, ще не зовсім. Я думаю, що те гасло — „Лицем до села!“ — котре дає громадській роботі партія й Радянська влада, є покликом продовжувати й закінчувати наукову роботу в сім аспекті всебічного дослідження історичного життя робочих мас українського народу — мас селянських, і сею дорогою готувати перехід для дослідження нового життя — ще не цілком сформованих робітничих мас. Українська культурна робота для українського села ще не закінчена, і робота української історіографії в сім аспекті ще не сказала свого останнього слова. Завдання сформування української робітничої верстви, що має завершити будову української національності, веде нас шляхом сієї роботи — лицем до села. Тільки коли вповні свідомі сільські верстви увіллються в робітничі верстви міста, фабрики, шахти, та понесуть туди українську свідомість, українізуючи цю робітничу верству, замість самим підлягати її русифікаційному процесові, тільки тоді наша, фактично селянська Україна дійсно стане вповні робітничо-селянською країною. Ми, що стали на сей шлях, ми разом ставимо свідомо перед собою се завдання — закінчити формацію української національності утворенням свідомої української робітничої верстви, через повне завершення культурного циклу роботи села. Повсякчас ми мусимо пам'ятати, що українська історична робота під аспектом всебічного досліду селянської верстви, поруч з новими завданнями досліду історії індустріалізації України, є ще незакінченим завданням, поставленим попереднім поколінням наших робітників. Ми його ще не вичерпали й не закінчили. Розуміється, великі революційні переживання останнього десятиліття навчили нас звертати увагу на ті сторони історичного процесу, на котрі раніш ми менше вважали. Вони загострили наш погляд, відкрили перед нами нові перспективи, перенесли свідомість важности і актуальности одних питань на другі. Але се не значить, що стара наша історіографічна робота, яку розпочали старі великі основоположники української історіографії, мусить бути перер-

вана. Ні, вона мусить бути до кінця доведена з використанням усього того, що дав нам революційний досвід тих великих переворотів, які принесла робітничо-селянська революція.

І ось, дорогі товариші й дорогі громадяни! Я pozwолу собі на сім нашім святі української науки, накреслюючи сю дорогу нашу на майбутнє, звернутись з покликом до наших старших і молодших кадрів — до представників тих поколінь, які зібрались тут у сім пам'ятнім нам будинку, до інтенсивної праці на довершення того діла, котре визначила нам попередня культурно-історіографічна робота. Моя особиста робота в сій сфері була тільки одним із фрагментів сього великого процесу. Я не хочу спинятися на перипетіях її: тут не місце і не час заглиблятися в її деталі; дещо вже сказали попередники; дещо із сказаного вимагало б доповнення і спростування. Але я не буду спинятись на моїх персональних переживаннях. Я виходжу з характеру нинішнього зібрання, як великої маніфестації нашої української науки й культури: її перемоги над тими перешкодами, що були кинуті на її шляху реакційними силами останніх пережитків феодалізму на нашій українській землі, але не спинили тріумфального ходу нашої мужицької культури до відповідного місця серед культурних народів світу, ні його ідеологічного освітлення — нашої історіографії. Тому я підчеркнув ті чергові завдання, які лежать на сім нашім шляху. Нинішня наша маніфестація перемоги української науки, української культури, повинна нагадати нам і завдання тіснішого зближення не тільки різних частин тимчасово розділеної нашої української території, але і всіх народів Східної Європи, часто розірваних історичними непорозуміннями, але далеко більш об'єднаних своїми спільними завданнями і зв'язаними своєю будучиною. Та я дозволю собі викласти деякі гадки про се на закінчення (щоб більш не забирати тепер вашої уваги), і кінчу поки що побажанням, щоб нинішнє наше свято послужило вихідною точкою для великого культурного і спільного єднання широких кругів дослідників Східної Європи на ґрунті спільної історичної праці над

її минувшиною — яка разом ставить завдання і спільній праці в будучині.

Акад. М. П. Василенко.

Високошановний і дорогий Михайло Сергійовичу!

Я прийшов сюди з доручення Історичного Товариства Нестора Літописця, що існує зараз при Українській Академії Наук, а раніш існувало при Університеті св. Володимира, прийшов, щоб вітати Вас як члена Товариства в день, коли святкується 40-річчя Вашої наукової діяльності, такої різноманітної, такої творчої, такої багатой своїми результатами й досягненнями.

На зорі Вашої наукової роботи, 35 років тому, 19 травня року 1891 Вас було обрано членом Товариства Нестора Літописця, і на його засіданнях почалися перші Ваші публічні наукові виступи. Товариство з великим інтересом стежило за розвитком Вашої наукової праці й за її результатами. Згоджувалось, чи ні — це інша річ, але воно завжди визнавало в Вашій особі видатного вченого, з оригінальними методами й оригінальним напрямком наукової думки в питаннях історичного змісту. Всі ці характерні риси Вашої творчої діяльності яскраво відбилися на Вашій головній праці — восьми-томовій „Історії України-Руси”, праці ще далеко незакінченій. Вона великий монумент, що Ви собі збудували. Він Ваш, тільки Ваш, і ніколи ніхто його одняти од Вас не може. *Exegi monumentum aere perennius...*

Щире бажання Історичного Товариства Нестора Літописця, щоб у Вас ще надовго збереглися ті духові й фізичні сили та енергія, що Вас так різко відрізняє, і Ви могли б довести до кінця свою монументальну „Історію України-Руси”.

Історичне Товариство Нестора Літописця, з нагоди Вашого ювілею, обрало Вас своїм почесним членом, і просить Вас прийняти од нього диплом...

Акад. Малиновський від Археографічної Комісії Академії Наук.

Кореспондент УАН В. І. Щербина від Історичної Секції при УАН.

Др. І. С. Свенцицький від Львівського Національного Музею і від робітництва Західної України.

Федір Савченко від редакції журналу „Україна”.

Проф. Пархоменко від Дніпропетровського Інституту Народньої Освіти.

Проф. Бондаренко від наукових установ м. Одеси.

Проф. І. Ю. Черкаський від наукових установ Чернігова

Тов. Глушко від Науково-дослідчої катедри історії України при УАН.

Ректор С. М. Семко від Київського Інституту Народньої Освіти.

Проф. Щоголів від Київського Сільсько-Господарського Інституту.

Проф. М. В. Шарлемань від Місцевому УАН.

Т. Колцуняк від Трудової Школи ім. Франка, ч. 57.

О. П. Любченко голова Київського Виконкому від Президії Окружного Виконавчого Комітету Рад.

Голова акад. П. А. Тутківський проголошує, що усі адреси й привітання через брак часу не могли бути зачитані, і даю слово Шановному Ювілятові для закінчення.

Шановні товариші! Засідання наше дуже затяглося, і я тільки в кількох словах дозволю собі продовжити й закінчити сказане раніше. Повторяю, що я вважаю сьогоднішнє наше свято за маніфестацію на честь української культури, української науки, і щасливий власне тим, що дата моєї особистої біографії дала привід для такого великого свята, на котре обізвались не тільки наші установи, поодинокі громадяни, але й доволі значна кількість установ нашого Союзу й країн поза Союзом. Я сказав раніш, що вбачаю в сьому святі маніфестацію симпатій до відродження української культури, котра вийшла з тих лещет і перепон, що були розкинені на давнішій її шляху, на широкий шлях розвою в нашої Українській Радянській Республіці. Я зазначив, як завдання дальшої роботи — довершити культурну роботу усвідомлення селянських мас, на котрих базувалась дотеперішня наша робота, — щоб широким потоком влилася наука в робітничі верстви, і заповнилась та прогалина, що так живо відчувається досі в структурі Української нації, для викінчення котрої я працював усе життя. Се одна щербина — в неповній соціальній структурі нашої нації. Друга наша щербина — в тім, що наша Українська Радянська Республіка об'єднує досі не більш, як дві третини території Українських земель. Ми гаряче ві-

тали тих дорогих гостей, що прибули з Західньої України, не зважаючи на всі труднощі, і ті голоси, що обізва-
лись із різних сторін поза Радянською Україною сущих.
Вони нагадали нам сей болючий дефект нашого націо-
нального життя: недокінчення збирання Українських зе-
мель. Нагадали наш обов'язок пам'ятати про наших бра-
тів поза Радянською Україною сущих і неприєднаних до
широкого національного розвою, що нині піднімається
в Робітничо-Селянській Україні. Се другий, кажу, дефект
нашого життя, що велить нам працювати з подвоєними
силами, щоб його перемогти. Старші покоління присут-
ніх пам'ятають старе величання Києва, до которого схо-
дяться прочани з різних кінців Східньої Європи, щоб
віддати честь її старому осередкові, — там перелічивши
присутніх, поет згадує тих, що не могли прибути: „Га-
лич! де твої сини?” Вони не могли прийти на поклін ста-
рому Києву. І я кличу нині, — де Ви, українці поза Украї-
ною сущі? Ви могли обізватись хіба телеграмами, листа-
ми, і не могли прийти сюди через кордони. Де Холм, в
якому я народився? Львів, котрому я віддав найкращих
20 літ моєї праці? Де Острог і Луцьк, котрих культурну
роботу я тепер обробляю? Де Ужгород і Чернівці? Де
Хотин? Де Аккерман? Їх немає між нами, і я не можу
інакше закінчити сьогоднішнє свято, як побажанням пов-
нішої маніфестації на честь української культури, на
честь українського життя, української самостійности, за
участю вже всіх наших країв, нині поза Україною сущих.

Через се, дорогі товариші, в нинішню 60-літню свою
річницю не вважаю за можливе собі сказати: „Нині от-
пускаєши” Я, навпаки, мушу сказати: Я хочу ще жити,
щоб працювати, страждати і боротись разом із вами
(гучні оплески всієї залі), щоб привітати той моменг,
що колись провіщав Українському народові мій довго-
літній товариш праці, покійний Іван Франко оцими сло-
вами:

Та прийде час, і ти огністим видом
Засяєш у народів вольних колі,
Труснеш Кавказ, впережешся Бескидом,

Покотиш Чорним морем гомін волі.
І глянеш, як хазяїн домовитий,
По своїй хаті і по своїм полі...
(Довгі гучні оплески).

Харків

10-го листопада 1926 р. в Харкові відбулося на честь ювілею акад. М. С. Грушевського прилюдне об'єднане засідання Наукового Товариства при УАН і Науково-дослідчих Катедр історії України і письменства, на яких виступили з доповідями: акад. К. О. Студинський, акад. Д. І. Багалій і проф. Плевако.

Кам'янець на Поділлі

В той-же день, 10-го листопада. Прилюдне урочисте засідання на честь Ювілята організувала в Кам'янці на Поділлі Наукова-дослідча Катедра історії при ІНО, а трохи пізніше й Наукове Товариство при УАН.

Одеса

10-го листопада 1926 р. в Одесі відбулися об'єднані збори наукових та громадських установ м. Одеси, що їх улаштував місцевий Ювілейний Комітет.

11-го листопада мало місце врочисте засідання в Центральній Науковій Бібліотеці Одеси, на якому виголосили доповіді: проф. С. Л. Рубинштейн, М. М. Петринський, проф. Є. О. Загоровський та К. О. Копержинський.

ПРИВІТАННЯ ВІД НАУКОВИХ ІНСТИТУЦІЙ ТА РІЗНИХ УСТАНОВ УСРР

Київ

Всенародня Бібліотека України: директор С. Пастернак, учений секретар Я. Маяковський.

Всеукраїнський Археологічний Комітет: заст. голови В. Ляскоронський, М. Рудинський, В. Козловська, П. Курінний, К. Мищенко.
ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ МУЗЕЙ ім. ШЕВЧЕНКА: директор А. Винницький, члени: Д. Щербаківський, Ф. Ернст, А. Онищук, М. Рудницький, Е. Дзбановський.

МУЗЕЙ МИСТЕЦТВА УКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК: заст. директора С. Гіляров, С. Маковська.

ЛАВРСЬКИЙ МУЗЕЙ КУЛЬТІВ ТА ПОБУТУ: П. Курінний, Л. Гвозд.
СІЛЬСЬКО-ГОСПОДАРСЬКИЙ МУЗЕЙ: проф. Сташевський, проф. Юрошевич.

Київська Картина Галерія: директор А. Дахнович.

ОКРУЖНЕ АРХІВНЕ УПРАВЛІННЯ: завідувач Д. Зайченко, М. Корнилович, М. Сацюк, О. Барабашовський.

КИЇВСЬКИЙ ЦЕНТРАЛЬНИЙ АРХІВ ДАВНІХ АКТІВ: директор В. Романовський, Г. Подоляка.

ЦЕНТРАЛЬНИЙ ІСТОРИЧНИЙ АРХІВ ім. АНТОНОВИЧА: В. Міяковський, Д. Мельников, К. Остроградська, Півнева, Новикова, Павловська.

КОМІТЕТ ОПИСУ СТАРОДРУКІВ: С. Маслов, А. Криловський.

ІНСТИТУТ КНИГОЗНАВСТВА: директор Юр. Миженко, учений секретар М. Іванченко.

ІСТОРИЧНО-ГЕОГРАФІЧНА КОМІСІЯ: Ол. Грушевський, С. Глушко, О. Грушевська, Н. Жданова, М. Ткаченко.

ЕТНОГРАФІЧНО-ФОЛКЛЬОРНА КОМІСІЯ УАН: акад. А. Лобода, секр. В. Петров.

КИЇВСЬКЕ ЕТНОГРАФІЧНЕ ТОВАРИСТВО: В. Ганцов, Л. Шульгина, К. Квітка, М. Тарасенко.

КАБІНЕТ АНТРОПОЛОГІЇ ТА ЕТНОЛОГІЇ ім. Хв. Вовка при ВУАН: акад. О. Малиновський, Ю. Павлович, Е. Дзбановський, А. Онищук, Н. Заглода, М. Тарасенко.

ОБ'ЄДНАНІ КОМІСІЇ ПОРАЙОННОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ: М. Істомин, В. Ляскоронський, О. Гермайзе, В. Щербина, В. Міяковський, Л. Добровольський, М. Яцутин, І. Щітківський, Ф. Савченко, М. Ткаченко.

МУЗИЧНО-ЕТНОГРАФІЧНИЙ КАБІНЕТ УАН: керівник К. Квітка.

КАБІНЕТ ПРИМІТИВНОЇ КУЛЬТУРИ ТА ІСТОРИЧНОЇ ПІСЕННОСТІ: К. Кондратьєва, М. Жуковська, К. Грушевська.

ІНСТИТУТ ім. ЛИСЕНКА: ректор Грінченко.

ПЕРША УКРАЇНЬСЬКА КАПЕЛЯ КОБЗАРІВ: Правління.

ХУДОЖНИЙ ІНСТИТУТ: ректор Ів. Врона, члени Правління.

НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНЕ ТОВАРИСТВО ПРИ УКРАЇНЬСЬКІЙ АКАДЕМІЇ НАУК: голова, ректор О. Корчак-Чепурківський.

КОМІСІЯ ДЛЯ СКЛАДАННЯ СЛОВНИКА ЖИВОЇ УКРАЇНЬСЬКОЇ МОВИ УАН: В. Ганцов, М. Грінченкова, О. Андрієвська, А. Яременкова.

КОМІСІЯ ІСТОРИЧНОГО СЛОВНИКА УАН: голова Тимченко, Г. Петренко, М. Станиславський, Л. Білозор.

ІНСТИТУТ УКРАЇНЬСЬКОЇ НАУКОВОЇ МОВИ: Робітники Інституту.

НАУКОВО-ДОСЛІДЧА КАТЕДРА МОВОЗНАВСТВА: акад. А. Лобода, секретар кат. В. Демянчук.

КОМІСІЯ ЗАХОДО- і АМЕРИКОЗНАВСТВА УАН: голова проф. Тимченко, кер. Ф. Савченко.

КИЇВСЬКА ФІЛІЯ ВСЕУКРАЇНЬСЬКОЇ АСОЦІАЦІЇ СХОДОЗНАВСТВА: голова П. Лозієв, Т. Кезма, В. Лісовський.

КОМІСІЯ ДЛЯ ВИУЧУВАННЯ ІСТОРІЇ ЗАХІДНЬО-РУСЬКОГО ТА УКРАЇНЬСЬКОГО ПРАВА ПРИ УАН: голова, акад. Н. Василенко, члени: акад. О. Малиновський, С. Іваницький.

КОМІСІЯ ДЛЯ ВИУЧУВАННЯ ЗВИЧАЄВОГО ПРАВА ПРИ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОМУ ВІДДІЛІ УАН, СЕКЦІЯ ПРИВАТНОГО ПРАВА: голова А. Кристер, Б. Язловський, В. Базілевич.

СЕКЦІЇ ПУБЛІЧНОГО ПРАВА ТОЇЖ КОМІСІЇ акад. О. Малинов-

ський, С. Борисов.

МЕДИЧНА СЕКЦІЯ УАН: голова: О. Черняхівський, почесний голова О. Корчак-Чепурківський, С. Кравченко, О. Антоновський, проф. Д. Кучеренко, В. Удовенко.

КИЇВСЬКА ФІЛІЯ ВСЕУКРАЇНСЬКОГО ТОВАРИСТВА ПАТОЛОГІВ: Махулько-Горбацевич, М. Юркевич.

УКРАЇНСЬКИЙ ГЕОЛОГІЧНИЙ КОМІТЕТ: Правління.

КИЇВСЬКА ФІЛІЯ СІЛЬСЬКО-ГОСПОДАРСЬКОГО НАУКОВОГО КОМІТЕТУ: А. Терниченко, П. Євтушенко, А. Скороходько.

АКЛІМАТИЗАЦІЙНИЙ САД УАН: акад. М. Кашенко, співроб. Д. Лукі'янів, Юшкевич, К. Жукевич, Григор'єва, Голобородько.

МЕЛІОРАЦІЙНИЙ ТЕХНІКУМ: проф. Окопов.

КИЇВСЬКИЙ ЗЕМЛЕВПОРЯДНИЙ ТЕХНІКУМ: О. Тихомирів.

Трудові школи

ПЕРЦА ТРУДОВА ШКОЛА ім. Т. ШЕВЧЕНКА: зав. школи: Дурдуківський, Н. Токаревська.

ЧЕТВЕРТА УКРАЇНСЬКА ТРУДОВА ШКОЛА ім. І. Франка.

НАРОДНЯ ШКОЛА на Куренівці (школа збудована батьком М. Грушевського, давніш носила його ім'я).

Колектив 57-ої Трудової Школи ім. І. Франка. 31 школа.

ВІД КИЇВСЬКИХ СТАРИХ ГРОМАДЯН: І. Житецький.

Колектив ВИКЛАДАЧІВ УКРАЇНОЗНАВСТВА В РАДУСТАНОВАХ м. КИЄВА: А. Загородський, В. Страшкевич, доц. М. Любінський.

БІЖЕНЦІ-ХОЛМ'ЯНИ В КИЄВІ: П. Марчук, П. Цибулько, М. Нескоромна, С. Осіюк, М. Корнилович.

Харків

СЕКЦІЯ НАУКОВИХ РОБІТНИКІВ: голова Алов.

ЦЕНТРАЛЬНЕ АРХІВНЕ УПРАВЛІННЯ: завідувачий М. Рубач.

ІНСТИТУТ НАРОДНОЇ ОСВІТИ: ректор М. Гаврилів.

НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО: Президія.

СЕКЦІЯ АРХЕОЛОГІЇ НАУКОВО-ДОСЛІДЧОЇ КАТЕДРИ ГЕОГРАФІЇ ТА АНТРОПОЛОГІЇ: голова О. Федоровський, В. Ступницький, М. Фукс.

ЕТНОЛОГО-КРАЄЗНАВЧА СЕКЦІЯ КАТЕДРИ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ: голова М. Ветухов.

СЕКЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ПРИ КАТЕДРІ МОВОЗНАВСТВА: керівник О. Синявський.

ТЕАТР БЕРЕЗІЛЬ: Колектив театру.

МУЗЕЙ УКРАЇНСЬКОГО МИСТЕЦТВА: Таранушенко.

АРХЕОЛОГІЧНИЙ МУЗЕЙ: дир. О. Федоровський, консерватор М. Давидов.

МУЗЕЙ СЛОБІДСЬКОЇ УКРАЇНИ, — УКРАЇНСЬКА КНИЖКОВА ПАЛАТА: Годкевич.

СІЛЬСЬКО-ГОСПОДАРСЬКИЙ НАУКОВИЙ КОМІТЕТ УКРАЇНИ: Президія: Соколовський, Полонська, Яната.

ДЕРЖПЛАН УСРР: М. Левітський, В. Ануленко, А. Лебединський,

Г. Ходько, І. Рожанський, Ф. Матвієнко-Гарнага.
ЦЕНТРАЛЬНЕ БЮРО АГРОНОМІЧНОЇ СЕКЦІЇ: агрон. Щадилів.
20-та Трудова ШКОЛА ім. Франка (21 підписів).
5-та ТРУДОВА ШКОЛА ім. ДРАГОМАНОВА, — 28-ма ТРУДШКОЛА:
Педколектив.
СТАРОСТАТ ЛЕКТУРИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ: Флоринський В., Лобода А., Карпів П.
УКРАЇНСЬКИЙ ЧЕРВОНИЙ ХРЕСТ: Співробітники Українхреста.
ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ КООПЕРАТИВНИЙ БАНК. ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ
КООПЕРАТИВНИЙ СОЮЗ ВУКОПСІЛКА.

Одеса

Одеське Наукове Товариство: проф. Мих. Гордієвський
Одеська Комісія краєзнавства при УАН: проф. (підпис).
Українська Наук.-Мед. Комісія: В. Чудновцев.
Українське Бібліографічне Товариство: Волод. Буряченко.
Товариство допомоги Укр. бібліотеці ім. Т. Шевченка 1 Май. Співроб.
Одеська Філія муз. Товариства ім. М. Леонтовича: Кирило Панченко,
Андрій Навроцький. •
Товариство хор. співу ім. М. Лисенка: Євген Бриск.
Одеська Філія Арму: (підпис).
Одеська ювілейна Комісія: Голова проф. Михайло Жук, секретар
Петро Білоскурський.
Наукове Товариство при ВУАН: голова М. Гордієвський, Б. Варнеке,
Е. Загоровський, В. Лазурський, П. Талько-Гринцевич, В. Герасименко.
ЦЕНТРАЛЬНА НАУКОВА БІБЛІОТЕКА: проф. О. Ванштейн.
УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВНА БІБЛІОТЕКА ім. Т. ШЕВЧЕНКА: Керів-
ництво.
ПУБЛІЧНА БІБЛІОТЕКА: голова й секретар (підпис).
ІСТОРИЧНО-АРХЕОЛОГІЧНИЙ МУЗЕЙ: директор Дложевський.
ЕТНОГРАФІЧНО-ДІАЛЕКТОЛОГ. СЕКЦІЯ ОДЕСЬКОЇ КОМІСІЇ КРАЄ-
ЗНАВСТВА: проф. Роман Волков, Андрій Музичка.
Українська Науково-Методична Комісія: проф. Гордієвський.
Філія Всеукр. Наук. Асоціації Сходознавства: голова Л. Петренко, Ф.
Петрунь.
Будинок учених: В. Лазурський, П. Наумов.
Державний Драматичний Театр: Театральний колектив.

Дніпропетровськ

Наукове Товариство при ВУАН та Історично-Філологічна Секція й
Науково-Дослідча Катедра Українознавства: проф. Володимир
Пархоменко.
Краєвий Музей та Іно: проф. (підпис).
ОКРАРХ: Співробітники Окрарху.
Секція Наукових Робітників: проф. Рубин.
БАБЧИНЦІ: Учителі Баззинецького району Поділля.
БАРАНІВКА на Волині: голова (підпис).

БЕЛЬМАЧІВКА: З п'ятьма селянського куточка Рожнівки на Ніженщині: Ріжнівці.

Боришківці, Кам'янець-Поділ. округи: селяни: Левко Повержук, Михайло Грабчук, Циганюк, Мих. Повержук. Учителі: Мих. Джос, О. Катюк, Іван Риндик, Д. Зушек.

БУРИНСЬК на КОНОТІЩИНІ: голова Буринського райкому: Дм. Геращенко, Ол. Косарьов.

Вінниця

ВІННИЦЬКА СЕКЦІЯ НАУКОВИХ РОБІТНИКІВ: голова проф. Морейнис.

УКРАЇН. ПЕДАГОГ. ТЕХНІКУМ ім. І. Франка: Колектив.

ВОВЧАНСЬК. ОКРМУЗЕЙ: зав. Музеєм Бабенко.

ГЛОБИНО. СЕМИРІЧНА ТРУД. ШКОЛА: Колектив навчителів.

Житомир

ВОЛИНСЬКИЙ НАУКОВО-ДОСЛІДЧИЙ МУЗЕЙ: Ф. Піонтківський, М. Кудрицький, В. Ілюченко, С. Вернигора, З. Яворська, П. Явмов, О. Червинський, П. Сушицький, О. Дзюбенко, Прожина.

ЕТНОГРАФІЧНИЙ ВІДДІЛ ТА ЙОГО ЕТНОЛОГІЧНА СЕКЦІЯ: Колектив працівників.

ВОЛИНСЬКА СЕКЦІЯ НАУКОВИХ РОБІТНИКІВ: секретар Калюжний.
ВОЛИНСЬКИЙ ІНО: ректор Коник.

ПЕДАГОГІЧНА РАДА ЖИТОМИРСЬКОЇ Ч. 15-е СЕМИРІЧНОЇ ТРУД. ШКОЛИ: голова Немировський, О. Глаголева, О. Панкевич, С. Єфимова, І. Ксьонзенко, П. Занотковський, П. Соколівський, В. Попель, З. Молчанова, З. Хуторна, Лазіцька.

Житомирська 20-та ТРУДШКОЛА: Колектив.

ІВАНЬКІВ: Робітники освіти Іванківського району.

ІЗЮМ. ІЗЮМСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ МУЗЕЙ: зав. Музеєм Сібільов. І. Гончаренко.

ІЧНЯ Ніженської округи: Ічнянська Селищна Рада.

КАРНАВАТКА (ст. Дніпропетровської залізниці): Пед. колектив Залізнич. Школи.

КАТЕРИНОПІЛЬ — Районний Селянський Будинок.

Кам'янець-Подільськ

НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО при УАН: Е. Сіцинський, Я. Філь, С. Іваницький.

НАУКОВО-ДОСЛІДЧА КАТЕДРА: проф. Ів. Любарський, В. Геринович, Ол. Красівський.

СЕКЦІЯ НАУКОВИХ РОБІТНИКІВ: Кондрацький, Курневич.

КОЗИН. МАСЛОВСЬКЕ СОРТІВ.-НАСІННЕ ТЕХНІКУМ: Група лекторів.

КОНОТІП. МУЗЕЙ і КРАЄЗНАВЧЕ ТОВАРИСТВО: Поплавський.

КОРОСТЕНЬ. ОКРУГОВИЙ МУЗЕЙ КРАЄЗНАВСТВА: голова: Козубовський, Абрамович.

КОРОСТЕНСЬКА ТРУДШКОЛА Ч. 41: Колектив.

РЕД. „НОВЕ СЕЛО”: Никанор Дмитрук.

С. ЛАДИЖЕНЦІ Уманської округи: З'їзд робітників освіти.
М. ЛЕВАДИ: голова Сількому: А. Маляренко.
МИКОЛАЇВ. СЕКЦІЯ НАУКОВИХ РОБІТНИКІВ: голова Величко.
НІЖЕН. НАУКОВО-ДОСЛІДЧА КАТЕДРА ІСТОРІЇ КУЛЬТУРИ: кер.
Катедри В. Резанов, Турцевич, Покровський, Петровський, Рих-
лик, Єршов, Шесик.
НОВО-МИКОЛАЇВСЬК. РАЙКОМ І СЕМИРІЧНА ТРУДШКОЛА: го-
лова (підпис), Н. Коломиєць.

Полтава

СЕКЦІЯ НАУКОВИХ РОБІТНИКІВ: голова Воропай.
ДЕРЖАВНИЙ МУЗЕЙ: Дирекція.
ПОЛТАВСЬКЕ ОКРУГОВЕ АРХІВНЕ УПРАВЛІННЯ: зав. Івашенко,
Бужинський.
ПРИЛУКИ. РЕД. ЖУРНАЛУ „ПАСІЧНИК”: Юрченко.

Проскурів

ПРОСКУРІВСЬКИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ ТЕХНІКУМ: керуючий Гаєвий,
лектори: Шмерлина, Садків, Дума, Надотта, Багурський.
ПУЛИН. ПУЛИНСЬКА 7-ми РІЧНА ШКОЛА ВОЛИНІ.
РОЖНІВКА на НІЖЕНЩИНІ: Громадяни с. Рожнівки.
РОМЕН. РОМЕНСЬКИЙ ОКРУГОВИЙ МУЗЕЙ.
СОСНИЦЯ: Учителі Сосницьких шкіл.
СТАЛІН: Учителі в складі 30 чоловіка.
СТАРА ДУБІВКА. СПОЖИВЧЕ ТОВАРИСТВО: Правління.
Ст. СОФІВКА: Педагогічний персонал.
СТАРОКОСТЯНТИНІВ. Українська семирічна школа.
ТЕРНІВКА на УМАНЩИНІ: Райконференція робітників освіти.
ТРИТУЗНА: Колектив Тритузенської залізничної школи.
ТУЛЬЧИН: Колектив Тульчинського Окрфінвідділу.
УМАНЬ. Окружна Комісія по українізації, голова Скуратівський.
УМАНСЬКИЙ ПЕД. ТЕХНІКУМ: кер. Улашкевич.
УМАНСЬКИЙ СІЛЬСЬКО-ГОСПОДАРСЬКИЙ ТЕХНІКУМ: Галаган.
КРАЄЗНАВЧИЙ ГУРТОК при ОКРУЖНОМУ МУЗЕЇ: Безвенгліньський.
УЛИЦЬКА ТРУДШКОЛА: Колектив учителів.

Херсон

ХЕРСОНСЬКА СПІЛКА РОБОС від двох тисяч освітян Херсонщини.
СЕМІНАР ВИКЛАДАЧІВ УКРАЇНОЗНАВСТВА ХЕРСОНУ в складі 50
чоловіка.
ХЕРСОНСЬКА ЦЕНТРАЛЬНА БІБЛІОТЕКА з усіма своїми філіями:
Віра Шенфінкель.
ХЕРСОНСЬКИЙ БУДИНОК РАД. ОСВІТИ від 900 робітників-освіт-
ників.
ЧЕРВОНЕ: Загальні збори Червінського Робос.

Чернігів

ЧЕРНІГІВСЬКИЙ ОКРАРХОМ, ЧЕРНІГІВСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ АРХІВ,
ІСТОРИЧНИЙ РЕВОЛЮЦІЙНИЙ АРХІВ, ЧЕРНІГІВСЬКИЙ ДЕР.

ЖАВНИЙ МУЗЕЙ, ЧЕРНІГІВСЬКИЙ ВІДДІЛ УКРМЕТА: Підписи: М. Лукина, В. Романенко, М. Євфимовська, З. Канарська, Дол-
горукова, Вайнштейн, Шугаєвський, Дроздов, Смоличев, Гара-
неутович, Вакуловський, Шилуцький, Карачевська, Головинська,
Чередниченко, Луговський, Кувалдін, Голубчак.

ЯГОТИН: Спілка залізничників.

ПЕРСОНАЛЬНІ ПРИВІТАННЯ З РІЗНИХ МІСЦЬ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ

(Сюди включено також кілька привітань українських діячів з-по-
за України, які там хвилю перебували).

Бахчисарай: Кримський.

Біла Церква: завідувачий Окружним Музеєм та Окружним Архівом
С. Дроздов-Мишківський.

Вінниця: Александер Дашкевич

С. Велика-Фосня на Овруччині, Полісся: Микола Роспів.

Дніпропетровськ: акад. Д. І. Яворницький, проф. Бречкевич, Степанів.

Доробуж: проф. Соколовський.

Житомир: В. Кравченко.

Запоріжжя: М. Чиж.

Зинов'євськ: Микола Лівитський.

Кам'янець Подільський: Юхим Сіцинський, Олександр Войтків, Ю.
Філь.

Карасан: Плужник, Шарин, Щербаківський, Носів, Лікарів, Сивора-
ша, Лук'яненко, Дроботько, Пентрик, Яременко, Крем'ян-
ський, Круглова, Сагайдак, Мостовий, Кириленко, Соболев,
Лучко, Леонтович, Богоявленський, Филипчук, Слуцький, Крав-
ченко, Максименко, Строкова, Носальський.

Київ: акад. В. І. Вернадський.

Від гордої землі Холмської: Емільян Михайлович Витошинський.

Терек коло Владикавказу: Коваленко-Коломацький.

Київ

**Митрополит Української Автокефальної Православної Церкви Ва-
силь Липківський.**

Ганна Лазаревська.

**Таисія Михальчук, Євгенія Стояновская, Муся Стояновская, Елена
Петр. Оглоблін, Добровольський, Ольга Полянська, Северин Пан-
ківський.**

Наталія Романович-Ткаченко в родині.

Рулін, С. Цибенко, П. Герасименко. Інші підписи нечіткі.

Коктебель: Ол. Новицький, Юлія Новицька, М. Новицька.

Конотіп: Михайло Іляшенко.

Користишів на Волині: Григорій Дем. Мартинюк.

Маріупіль: Івченко.

Ніжин: Ершов, Петровський, Фесенко, Заньковецька, Ол. Покровський.

Новоросійськ на Чорноморщині: Ст. Ерастов.

Одеса: Волянські, Комарови, Виталь Боровик, Кость Копержинський, Кричевський, Федір Нештурхо, Рябінін-Скляревський, J. Grisse

Олександрія: Давид Шиндель.

Прилуки: Микола Макаренко.

Ромен: С. А. Згоник.

С. Старосільці на Волині: Василь Роль.

С. Тиниця (Бахмат): Тихон Осадчий.

Тираспіль: Погибко.

Тульчин: А. Яржемський.

Фесівка на Конотопщині: Петро Скрипочка.

С. Ханжонкове: Михайло Білик, Докійка та Євлампія Білики.

Харків: 23 нечітких підписів. В. Голубович, Ів. Лизанівський, Назар Петренко, Т. Черкавський, В. Кравченко, Ів. Козар, Ткаченко. (10 нечітких підписів). Іван Косак, Балинський, Куш, Генін, Довгорученко, Давидович, Пузвіч, Моргун, Портний, Губенко, Дорда, Макуха, Крем'янський, Вихрьов, Надеждин, Варьова, Мосьман, Сафненко, Сандлер, Ковальчук, Бутрін, Руденко, Ткалун, Молодченко, Бондарчук, Бутрін, Руденко, Ткачун, Молодченко, Бондарчук, Лесман, Успенський, Кухар, Рікман, Бондаренко Дмитро, Височанський Павло, Фльоринський Василь, Ворожко Яків, Ясницький Юрко, Бутко Кирило, Василенко Павло, Зірка Іван, Майстренко Сергій, Зайців Володимир, Друзь Федір, Борисович Грицько, Гайдима Степан, Фарба Олексій, Бабін Яким, Білинський Федір. (12 нечітких підписів). Х. М., Г. Т. Василенкові, Гороховатський, В. Дубровський, А. Ковалівський, Дмитро Коліух, Г. О. Косак, Максимейко, Мар'яненко, В. Міяковський, Романовський, С. Семковський, О. Синявський, Чепіга, Софія, Микола Шраги. Євген Філіпович, Олена, Василь Чудновські, Маріяна, Василь Ма-зуренко.

Червоноград на Полтавщині: Петро Ковбасюк.

Чернігів: Б. Луговський, Михайло Шевелев, Борис Шевелев, П. Смоличев.

ПРИВІТАННЯ З ІНШИХ РЕСПУБЛІК СССР

(Сюди ж додані привітання установ СССР за кордоном)

Москва

А. Луначарский (от всего НАРКОМПРОСА СССР).

Акад. Покровский

Від всієї душі шлю привітання першому історикові України в день його сорокарічної наукової діяльності, котрій багато зобов'язана російська історична наука.

Давидов: Раднацмен Наркомосу РСФР.

Рожков: Государственный Исторический Музей.

Ректор Островитянов: Институт Народного Хозяйства имени Плеханова.

Научно-Исследовательский Институт истории: Коллегия Института.
Кружок Друзей Искусства и Культуры: Правление.
Українська колонія в Москві: Правління українського клубу.
Валентин Бочкарев: професор Московского Университета.
Євфимовський, Юркевич.
Проф. Н. Кареев.
Проф. Любавский.
Сперанский, Ржига.

Ленінград

Президія Академії Наук СРСР вітає Михайла Сергійовича Грушевського від імени Академії та її установ в день сорокаріччя його талановитої та творчої праці в ділянці дослідження долі старо-руських племен та українського народу й бажає видатному історикові на багато років зберегти сили і бадьорість для нових праць.

Президент Карпинский
За Секр. Крачковский

Научно-Исследовательский Институт: проф. Державин.

Високоповажаний Михайле Сергійовичу!

Науково-Дослідницький Інститут Порівняльної історії Літератур та Мов Заходу і Сходу при Ленінградському Державному Університеті вітає Вас з 40-річчям Вашої славної праці, як історика України, її літератури та борця за культурне самовизначення свого народу.

Директор Інституту Проф. Державин

Секция Живой Старины Научно-Исследовательского Института: председатель проф. Дм. Велекин.

Государственный Русский Музей: директор Воробьев, проф. М. Приселков, Ал. Макаренко.

Общество Древней Письменности и Искусства: акад. Платонов, секретар Боровкова-Майкова.

Товариство Старовинної Письменности та Мистецтва вітає Михайла Сергійовича Грушевського з днем 40-річчя його наукової діяльності та бажає йому здоров'я й сил для дальшої наукової праці.

Голова академік Платонов

Секретар Боровкова-Майкова

Наукове Товариство дослідників української історії, письменства та мови, що працює в Ленінграді: акад. Перетц, А. Д. Лященко, С. Щеглова, К. Черник, К. Копержинський.

Проф. Абрамович, акад. Бузескул, Володимир Данилів, Єрецький, Потоцький, Заславский, акад. Пресняков.

Владикавказ: Горський Педагогічний Інститут: Ректор, проф. Алборов, секретар Лебедев.
 Вятка: Педагогічний інститут ім. Леніна: ректор Н. Дернов, доцент П. Белоновський.
 Казань: Государственный Университет: зам. ректора проф. Миславський.
 Краснодар: Литературно-історическе Общество: председ. Клочков.
 Кубанський Науковий Музей: А. Лещенко.
 Минск: Інстытут Беларускае Культуры: У. Ігнатейско, М. Бялуга.
 Петро Базук. Цвiкeвiч.
 Ростов н/Д.: Северо-Кавказский Университет: ректор Ефременко.
 И. Козловський.
 Саратов: Нижне-Волжское Научное Общество: председатель (підпис), секретар А. Кротков.
 Смоленск: Государственный Музей: Хозеров.
 Ташкент: Украинский Комитет школы Шевченко: Лаврик, Галянт Голубинко.
 Томск: Етнолог-Археологічний Музей: А. К. Иванов, Шкраев, О Чернешева.
 Тургай: Харлампович.
 Хабаровськ: Гурток земляків Хабаровська.
 Відень: Повпредство СССР у Відні.
 Прага: Радник Повредства: Калюжний.

ПРИВІТАННЯ З ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ

Львів

Виділ Наукового Товариства ім. Шевченка: голова Др. Кирило Студинський, секретар Др. Роман Цегельський.
 Історично-Філософічна Секція НТШ: директор Др. Мирон Кордуба, секретар Др. Іван Крип'якевич.
 Філологічна Секція НТШ: директор Др. К. Студинський, секретар Др. Іван Брик.
 Математично-Природописно-Лікарська Секція НТШ: директор Др. О. Левицький, писар Др. Степан Бaley.
 Бібліотека НТШ: Др. М. Кордуба, Іван Кривецький, Володимир Дорошенко.
 Управа Музею НТШ: Юрій Полянський.
 Бібліографічна Комісія НТШ: председатель Волод. Дорошенко, секретар Іван Калинович.
 Національний Музей: президент Кураторії Н. М. Вол. Децкевич, директор Іларіон Свенціцький, секретар Др. Іван Брик.
 Товариство „Просвіта”: голова (підпис) заступник секретаря (підпис).
 Товариство „Рідна Школа”: голова (підпис), секретар В. Целевич.
 Українське Товариство Наукових Викладів ім. Петра Могили: голова Др. Волод. Кучер, секретар Ярос. Константинович.
 Сенат Українського Університету: ректор (підпис) за секретаря

(підпис).

Сенат Української Політехніки: за Сенат проф. Шиманович.

Українське студентство Західних земель: студ. прав В. Шебако, студ. філ. О. Боднарович.

Українські студенти історики.

Українська Студентська Громада: студ. прав Василь Француз, студ. філос. О. Боднарович, студ. матем. Степан Туркевич.

Учительська Громада.

Українська молодь Українського Пластового Уладу: голова Новицький, секретар Раковський.

Товариство письменників і журналістів: голова Мих. Рудницький, сек. Ів. Квасниця.

Громадський Голос: За Редакцію Осип Навроцький.

Новий Час: Редакція.

Записки Василяян.

Союз Селянських Спілок: Головна Рада.

Товариство Обезпечень і Банк Дністер.

Організація українських приватних службовиків Супруга.

Організація українців міста Львова: Бабин, Личківський.

Львівське Товариство українських емігрантів: голова Петро Холодний. Проф. Олександр Барвінський, Олександр Благодір, археолог. Михайло Возняк.

Бувші ученики М. Г. Герасимчук, Філ. Колесса, Кордуба, Крип'якевич, Коренець, О. Терлецький.

Володимир Гнатюк, Катр'я Гриневичева, Др. Остап Грицай, Волод. Дорошенко, Філ. Колесса, Др. Іван Брик, Курінний, Денис Лукіянович, Остап Макарушка, Микитей, проф. Йосип Пеленський, Іван Раковський, Осип, Ольга Роздольські, Михайло Тершаковець, Др. Ярослав Гординський, Др. Т. Окуневський.

Берегово, Карпатська Україна

Іменем групи професорів державної гімназії: В. Пачовський, К. За-
клинський, С. Іляшевич, В. Ордимович, О. Бачинський, В. Уло-
ванський.

Варшава Сейм: Українська парламентарна репрезентація: Сергій Ко-
зицький.

Грималів. Михайло, Ольга Мочульські.

Заліщики. Філія Товариства Просвіти: голова Др. Роман Стефанович,
секретар І. Йонович.

Калуш. Громадські Організації м. Калуша: Онуфрій Курдидик, Сте-
фан Гладішовський, В. Тисовський, О. Микласевич, Меланія Бай-
лова, Іван Козак, Петро Павлиш, Вікентій Миколаєвич, Ірина
Гладішович.

Косів. Просвітні, культурні й економічні установи Косівщини: Др.
Рондяк, С. Белишева, Н. Бундівна, Богдан Левицький, Ф. Бович,
Романів.

Привітання від Коломийської землі.

Перемишль. Харитон Лебідь-Юрчик.

Рогатин. Учительський збір і молодь приват. української гімназії
Рідна Школа.
Соколівка (к. Косова). Родина Волянських.

Станиславів

Українська Міщанська Каса: Іван Левицький, Ковальський.
Філія Товариства Просвіта: Др. Епович, С. Барановська.
Кружок Пед. Товариства Рідна Школа: Др. Ю. Олещицький.
Філія Товариства Сокіл: Др. Володимир Дутка.
Дирекція прив. дівочої гімназії: Даниш.
Українська Хата: Столярчук, Н. Левицький.
Учительська Громада: Др. Іван Рибчин, Г. Павлюх.
Товариство Шкільна поміч: (підпис). а
Товариство охорони дітей і опіки над молодіжжю: Др. Епович.
Повітовий Союз Господарсько-Споживчих Кооператив (підпис).
Краєвий Господарсько-Молочарський Союз: Іван Скоропадський.
Союз українських купців: Снігуровський, Ф. Жаровський.
Філія ремісників і промисл. Зоря: Трач.
Товариство Чорногора: Др. Євген Грушкевич.
Товариство ім. Брацтва св. о. Ніколая: Іван Левицький.
Бурса ремісничо-промислова: Снігурович, Ф. Заровський.
Роман Заклинський.

Тернопіль. Др. Микола Стадник.
Холм. Товариство Рідна Хата: Пастернак, Гуль, Маківка, Новосад,
Корольчук, Цишинський.
Від імені українського Холма: Павло Васильчук посол Холмської
округи до пол. сойму.
Ужгород. Товариство Просвіта: А. Волошин, Клочурак.
Аркадій Хивотко, Др. Іван Панькевич.

ПРИВІТАННЯ ВІД УКРАЇНЦІВ ЗА КОРДОНОМ

Берлін

Українська Громада: голова (підпис), секретар Др. Д. Оленчин.
Окуповані західні українці: Др. Євген Петрушевич.
Редакція Українського Прапора: Дмитро Дорошенко.
Від вдячних учеників: Др. Зенон Кузеля.

Брно, Чехо-Словаччина

Українська Студентська Спілка: містоголова А. Слинко, секретар ІІ.
Марченко.

Братислава

Євген Перфецький, Др. Віктор Піснячевський, Др. Клавдія Піснячевська.

Відень

Українське Робітниче Товариство Єдність: голова А. Кобздай, секретар Хв. Мойса.

Українське академічне товариство Січ: містоголова Юрій Вітошинський, секретар Ярослав Іванусів.

Українська Бесіда: містоголова Др. Остап Грицай, голова Невітлім, секретар В. Барабаш.

Український Архів-Музей: Др. Іван Турін.

Віденська Українська Колонія: Айталь Вітошинський, Др. Борнікевич, Др. Козьма Близнюк, Осип Каранович, Др. Богдан Каранович, Др. Антін Скіслевич, Юрій Вітошинський, Олена Вітошинська, Олена Сінгалевиц, Анна Жук, Ольга Дольницька, Паїса Дольницька, Марія Каранович, Л. Табакар, Юрій Демчинський, В. Леванкой, Дар'я Вітошинська, Михайло Лозинський, Др. Кирило Трильовський.

Данціг

Товариство Української Високої Технічної Школи Чорноморе: за Управу Маяковський.

Гурток Українців-Студентів Високої Техн. Школи ім. І. Франка: Правління.

Женева

Євген Бачинський.

Загреб

Українське Товариство Просвіта: Василь Бойтанівський — голова, Г. Дурдоновський — секретар.

Лявандон

Володимир Винниченко.

Краків

Українська Студентська Громада: Управа.

Париж

Союз Українських Громадян у Франції: Ілько Борщак, Омелян Савчин, Норич-Дзіковський.

Редакція Українських Вістей: Колегія.

Василь Пелеш студ. філософії, Перепелиця.

Подебради

Семінар Політичної Економії при Господарській Академії: проф. О. Мицюк, Г. Гришко.

Прага

Український Університет: ректор Олександр Колесса.

Українське історично-філологічне Товариство: голова Антонович, секретар Біднов.

Правниче Товариство: голова Лашенко.

Український Інститут Громадознавства: М. Шаповал, проф. Др. О. Ейхельман, Н. Григоріїв, Др. М. Мандрика.

Український Педагогічний Інститут ім. М. Драгоманова: ректор проф. Л. Білецький.

Українська Реформована Реальна Гімназія: директор (підпис), секретар М. Земор, Остап Кравець, В. Богацька, Н. Кобгуський, К. Подільська, І. Майстренко, С. Риндик, І. Паливода, Т. Пасічник, підписи учнів від I-VII класи.

Студентська Спілка ім. Шевченка: Президія.

Громада Кубанців: За Управу: Проф. Щербина, Петро Макаренко.

Історично-соціологічна Секція при Громаді Кубанців: голова К. Плехий, заст. гол. П. Ярмоленко, секретар А. Панюта.

Закордонний Комітет Уесерів: Президія:

Український Видавничий Фонд.

Акад. Дністрянський, Максим Гехтер, О. Олесь, акад. Ст. Рудницький, Петро Тенянко, Черкасенко.

Пшібрам

Г. У. С. М. Вільна Громада.

Сорренто

Крилов.

Ченстохова

Святослав Шрамченко.

Чікаго

Родина Островських.

ПРИВІТАННЯ ВІД ЧУЖОМОВНИХ УСТАНОВ І УЧЕНИХ

Amsterdam

L'Académie royale des sciences d'Amsterdam: Le Secrétaire général de l'Académie royale des sciences BOLH.

Belhrad

Srpska Kraljevska Akademija: Predsednik Serpske Akademije; Jovan Cvijic.

Berlin

Berliner Seminar fuer Osteuroaishe Geshichte: Prof. Otto Hetsch.

Bukuresti

L'Académie Roumaine: Le Président, Le Secrétaire Général.

Budapest

L'Académie hongroise des Sciences: Eugène Balogh Secrétaire général.

Cambridge

The University of Cambridge: G. A. Weekes, Deputy Vice-Chancellor.

Debrecen

L'Université Royale Hongroise Etienne Tisza de Debrecen: Recteur de l'Université.

Edinburgh

The General Secretary of the Royal Society of Edinburgh: Asst. Secretary.

Firenze

Directeur de la Biblioteca Nazionale Centrale di Firenze.

Helsinki

Prof. Mikkola.

Graz

Der Rektor der Karl-Franzens-Universität, Graz.

Insbruck

Die akademischen Behörden der Universität Innsbruck: Der Rektor.

Krakow

Académie polonaise des sciences à Cracovie: Wróblewski, Secrétaire Général.

Lausanne

Le Recteur de l'Université de Lausanne.

Leyden

N. de Wijk.

Lille

Le Professeur André Lirondelle, de l'Université de Lille, adjoint au Recteur de l'Académie.

Lisbon

L'Académie des Sciences de Lisbon: Le Président. Le Secrétaire général.

London

The School of Slavonic Studies at the University of London, King's College.

The Council of the Royal Historical Society: H. L. Malden (Honorary Secretary).

Lwów

Polskie Towarzystwo Historyczne i Redakcja Kwartalnika Historycznego: Zakrzewski, Prasnik, Tuszkowski.

Zarząd Towarzystwa Naukowego we Lwowie: Prezes Oswald Balzer, Sekretarz generalny P. Dąbkowski.

Marseille

Conseil de l'Université d'Aix-Marseille: Le Recteur.

Medling

"Anthropos" Redaktion — Koppers.

Oslo

Olaf Broch.

Oxford

The University of Oxford: Vive-Chancellor.

Paris

L'Institut d' Etudes Slaves de l'Université de Paris: Le Président A. Meillet.

L'Institute d'Etudes Slaves u'au nom de l'Ecole des Langues orientales: Paul Boyer.

Professeur C. F. Biollay.

André Mazon, Professeur au Collège de France, Directeur des Publications scientifiques de l'Institut d'Etudes Slaves de l'Université de Paris.

Praha

L'Académie Tchèque des sciences et des arts: Zubaty Président.

Presidium Kralovske české společnosti nauk v Praze: Prof. Dr. Polivka, Prof. Dr. Jos. Janko.

Historicky Spolek v Praze: Prof. V. Novotny.

Redakce filologického časopisu "Slavia": M. Murko.

Dr. Jaroslav Bidlo Profesor Karlovy University v Praze.

Vladimir Ambros autor dila-opery — "Ukradené štěstí" J. Franko.

Riga

L'Université de Lettonie: Le Recteur.

Roma

Al nome dell Istituto per l'Europa Orientale: Il Presidente Gianini.

Szeged

L'Université Royal Hongroise Francois Joseph de Szeged: Le Recteur Toth.

Zagreb

Jugoslavenska Akademija Znanosti i Umjetnosti.

Zürich

Der Alt-Rektor der Universiteat Zuerich.

Warszawa

Uniwersytet w Warszawie: Rektor Hruniewiecki.

Redakcja Przeglądu Historycznego: Redaktor.

Washington

The President and Faculty of the Gorge Washington University: Elmer Louis Kayser.

Wien

Die Akademie der Wissenschaften in Wien: der Sekretaer Radermacher.

Die Universitaetsbibliothek Wien: Regierungsrat.

(Збірник Т. II., Київ 1928)

НАУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ М. С. ГРУШЕВСЬКОГО В ОЦІНЦІ СХІДНЬОГО Й ЗАХІДНЬОГО НАУКОВОГО СВІТУ

Проф. Д. Дорошенко у своїй праці „Огляд української історіографії” подає таку характеристику наукової спадщини **М. Грушевського**:

Проф. Грушевський, з своєю надзвичайно великою ерудицією, солідною науковою підготовкою і на становищі першого професора української історії, немов відчував, що на нього лежить національний обов'язок — дати своєму громадянству національну історію. І він узявся до виконання цього обов'язку у всеоружжі своєї науки і своїх великих здібностей. . .

Українська наукова критика зійшлася на однострумній оцінці „Історії України-Руси” як праці монументальної, що містить у собі невичерпне джерело наукових відомостей про старе життя України до половини XVII ст. Головна вага її полягає в систематичному зводі науково перевірених і проаналізованих відомостей до історії України, об'єднаних провідною думкою про тяглість і непереривність історичного процесу українського народу на заселеній ним ще на світанку історії землі. Це неначе велика історична енциклопедія, де зведено до купи й систематично впорядковано здобутки наукової праці цілого попереднього розвитку української історіографії”. (Стор. 187-193).

Проф. Василь Гарасимчук

„Історія України **М. Грушевського** це безсумнівно найсильніший дотепер вираз всієї нашої наукової творчості. Вона повстала сама як вислів високорозвиненої свідомості, вона не тільки посунула далеко вперед куль-

турну свідомість нашого народу, але також кристалізувала і кристалізує напрямкові форми в нашому житті й політиці, пояснюючи й витворюючи почуття спільности і матеріяльних та ідейних інтересів на всіх просторах України як колись, так і тепер. Своєю історією подав автор своєму народові найсильнішу зброю, яку тільки можна було подати”.

Др. Лев Білас

...праця Грушевського є в нас єдиною того роду і треба дякувати Богу, що вона існує. Всі інші „Історії України” — одно чи двотомові — є в найкращому випадку підручниками компендіяльного характеру, без наукового апарату, здебільша не побудовані на джерельних студіях, з малою або ніякою науковою вартістю. Без „Історії” Грушевського ми в очах світу були б надалі „нацією неісторичною”, без уваги на те, як дуже протестували б ми в своїй пресі й які б вуличні демонстрації не влаштовували. Твір великої людини діє навіть тоді, коли це нам ніяк не подобається, й добре, коли він діє в нашу користь... Та „Історія” Грушевського є єдина і не має конкуренції. Це, здається, такий аргумент в її користь, який годі збити...

„Свобода” (Джерзі Ситі, Н. Дж) 1958, чч. 157-160

(Переклад з німецької мови)

Директор Східньо-Європейського Інституту проф. Др. Ганс Кох.

Михайло Грушевський був не тільки сином, а і втіленим символом українського народу.

...коли Грушевський ступив на життєвий шлях, його народ з історії і історіографії було викреслено, коли він помер, обидві стали і стоять на сцені завдяки його праці дослівно в подвійному розумінні: тим, що він історію писав і історію творив...

Нічого дивного, якщо цілість (Історія України-Руси — 10 томів (І. К.) подобає радше на енциклопедію, в якій, звичайно, кожний розділ — це архитвір моногра-

фічного зображення і безприкладного оволодіння матеріалом... Одначе властиве значення Грушевського не стільки в ділянці історіографії, скільки в ділянці історіософії.

Як відомо, з часів Карамзіна панувала в російській історіографії генеологічно-династична схема, за якою історія Росії рухалася відтинками Київ-Володимир — Москва — Петербург, отже Київська держава була передпоріжжям Московської держави. Ще В. Ключевський, С. Ф. Платонов і Е. Ф. Шмурло додержувалися цієї побудови, хоч уже В. Антонович підніс своє заперечення її. Грушевський цю схему проломлює — спочатку практично своєю „Історією”, а потім теоретично. У своїй, що стала славною, статті „Звичайна схема „русскої” історії і справа раціонального укладу історії східного слов'янства, він заперечує зв'язок Київської держави з Московською; в основі кожної з них лежала цілком інша національна ідея і навіть етнічна передумова: тут українці, там росіяни, і кожний з них втілює різні лінії: Володимир і Москва є державами, початки яких належать до великоруського ставання і також лежать деінде, як у Києві: і, навпаки, продовження Київської держави є не Москва, а Галицько-Волинська держава, а пізніше його треба шукати в литовсько-польському державному просторі. Загальноросійської історії немає, бо немає загальноросійського народу, те, що подавалось як руська історія, є в найкращім разі історія східних слов'ян....

Оцінка, що її дають російські історики, які стоять на позиціях об'єктивної науки.

Проф. М. Цвібак у своїй праці — „Н. Рожков — історик”, Ташкент, 1923. пише:

„М. Грушевский, историк украинской национальной буржуазно-революционной демократии, с совершенной несомненностью доказал, что исконная схема истории восточных славян в смысле непрерывной исторической традиции Киевской, Владимирской, Московской Руси и Российской империи Петербургского периода — ни что иное, как продукт великодержавного творчества великороссийских буржуазных историков. Киевская Русь са-

мостоятельное культурное явление, Московское царство ни в коей мере не является историческим продолжением Киевской Руси, продолжение было только в искусственно создаваемой идеологии правительственной власти. Такую постановку этой проблемы мы найдем у одного из наиболее близких нам „попутчиков” петербургского профессора А. Е. Преснякова”.

Проф. М. Цвібак у своїй праці „Н. Рожков — историк”, Ташкент, 1923 пише

„М. Грушевський, історик української національної буржуазно-революційної демократії, з абсолютною безперечністю доказав, що споконвічна схема історії східних слов'ян в розумінні безперервної історичної традиції Київської, Володимирської, Московської Руси і Російської імперії Петербурзького періоду — не що інше, як продукт великодержавної творчості великоросійських буржуазних істориків. Київська Русь самостійне культурне явище, Московське царство ні в якій мірі не є історичним продовженням Київської Руси, продовження було лише у штучно витвореній ідеології урядової влади. Таку постановку цієї проблеми ми знайдемо в одного з найбільш близьких нам „попутників” петербурзького професора А. Є. Преснякова”.

Н. М. Покровский у своїй праці: „Очерки истории русской культуры” зауважує:

„Нужно иметь в виду, что Московская Русь не была протым продолжением Киевской”. (Підкр. всюди І. К.).

Історичну концепцію М. Грушевського щодо історії східного слов'янства визнали й деякі російські історики у своїх працях:

В. Строев — Русская история съ древнейшихъ временъ. Москва 1898.

А. Пресняков — Образование великорусского государства. Петербург 1920.

М. Любавский — Образование основной государственной территории великорусской народности. Ленинград 1929.

Н. М. Покровський: „Очерки истории русской культуры:

„Треба мати на увазі, що Московська Русь не була простим продовженням Київської...

(Переклад з чеської мови)

Ярослав Бідло проф. Карлового університету в Празі.

Грушевського велика історія України або української Руси, належить до найбільших творів...

Ціню високо всі його наукові праці, але його „Історію України-Руси вважаю за твір світового значення, який належить до найзнаменитших творів історичної літератури... Можна сказати, що Грушевський через всю свою багатогранну народню діяльність, якраз своєю стислою українською історією виконав найдоцільнішу службу для українських народніх стремлінь, як між своїми українськими земляками, так особливо між росіянами, між іншими слов'янами і в неслов'янській чужині...

Michal Hruševs'kyj. V Praze 1935.

Nakladem česke Akademie Věd i Umění.

Декан Колумбійського Університету, Едгар Міллер:

„...Грушевський був великим символом гасла під яким проходить святкування Колумбійського Університету: „Правда людини на знання та вільне користування його”

Проф. Олівер І. Фредеріксен:

„...10 томів Історії України-Руси є класичною працею. Грушевський є вчений світового значення, він посідає певне місце в розвитку світової історичної науки...”

Урочиста наукова конференція УВАН в США пам'яті великого українського історика М. С. Грушевського з нагоди Двохсотліття Колумбійського Університету 19 грудня 1954.

Проф. Олександр Оглоблин:

...„Концепція Грушевського історії Східних слов'ян тепер увійшла до світової історичної науки”

Проф. Дмитро І. Чижевський:

...„Праці Грушевського по історії української літератури мають величезне значення не тільки для української культури, а й для світової науки”

Проф. Іван С. Решетар:

...„Український народ може бути гордий з того, що він мав такого великого провідника, як Грушевський”

З протоколів конференції УВАН.

“Mikhail Sergeyevich Hrushevsky unquestionably the leading historian . . . shortly after his arrival (in Austria) he assumed leadership in the intellectual movement : . . . openly revolted and successfully challenged the Great Russian writers . . . not a narrow specialist historian . . . felt that a knowledge of political events alone could never be sufficient for an understanding of the past : . . . hence concentration on various aspects of the cultural life of the Ukrainian people . . . keenly interested in literature, philology, economics, sociology, and natural sciences . . .”

Anatole G. Mazour: *Modern Russian Historiography* (D. Van Nostrand Co. Toronto, London, New York, 1958).

„Михайло Сергійович Грушевський. безсумнівно передовий історик . . . вкоротці після приїзду (до Австрії) перебрав провід інтелектуального руху . . . одверто і з успіхом протиставився письменникам Великої Росії . . . він не був історик вузький спеціаліст, але відчував, що знання самих тільки політичних подій ніколи не вистачить для зрозуміння минулого . . . відтіля його концентрація на різних аспектах культурного життя українського народу . . . він живо інтересувався літературою, філологією, економією, суспільними і природними науками . . .”

Анатоль Г. Мазур: „Модерна Російська Історіографія” Д. Ван Ностранд К. Торонто, Лондон, Нью Йорк, 1958.

Michael Hrushevsky was the leading Ukrainian historian, whose authority has been widely recognized both in and outside of his country. His ten-volume *History of Ukraine* is the standard work on the subject; he worked on it throughout his whole life . . . It is the work of a great scholar, based upon exhaustive research, pervaded by the spirit of keen criticism, and displaying a wealth of information with regard

not only to the history of the Ukrainian people but to the general history of the period as well . . .

A History of Ukraine by Michael Hrushevsky, Yale University Press, 1941.
Edited by O. J. Frederiksen, Preface by
George Vernadsky.

Михайло Грушевський був передовий український історик, якого авторитет був широко визнаний так в його рідному краю, як і за кордоном. Його десяти-томова Історія України — це зразкова праця на цю тему; він працював над нею все своє життя... Це праця великого вченого, основана на вичерпних дослідках, повна духа гострої критики і виявляюча багатство інформацій не тільки щодо історії українського народу, але також загальної історії цього періоду...

Історія України, Михайло Грушевський, Видавництво Університету Єйль, 1941, редактор О. Й. Фредеріксен, передмова Юрія Вернадського.

На всьому цьому фоні, яким жалюгідним є ставлення московської комуно-советської влади до українського вченого Михайла С. Грушевського і його наукової праці.

В „Литературной Енциклопедии” за 1930 рік том 3

„Историк — идеалист, недооценивающий роль пролетариата и выступивший против его диктатуры во имя „общенационального” движения, опирающегося на „крестьянство в целом”, Г. оказался недальнзорким, мелкобуржуазным политиком и стал игрушкой в руках поднявшихся кулацких контрреволюционных сил...

Главным образом Г. в литературоведение является его „Історія Української Літератури”, труд еще незаконченный (вышло пять томов), но уже являющийся основным источником в области изучения древней украинскй литературы....

Г. высказывается против того общерусского взгляда, которым руководились прежние исследователи „древнерусского наследства”...

Г. подвергает радикальному пересмотру вопрос о „древнерусском наследии”. Устанавливая преемственности между „древнерусской” и украинской литературой, он оспаривает эту преемственность у русской литературы, опираясь на труды многочисленных своих предшественников и главным образом на богатый малоисследованный материал....

„30.

Сов. Секретно

Август м-ц 1925 года

Всем Р. Р. ОГПУ Лубенского Округа

Чернухский р-н тов. Л—ий

„История Украины — Руси” идеолога украинского национализма проф. Грушевского признана враждебной и вредной для Сов. власти лженаучной историей. Вопрос о запрете этой книги сейчас рассматривается Правительством СССР и ОГПУ в Москве. А пока предлагаем Р. Р. фиксировать всех тех, кто проявляет интерес к упомянутой книге и ее распространяет среди населения. Инфор-

мируйте об этом наших с/о и обяжите их усилить наблюдение за такими лицами.

Нач. Луб. Окр. Отд.
(Давианинов)

Упол. ГП. ОГПУ
(Казанцев)

Український Збірник Інституту для
вивчення СРСР, кн. 8. 1957 р., стор.
147, Мюнхен.

Пояснения:

РР — Райрезиденты.

ОГПУ — Обеден. Государственное Политическое Управление.

с/о — Секретным осведомителям.

„Большая Советская Энциклопедия” 1952 г.

Грушевский Михаил Сергиевич (1866-1934) — украинский историк буржуазно-националистического направления, идеолог украинской контрреволюционной буржуазии, непримиримый враг Советской власти.

Работы Г. представляют собой открытую фальсификацию исторической действительности. Антинаучная схема истории Украины, сформулированная в духе реакционной немецкой историографии, нашла наиболее полное отражение в его многотомной „Истории Украины — Руси”. (Очерки истории украинского народа).

Надгробник М. С. Грушевського на Байковому цвинтарі

**Святочна академія в Нью Йорку присвячена
світлій пам'яті М. Грушевського 22 грудня 1957.**

Вправді, невеселий переважно образ дає нам наша історія, сумніший може часом ніж інші, але суспільність, що має віру в себе, мусить мати і відвагу глянути на неприкрашену правду свого минулого, щоб зачерпнути в ній не зневіру, а силу. „Увісте истину, и истина свободить вы“. Цю девізу діячів нашого національного відродження можемо повторити й по п'ятидесятьох літах, додавши тільки „волю“ і „працю“, як неминучих спутників знання в поході до забезпечення ліпшої будучности своєму народові.

М. Грушевський

ЗМІСТ

	стор.
Від Видавництва	7
Життя й діяльність М. Грушевського	11
Велике Різдво	33
Великий обов'язок	35
Українська самостійність й її історична необхідність	37
Очищення огнем	40
В огні й бурі	44
Мир землі нашій	47
Повороту не буде	49
На переломі	51
Кінець московської орієнтації	57
Наша західня орієнтація	61
Орієнтація Чорноморська	65
Нові перспективи	69
Культура краси і культура життя	77
Велика Україна	84
Підстави Великої України. I. Село	90
II. Місто	94
III. Державність	99
IV. Армія	103
V. Нація	106
Велика хвиля	113
Повороту нема	117
Від слова до діла	121
Народностям України	126
Чи Україна тільки для українців?	130
Ганебній пам'яті	133
Якої ми хочемо автономії і федерації	142
Промова на засіданні Центральної Ради 17 грудня 1917 р.	150
В першій делегації Української партії Соціал-Революціонерів	157
Як я був колись белетристом	170
Культурна криза на Україні	178
Виговський і Мазепа	182
Слово в сорок восьми роковини смерті Шевченка	197
Звичайна схема „руської” історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства	202
Ювілей академіка М. С. Грушевського і ювілейні засідання	211
Стаття від Редакційної Колегії	213
Привітання	217
Промова М. Грушевського	225
Наукова діяльність М. Грушевського в оцінці східного і західного наукового світу	251

СПРАВЛЕННЯ НАЙВАЖЛИВІШИХ ПОМИЛОК

Стор.	Рядок	Надруковано:	Має бути:
45	9 знизу	мементу	моменту
60	10 згори	політично	політичної
92	8 згори	економічо	економічно
97	3 згори	Украни	України
115	3 згори	український	український
122	3 знизу	меже	може
161	4 згори	війши б	війшли б
178	1 знизу	Друг	Друк
179	17 знизу	прпинила	припинила
182	15 знизу	зробит	зробити
233	15 згори	даю	дає
246	16 знизу	Хивотко	Животко
254	18 згори	царства	царство
254	11 знизу	протым	простым
257	7 згори	movent	movment
259	12 згори	ещо	еще
260	10 знизу	Сергиевич	Сергеевич

